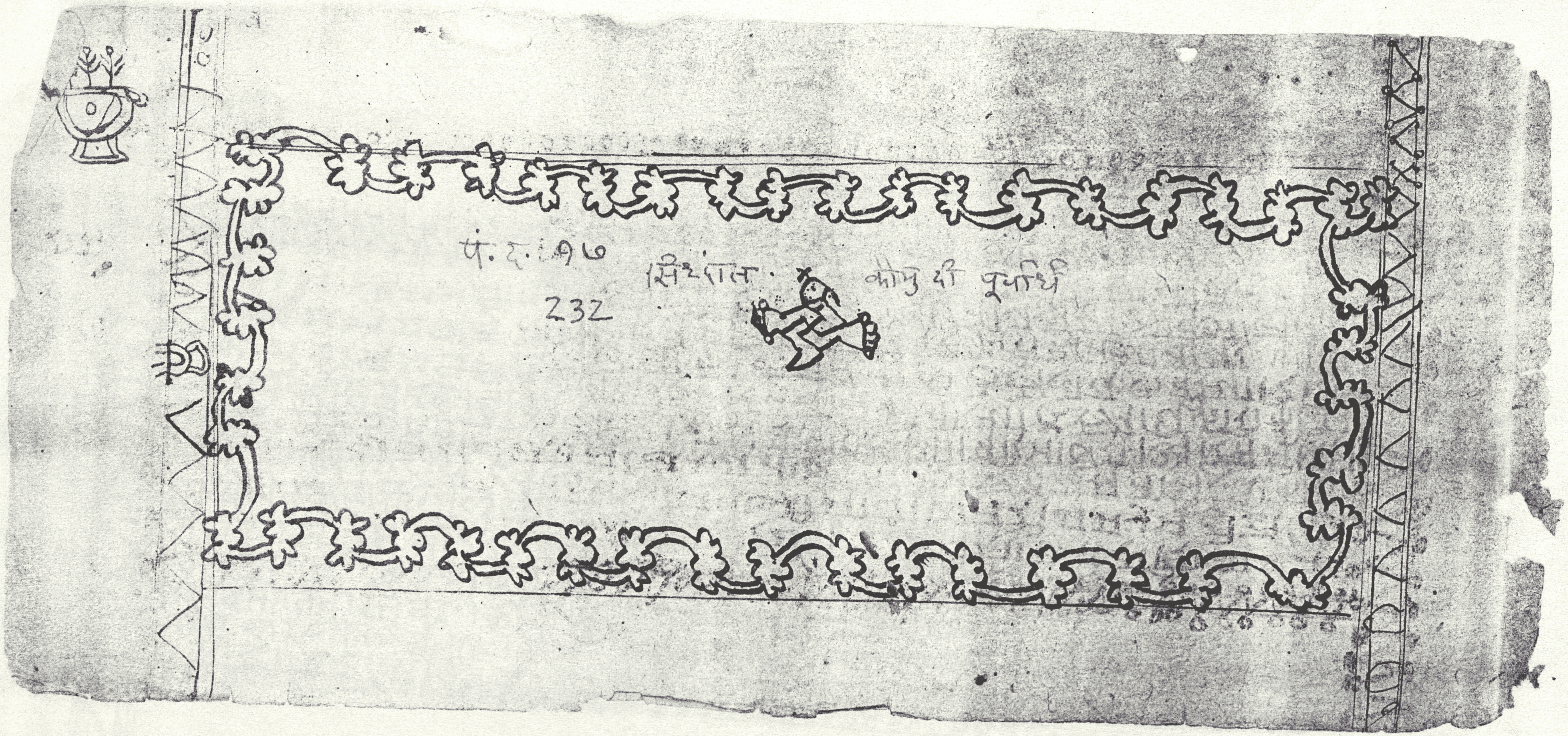

कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

Acc. No. ~~422~~ M-1836
Title - सिद्धान्तकौमुदी
Author - भट्टोजी दीक्षित.
Date - ?
folio - 103 (60 ते 100 पर्यंत गहाळ)
Xerox. - 214
Subject - Grammer.

श्री गणेशाय नमः ॥ श्री सरस्वत्यै नमः ॥ श्री सांबसदाशिवाय नमः

श्री परमश्रेयस्कर्त्रे गुरुभ्यो नमः ॥ श्री मातापितरौ नमः । मद्दोडी छू

त कौमुद्यवयवहरूदं लं लिख्यते ॥ धातवः ॥ आततीयसु माधोरधिकारोयं

नत्रोपूपदंसग्रमीस्त्रो । छेदे तिङ । गासस्रूपोस्त्रियां । परिभाषेयं । अस्मिनूधाहो

धिकारेऽसरूपोऽप्रवादस्त्रय यप्तेसागस्य बाधको वास्यो ह्रस्वपि धिकारो केविन

कृत्याः ॥ आधिकारो रोगः । एवुलः प्राकृ । कनरि ह्रह्र । हेसेस्सयः कतस्यादिति

तेत्तयोरेव कृत्यसकारखलर्थाः । एते भावकर्मणोरेव स्युः । तव्यत्तव्यानीयरः । धानो

रितेत्राह्यास्युः । लकारस्पोस्वराथौ । एधितव्यं । एधनीयं त्वया । भावओ सामिकि

मे कवृत्रनांकी बलंच । सेनेव्यः चयनीओ बाधमेस्त्वया । वसेस्त न्यात्कर्ते रिति

वा । सवर्तीतिवास्तव्याः । कोत्ति मरु उपसंख्यानं । पचेलिमाभाषा ॥ पृत्के ॥ व्या । भिदे

। लेमाः सारत्नाः । भेतव्याः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ हृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि नाप मिच्छ

नदयाह । तद्राष्ठ्यविद्धि । हेत्यचः । उपसर्गस्था निमित्ता परस्याच्चत्तरस्य

॥१॥

राम

रि

॥१॥

राम

हलन्तस्य नस्य णत्वं स्यात्। प्रयाणीयं· अचः किं प्रमानः· निर्विण्णस्योप
संख्यानं·अचः परत्वान्ना वा ऋकारव्यवधानाद्वा प्रासेवचनात्परस्य ण
त्वं·एत्वं स्यादृत्वं·निर्विण्णः·णेर्विभाषा·उपसर्गस्थान्निमित्तात्प·स्य
ण्यंताद्विहितो यः कृत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात्। प्रयापनीयं। वि
हितविशेषणं किं यकाव्यवधाने यथा स्यात्॥ प्रयाप्यमाणप
स्य·णत्वे दुरः उपसर्गत्वं नेष्युक्तं दुर्यानं·दुर्यापनं। हलश्चेजुपधात्॥
हलादेरिजुपधाद्धलन्तस्यात्। परस्य णो वा स्यात्। प्रकोपणीयं·प्रकोपनी
यं·हलः किं प्रोहणीयं· इजुपधात् किं प्रवपणीयं·इजादेः सनुमः॥ सनु
मः·श्चेद्भवति इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्स्थस्यैवा प्रेङ्खणी
याइजादेः किं। मन्तो सर्पणो। प्रमङ्गनीयं। उमुग्रहणमनुस्वा

सोपवक्तलं। अट्कु बाडि। त्ति स्तूत्रे एवं तेने हन्नात्रेन्वनं इह
दैवप्रांसलं। वानिसनि सनिंदा। एषां नस्य लो वास्या तु स्या
रे। प्रसिंसितव्या। प्रसिंसितव्यः। मा मार एक मि भिण्यायीवि पौ
भ्यः। हु नस्य लोन प्रमानीयः। प्रमननीयां। एच एवेह गरहे एसि
ष्यते। रे जौस्तु प्रपवलीयसो मः। एयंत प्राहीनामुपसर्ग्या नं
प्रमापनीयं। रवुरा। मः। रास्य पो वेत्युक्ते लोल प्रकर लोपरित
व्दो ध्या। यत्वस्यो सिद्धत्वे नरा का र य्य वधा ना न लाचात्र
स्यानी या हूय न्युटो बकु तास्त्राय्य नेम स्वानीया चूलो
दीयते समे हा नीयो विप्रः। अ चीयतूं अ ज तां ह्वातो ये स्या
तू। चे पां जे पां। अ जुग ह एरा वय म कतु पोग। विमागो
प्यया। तग्य द्वाद्दे वय तोत्ति सुपर च्या तू इ यातीय

४३

२८

तिपरे आतई स्यात् गुणः। दृयं ढ्यं तकि रासि जति मति
निभ्यो यद्वा अः। तक्यं रा स्यचय यत्स्यं जाने येद्विधिः। स्वरायेः॥
एय तापिरूप सिद्धेः। मचच छि प्रसंगः। जनि वध्यो श्चेति नि
षेधात्। हनोनायेद्‌धः श्च वक्त व्यः। वध्यः। पक्षे वध्य माणो
एयत्। घोत्यः। पीरदुपश्चात्। पवर्गी तारदुपधा घस्स्यात्।
नत्यत्। तव्यदादय स्तु स्युरेव। आङोपि। आङः परस्य लभे
र्मुमूस्यात् घादौ प्रत्यये विवक्षिते। नुमि कृते दुपधत्वात्
वाण्यदेव। आलभ्यो गौः। उपात्प्रशंसायां॥ उपलभ्यः सा
धुः स्तुतो। किं उपलभ्युं शक्य उपलभ्यः। शकिसहोश्च। मा
क्यादिक्षयां गदमदचरयम श्चानुपसर्गे। गद्यं मद्यं॥

॥रं॰ कौ॰ ॥श्री॥ ॥२॥

॥ह्र॰ ॥२॥ ॥३॥

र्यं मे॰ प्रमुंचरेरा॥ ३॥ ना गुरु। आचार्यो हि यः॥ गंतव्य इत्यर्थः॥ अत्र गुरोर्नि
आ नार्वेगुरू॥ प मेनिय मार्थे सोपस्स गोऽनामूहि तित्र पाम्ब्यानि ए को
स्याद्देवा। तेन न तत्र मावेद्धि नियम्य मितिवार्तिक प्रयोगात्। एतेनोनि
यम्यस्यनायुक्तिः॥ त्वपानियम्यास्तु हि ष्यचक्षुष्याद्दिष्या स्वोतानियम
साधुरिति वा॥ अव द्याप ल्प्य वयो गृह्य प लिं तयो निरोधे भ्रावदेने त्रि॥ प
परेव हसुपितिय॰ क्षयपो॰ जासपोषे देवसापि ग हों पामे वेद्युत्र पार्थेति
पातनं॰ अव द्यापाप॰ गृह्येति किं॥ ओनु घं गुरूनाम। तद्धिनाम्ब्ये वचनान
हेच॰ आत्म नाम गुरोनोम नामा तिह प ण स्य च॥ अथ यस्कामोनगद्दो
यो ऽप्ये द्यापल्पक त्यप्रयो रितिस्म तेः॥ एप ण्या गोः॥ व्यवहतो वेत्यर्थः॥ ग त्वम
न्यत॥ स्तुसहेति सर्थः॥ अनिरोधो प्रतिबंधः॥ तस्मिन् विघ ये व ज्ञोपत॥ तेनव
र्पोकन्या बस्तो न्याः वेद्यं करणं॥ वहद्य न॥ नेतिब ह्य राक दा घं नो द यो अ
र्थः स्वा मिवे स्यपोः॥ नेह गतो असमो द्यत॥ ऐयतोपनोह॥ अर्थः स्वामीवेश्यो नाम
नयोः किं आ मो ब्राह्मणः॥ प्राप्त व्यक्त यर्थः॥ उपस्प्यां कान्याप्रकीजनो गर्भे स्ह
ले प्रा स का ला चेद्दित्यर्थः॥ उपस्पर्यो गेः॥ गर्भो धानार्थेव षत्रेणोपगंतुयो

कुर्‌ऐति कि ४

गर्भग्रहणंप्रजनन

सोत्रस

यस्मर्थः प्रजनने का न्येति किं उपसर्गा काशी प्रातः कोरय ये:। अजये संगतान
अ एवां ज्ञी यैते: कृतेरि य संगतं च द्विशेघ्यां नजी यैती। यज्ञायां तेन संगत
मायैला मा माजयैकुरु कुतमिति महि:। मगौर नये ज्वर सो पद्वि पप्रदेहव
घाय पुनर्नवं घेस अ संगतमिति विशेष्यमध्याहार्य संगतं किं अजारिता
कंबल:। मावेतु संगत कृत्रेकेपि एपदे वा अज्ञा यैसंगते ना वद: स्तुपिनयशुन।
स्तुपु पपदे। भ्रेत्रो घ भ्रूणवद्यं भ्रूणवेद: तस्य वदनमिय चे:। कृवेतिप्रत्य
यांकियेकेउपसर्गेतु एपदे वा अनुवा घे अपवा घे ऋवो भावे क्यप्स्यात्। ब्रह्म
ल्णो माबो ब्रह्मस्य पंसुपीयैव म व्यं अनुपसर्गे उये न अमवं ब्रह्म न स्त च।अ
नुपसर्गे स्तुपुपपदे हते भावे क्यप्स्यात्त कारश्चांतादेश:। ब्रह्मणो हननं ब्र
ह्महत्या स्त्रीत्वं भोकातु: पतिस्तु स्तुसास्व दृ ज़ु प: क्यप्शाप भ: क्यप्स्यात्। ह्रस्व
स्यपिति कृति तुकाड्यः स्तुसः स्तासइ दे इ: ह भो:। शिष्य:। वृतिरजोपह
ं नव दू। अस: वेड: स्तुवार्यो ऋ: हिंड:। आदृत्य:। जुष्य: पुन: क्य

२९

८

॥ सिके
॥ श्री गि
॥४॥

वुत्तौ परस्यापि ष्यन्तो बाधनाद्यो। अ वक्ष्य स्तुत्यः। सिद्धुहि गुहि
स्यो नेति कात्तिकारास्यं नं क्ष्य दु छंदो ह्यो गु षो गोषो प्रोक्ता स्य.
स्यज्ञः। इडे नेदृष्ट रांस दुही ष्य तद्दृ ति स्तत्र दुष बलो च सेः सिद्ध
इतरयो स्तु सू बंम स्या। ओ ड-ए वोदृ जे: संज्ञो या पुप संख्यानं।
अनुय चिंत्र सत्तादिषु। बहुव्ह ज्ञा कारणे नय प्र इ अनि हिता
मित्ति न लोपः। भोडयं। च दृ त घो च्या कृ तौ च तेः। व सं च धदृ ध्यं॥
ऌ पि च सो स्तु कल्याप च यो। तपर व रलोकि वृत्तु। कृ कीर्यो। अति
यणतो: चे सद्दपः। इति लि ङमो वे ष्य तु लिङ तानु यदे वा
इन रवनः। चा स्पश आतु ए:। विपर्ई चेति ह्व स्वः सुप ठः। भ्य
नो संज्ञाया॥ नद्याः कमेकृ रोः मतं वा इत्यनो॥ त्रिपा चाब्दो पन
तु संज्ञो स मभ्रे बहुव्हा। संम्प्राः संज्ञापो:। अ संज्ञामेव विकल्पा
र्थमिदं वार्तिकं। अ संज्ञायां किंमा यो नाम ह्वप्रियाः। अच

॥ दांहेत
वाप
॥४॥
बतु इ
श्री
सके

8

कथ्या

कचं ग्राधीन च्छरिति दुह हिस ज्ञापा समर्जेति नय पासो
व्यां तु ज्ञाप मृदुहा संस्तु पुसिंचहिताचेः सयं विमर्तेः । मृदृ तिदी
र्घौ तौ आँह वो एपतु । कथमु मरते रेवा तरमु बध्य गहले इतिप
रि ग्राषयामृजे विग्राषा । मृजेः कथं बुवा स्यात सूं एपतु । मृज्यु
चजोः कुपि एपतोः । चस्य गजस्य च कुत्त स्यातु पिति । एपा
च परे मृजे वृद्धिः । मा र्पेः । न्यंकादीनां चा कुत्वं स्यात् न्यंकु । ना
वंचेरुः । राजसूय सूर्य मृषोद्य रुच्य कुप्य कृष्टपच्याव्यथ्याः ।
एते क्यबन्ता निपात्यन्ते राज्ञा सोत व्यो अत्रि स्र वद्धा रा निघ्या
हृ पितव्यः । पद्वा लत्वा तामकः सोमो राजा सतसूयते कृयते अ
त्रेति अधिकरणे नय प्रनिपातनाद्दीर्घः । राजसूयः । राजसू
यं अर्द्ध चादिः । सर्त्या कारा सरू यः । कर्तरि नय पनिपातना
दुत्वं । यद्वा सृ प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति ।
नय पोषद्वा । प्रख्य ।

नप

॥ श्री ॥ सिकौ
॥५॥
॥ वैश

द्वद्वैः कर्मेति निर्देश स्यपूर्व स्त्री द्यं विशेषणं निघ्नो यंउ घोपसौदयं गुणो:
स्तषो घा: । रीचतेउ न्म: । गुणे रादै: कृच च संज्ञायां सुवर्णो र जत निभ
धेनं कृप्य द्रुष्ट स्वय मेव प च्यते द्रुष्ट प च्यो: । कर्मक र्तरि । श्रद्धेतु
कर्मे रिा द्रुष्ट पानयाः । न व्य च्यतेऽव्य च्यः । निध चो चौ नद्री
मिद्दैर ऽ ह्री श्रेव स्य पूर्ण उ ऽ स्ते धे चैव च । मिन तिकु लानि ध: उऽस
सुद्द क मुधो: । नदै किं चेत्ताउ डिसतापुष्य सिध्यौ नदात्रे । अधि करणे
वच पूर्व निपात्यते । पुष्यं य स्मिन्न र्थाः पुष्यः । सिध्यं स स्मिन्निरिध्ये
विरप विनी यज्ञिया मुञ्ज कल्क हलिषु । पूत्यु नी ति जिस्यः वये
पृविरया मुञ्जः । रज्जो हि करणाप सोधयितव्याद्व्य चः । विनीयः ॥
कल्कः । पिष्ट ओषधि विशेषः । पापमिति नाः । जियो हलिः । बलेन
कृष्ट व्याद्व्य र्थः । कृष्ट समीकरणार्थं स्थूल काष्ठा अन्ये तु विपरं
विनेया ज्ञेयंच । प्रोयपि ग्याडे: गट्ठैः । छिद्र सीति वक्त व्य जाति ट्ठह
उ अपि ट्ठह्यां लोके नुयेति ग्याः । अपि ग्याहृं ॥ ।

श्लु ॥५॥ सं ॥

यदा स्वोरिन्वाह्यापक्ष्येणु च अनग्रह्य प्रगृह्य पदं अरयैरी परतंत्रः । गृह्य काः श्रुकाः पं ज्यस्य
द्विबंधने नपरे तंत्री क्षि ताङ्गत्यर्थः ॥ बाह्या याग्रामगृह्या सेना । ग्रामगृहि बहिर्भूते स्यपः स्त्रीमि
ति न्या स्तु नपुंसक योनिः पक्षे भवः पक्ष्यः । दिग्गा दिला घत्नु आयोगृह्य ते आयगृह्याः तत्पक्षा
श्रिताः । विभाषा कृवृषोः ॥ क्यप् स्यात् कृत्यं वृषं । पक्षे ऋहलो र्ण्यत् मर्वर्णितां हल
न्ताच्छेषा ताण्यतः स्यात् । कार्यं । वर्ष्यं । युग्यं च पत्रे । पत्रं वाहनं । युग्योगौः । अत्र क्यप् कुत्वं
च निपात्यते । अमावस्यदन्यतरस्यां अमोपपदात् सोधिकरणे ण्यत् स्यात् । वृद्धौ सत्यां
चाप्ति कौह्स्वश्चनिपात्यते अमा सह वसतः चन्द्रार्कौ अस्यां अमावास्या । अमावस्या
ऋहलोर्ण्यत् । चजोरिति कुत्वं पाक्यं । पाणौ सृजेर्ण्यत् वाच्यः ऋदुपधलक्षण क्यपोऽ
वादः पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः समवपूर्वाच्च समवसर्ग्याः न क्वादेः कादेर्धातो
श्च वो कुत्वं न गर्ज्यं वार्तिककारस्तु न च जो रिति सूत्रे निष्ठायामनिट् इति पूरयित्वा
न कादेरित्यादि प्रत्याचख्यौ । तेनार्जितं [illegible] कुत्वे प्रसक्ते निष्ठायामनिट्कत्वं
दूत्वात् । मृजिगृहत्व प्रभृतीनां तु क्वाचित्केपि कुत्वं स्यादेव सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं
तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं अज्जिव्रज्योश्च कुत्वं न समाजः । परिव्राजः । भुज
न्युब्जौ पाण्युपतापयोः एतयोरेतौ निपातौ भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । इह लघ्वीति घञ्
न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जो उपतापो रोगः । पाण्युपतापे [illegible] पाण्युपता
पयोः किं । भोगः । समुद्रः । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । पंच प्रयाजाः त्रयोऽनुयाजाः यज्ञाङ्गे किं ।
कृ ।

प्रयागः। अनुयागः। व्यंचेर्गतौ। कुत्संनवं न्यंगतौ। किंवं क्यकाष्ठकु टिर्गी
स्तमित्यर्थः। औकञ् चच्चेत्कुचेर्मुलकुच्चे निपात्यते। केपरे ओकः राकु
त। वृषलो। इगुपधः लक्षणः कः। घञा सिद्धे अतोऽर्थ इति एपे
आवश्यके कुत्वं न। आवश्यपा अंपजमा चरूचत्रव च चे श्वा लक्षकु
त्वं न याज्यपा ज्यचरो न्यंवा अंगव पवि रोषः न्यक्रुचौ अन्यौ कुत्पचौ
पि अतएव ज्ञापकात् एयत्। यज्ञो श्वायाज्यः सि ह ज्योश्चेति कारि
का। तत्र ए ड्रोगे हलांचिं यो श्राषा नुक्रत्वात् एय प्रकरणे यजेरूपस
ख्यानमितिमा ष्यावचौ। रावसं रामा वाच्यः रात्वा ख्यायां तु वाक्य प्र
यो ज्यमि यो ज्यो राक्या चौ प्रयोक्तुः राक्यः प्रयोज्यः नियोज्यो स्यः। भो
ज्यं भक्ष्यं। भोग्यमन्यत्। एय प्रकरणे ण्यन्तं मि मात्राचेति वक्तव्यो। ना
ष्यं। हनिमि र्थोतुःपठितो पिं गोतिक ब्लाखी कार्यः। हाम्यः। औरावश्य
के। उवर्णौ ता ज्ञाते एपे स्यात्। अवरबाणो वेधोय्ये लाव्यं पाक्यं। असुवे
पिरपि वाधिकु त्रुभृ। आसाव्यमुष्मि आ लो या यं वाप्ये लाप्य ज्ञाप्य। चाम्यं।
आनाय्यानित्ये आङ् एवौ नय तेण्ये हायादेश्र निपात्यते दक्षिणा
गिनत्वि त्रौ स एवे हास्त्रहिगार्हपत्याहानी

त्र पिचम ८

यते। अनित्यश्च रसतत्तमप्रत्यवधनात्। आनेयो अन्यः। घटादिः वैश्य
कुम्भादिस्थानी तोदृष्टिप्राणिनश्च प्रणाय्यो सम्मतौ। सम्मतिः प्रीतिविषयेसु
वनं कर्मे व्यापारः। तथा यो गोष्ठादरो पि सं मतिः। प्रणाय्यश्चोरः। प्रीयन्ते
इत्यर्थः। प्रणाय्यो ते वा सौ विरक्तः इत्यर्थः। प्रणयोऽन्यः। पाय्यसानाय्य
निकाय्य धाय्या मान हविर्निवास सामीधेनीषु। मीयते अनेन पाय्यं
मानं। एयत्। धाय्ता हेः पत्वं च। आतो युक् चिण्कृतोः युक्। सम्पूर्वान्नी यते हो माय्यं
यते। णीयतेऽनन्यासमिद्धिर्नि चीयते स्मिन्नु धान्यादिकं निकाय्यो
निवासः। अधिकरणे एयत्। आदेशाच्चादेः कत्वं च। धीयते सुच्चाऽनन
या समिद्धिति धाय्या। ऋक् । क्रतौ कुण्डपाय्य सञ्चाय्यौ। कुण्डेन पीयते स्मिन्
सोमः कुण्डपाय्यः। क्रतुः। सञ्चीयन्ते सोसञ्चाय्यः। अग्नौ परिचाय्यो
3 पचेपं
पचाय्यसमूह्याः। अग्निधारणार्थे स्थण्डिलविशेषे एते साधवः। अन्यत्र तु
परिचेयं समुह्यं। चित्याग्निचित्ये च। चीयते सौ चित्योऽग्निः। अग्नेश्चयनं
अग्निचित्या। प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च। चाद्यथागतं च। गम
नीयं। गम्यः। इह भवता कटः कर्तव्यः। कार्यः। करणीयः। इति पुनः कृत्यविधिः। भव्य

॥गिरि

च्चिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः कश्चिन्नेति ज्ञापयति। तेन क्तल्युट्तुमुन्खल
र्थेषु नेति सिद्धं। अर्हे कृत्यतृचश्च। स्तोतुमर्हः स्तुत्यः॥ स्तुतिकर्म
स्तोता स्तुतिकर्ता। लिङ्चाबाधामात्रे हि तिपुमः हृत्यत्र चो विधिः॥
भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा। एतेषु
स्याताः कर्तरि वा निपात्यन्ते पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि। अक
र्मकात्तु भावे ज्ञेयाः। भवतीति भव्यः। भव्यमनेन वा। गायतीति गेयः।
साम्नामयं। गेयसामेन वाऽस्यादि। शकि लिङ्च चात्कृत्याः॥
नोद्धुरशक्यो वोढव्यः॥ वहनीयो बाध्यः। लिङोबाधाप्रैषे हेति ह
सो॥ पात्तिः। आघ वाहनेनैव ज्ञापन संप्रैषे वे प्राहि सज्ञे हृत्याप्श्च
तिसुत्यद्यं। अर्हे कृत्यतृचो गहेण॥ इति [illegible]॥ ण्वु
ल्तृचौ॥ धातोरेतौ स्तः। कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे। युवोरनाकौ। का
रकः कर्ता। वोढुं महो वोढा॥ कारिका। कर्त्री। व गाङ्कुटेति
ङित्वात्कुटिता। अग्नोदिस्युत्ते मे डिबे कोटकः। विजइटा वि
जिता। हनस्तोचिण्णलोः॥ घातकः॥ आतो युक् चिण्कृतोः। दायकः॥ मो

स्या॥ यनम

हान्तो पदेरास्येति न वृद्धिः । गामको दमकः । अनिटस्तु नियामकः । ज
निवध्यो श्वाजनकः । वधहिंसायां वधकः । रचिज मीर चारधकः ।
जेमकः नेद्यश्लिष्टिरचेः । रचिता रक्षा मस्तिन शोरिति नुमः । मङ्ताना
घा । नशिता । रन्नेरस्रो लिटेः । रमकः । रक्ष्या । जमेश्वा । जमेकः । क्षेप्या ।
तीषसहा । एषिता । एष्टा । सहिता सोढा । हरिद्राते राल्लोपः । हरिद्रिता । एवं
विन हरिद्रायकः । ह्रस्व लघु टइ येव सर्वेणामस्तु पत्र विहिता स्ततो य
त्रापि स्युस्त्रियर्थांतु । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन सन्मात्रस्य
अर्थ यन्नि चोरार्थे ॥ पाह्वा प्याहीयते पाद हारकः ॥ कमेर्णिङ्वलृ क्रमे
कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इति निषेधो न वाच्यः । प्रक्रान्ता कर्तेरिति किं ।
प्रक्रमितव्यं आत्मनेपदे किं संक्रमिता । अनन्य भावे विषय शब्दः । ते ना
उपसर्गाद्वेति विकल्पो पाहस्य न निषेधः । क्रमिता [illegible] तद्देवमेवेत द्वि
षयत्वात्तेन क्रन्तेत्यपि केचिदाहुः । गमेरिडियत्र परस्मैपरस्मैपदार्थेह
यातेडा न चोरमावेन संयत्तिः । संजिगमिषिता । एवं न वृद्ध्यः चातु
र्थः ॥ विवक्षिता । यङ्तालुक्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

कौसिं

॥८॥

॥श्रीगि॥

भी ४

१

द्दिः॥ पापचकः॥ यङ्लुगंताज्जु। पापचकः॥ नं दि ग यद्दि पचादिभ्यो
ल्ल्युल्लिन्यचः। न घा दे ल्ल्युः॥ गत्याद्यर्थेनिः॥ पचादेर चुस्या
त्। नंहयतीति नहमे॥ जन मं अ दैय तीति ज नाईनः॥ मधुसूद
नेः॥ विरोसेण ष पीति ति विभीषणः। नवदः॥ न घा दि गणे
निपातनाद्यसां ग याही स्था यी मत्री विरा यी व्यय भावी निपा
तनात्। वि सयीइह षच यपि। परिभावी। परिभवी पाक्षिकौ
व्ययभावोनिपात्यते। पचादिराकृतिगणः॥ शिवशमेरि
ष स्य करे कर्मणि चटोठचूइति रत्रे योः करोतेः षेटे च्च अ
च् प्रयोगात्। अच्प्रत्ययेपरे म ड् लुक् विधानात्
केषांचित् पाठस्तु अनुबंधासंजनार्थे॥ केषांचित् प
चाद्येः॥ केषांचि बोधक बा मनार्थः॥ पचतीति पचः॥ मद्द
ट्। चोरट्। देवट्। इत्यादयष्टित्सु न दी। चोरी। देवी। दीव्यतीति गुपधेति कः प्राप्तः। ज्ञास्ता

ष्ट ३

रीकाया

॥८॥

२

रङ्गिवप्रच। अनयोः कर्मण्युपपदे अण् स्यात्। त्वं ष्कादिषु पाठाद्ध्रस्वः। कोपि यशो विचेति लुकः मघा
नुलोपइति गुणवृद्धिनिषेधः। चेक्रियः। नेन्यः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः। चरिचलिप
तिवदीनां वा द्वित्वम् अच्याक् अभ्यासस्येति वक्तव्यं। आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासे ह्रस्वो हला
दिः शेषश्च न। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हन्तेर्घत्वं चेमभ्यासस्य [illegible] रस्यतु अ घत्व।
भ्यासाच्चेकुत्वं। घनाघनः। पाटेर्णिलुक् ऊक् चाभ्यासस्य दीर्घश्च अभ्यासस्य। पाटूपटः। पक्षे
चरः चलः। पतः। वदः। हनः। पाटः। रात्रेः कृति विभाषम्। रात्रिंचरः। रात्रिचरः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः
कः। एभ्यः कः स्यात्। क्षिपः। लिखः। बुधः। कृशः। ज्ञः। प्रीणातीति प्रियः। किरतीति किरः। वासरूपवि
धिना ण्वुल्तृचावपि। क्षेपकः। क्षेप्ता। आतश्चोपसर्गे। कः स्यात्। स्याद्यपतिष्ठः स्यात्। सु
ग्लः। प्रज्ञः। पाघ्राध्माधेट्दृशः शः। पिबतीति पिबः। जिघ्रः। धमः। धयः। धयाकन्या। धेटः। [illegible]
धयीति खत्रीवङ्। पुष्यादिः खर्सोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः। पश्यतीति पश्यः। घ्रः संज्ञायां न। व
व्याघ्राद्यदिभिरिति निर्देशात्। अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च। शः
स्यात्। लिम्पः। विन्दः। धारयः। पारयः। वेदयः। उदेजयः। चेतयः। सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुण्यन्तः। सातयः।
वासरूपन्यायेन क्विबपि स्यात्। परमात्मा। सातेर्तो मकाः। पदमृषलेखुरादिः हेतुमण्ण्यन्तो वा। साहयः।
अनुपसर्गात्किं। प्रलिम्पः। नौ लिम्पेर्वाच्यः। निलिम्पा देवाः। गवादिषु विन्दः। इदातिदधात्योर्विभाषा। शः
स्याद् ददः। दधः। पक्षे वक्ष्यमाणो णः। अनुपसर्गादित्येव। प्रदः। प्रधः। ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः। इत्यादे
दः। आदधः। ज्वलादिभ्यः सकसंतेभ्यो णः स्याद्वा। पक्षे कः। ज्वालः। ज्वलः। चोलः। चलः। अ

संज्ञायां गोविंदः। अरविंदः।

17

वै.दी.सिं.

॥१॥ ॥हिमव

उपसर्गो ह्रियेचानुबन्धो ऽत्र तने रूपसंख्यानं । इहानुपसर्गाद् इति विभाषेति च
न संबध्यते । अवतनोति । अवतानः । स्याद्ययोः ... विस्तरः वितानो ऽवसावहस्ति
हस्तिनः अवसंज्ञा स्पेडप्रभृतिभ्योनि यमः स्यात् ॥ नृषे होवस्यते ...
सिद्धे एयामह एवं उपसर्गेके बाधितुं ॥ अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आतु
दायः । आपः ... ग्रतो आङः एवं संख्ये ... आस्ना वः । अत्यायः ।
अवसायः । अवहारः । ... ल्हेषः श्वासः दुर्यो ऽनुपसर्गो ऽसि स्यात् । दुनोति
दावः । नीसाहचर्यात् सानुबन्धात् दुनोतेरेव राः । इवर्ते ... पचाद्यन्ता ...
यतीतिन्यायः । उपसर्गेतु प्रद्रवः । प्रलयः । विभाषा ग्रहः । लोवा पक्षे अजभावेन लिखि
तद्विभाषेयते नजेन चरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवते श्रेजिकाशिका । भवो
देवः । निसारश्च भाव ... पदार्थाः ॥ भाष्यमते तु प्राप्य यो चुरो हि स्यंताहन्त्रा भा
वे गेहेकः । गेहेकर्तरि ग्रहेः कः स्यात् ... हण्यातिधान्यादिकमितिग्रहोताः
गृहाः दाराः । शिल्पिनिष्वुन् । क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वति कर्तरि ष्वुन्स्यात् । नृति
खनिरञ्जिभ्य एव । नर्तकः नर्तकी खनकः खनकी अस्ति अकेन ... रजकी
शिल्पिसंज्ञायोरिति ष्वुन्टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी । गर्छकरः ॥

८४ हेत

ऽज्ञा भ्र

॥१॥

९

कर्मणण्
एम५६

गायतेस्थकन्स्यात् शिल्पिनि कर्तरि। गायकः। ण्युट् च। गायनः। टित्त्वाद्गायनी। हश्च व्री-
हिकालयोः। हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहि कालेच कर्तरि। जहात्युदकमिति हायनो व्री-
हिः। जहाति भावानिति हायनो वर्षं जिहीते प्राप्नोतीति वा। प्रुसृल्वः समभिहारे वुन्। सम-
भिहारग्रहणेन धुंसाकारित्वं लक्ष्यते। प्रवकः सरकः लवकः। आशिषि च। आशीर्वि-
षयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात् कर्तरि। जीवतात् जीवकः। नन्दतात् नन्दकः। आशीः प्रयो-
क्तृधर्मः। आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः। कर्मण्यण्। उपपदे धातोरण्प्रत्ययः स्यात्। उपपद-
समासो नित्यः। कुंभं करोतीति कुंभकारः। आदित्यं पश्यति। यावदन्तिम्धानाजे। शी-
लिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः। अणोऽपवादार्थे वार्तिकं। मांसशीला। मांसकामा। मांस-
भक्षा। कल्याणाचारा। ईक्षिक्षमिभ्यां च। सुखप्रतीक्षा। बहुक्षमा। कथं तर्हि गंगाधर
भूधरादयः। कर्मणः शेषत्वविवक्षया भविष्यति। ह्वावामश्च। अण् स्यात्। कोपवे-
दः। स्वर्गह्वायः। तन्तुवायः। धान्यमायः। आतोऽनुपसर्गे कः। आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात् कर्म-
ण्युपपदे कः स्यात्। नाण्। आतोलोपः। गोदः। पार्ष्णित्रं। अनुपसर्गे किं। गोसंदायः। कविधौ
सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः। ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्यः। सर्वत्रग्रहणादातश्चोपसर्गे
आह्वः। प्रह्वः। सुपि स्थः। सुपीति योगो विभज्यते। सुप्युपपदे आदन्तात् कः स्यात्।
द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः। समस्थः। विषमस्थः। ततः स्थः। सुपि स्थितेः कः स्यात्। आ-
रंभसामर्थ्याद्भावे। आखूनामुत्थानं आखूत्थः। प्रथमोपगामिनि। प्रतिष्ठते इ-
ति प्रष्ठो गौः। अग्रतो गच्छतीत्यर्थः। अग्र इति किं। प्रस्थः। अनायोगो ... सि-
तांकेतुम जिपुजिपरमे ब्रहिर्हिर्यागिन्यः स्थः। इत्यादि। व्यापद्वित्रिकुशेकु

सं

५४

॥ सिं.कौ॰
॥ श्रीरि
॥ १७॥
५।१०॥

कप्रसङ्गात् स्यानुकरणं । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । स्य: स्थस्य स्यस्य: स्यात् । द्विष: । त्रिष: । इत्यत्र
च्वे कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । कर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्ध: । तुन्दशोक
यो: परिमृजापनुदो: । तुन्दशोकयो: कर्मणोरुपपदयो: आभ्यां क: स्यात् । आलस्यसु
खाहरणयोरिति वक्तव्यं । तुन्दपरिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलस: । शोकापनुद: । सुखा
स्याहर्ता । आलस्यादन्यत्र तुन्दपरिमाज एवं यश्च संसारासारं बोधयति स शोकापनुद: । सुख
कपनुदतीति स शोकापनोद: ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । मू
लानि विभुजति मूलविभुजो रथ: । आकृतिगणोऽयं । महीध्र: । कुध्र: । गिल
तिगिल: । प्रे दाज्ञ: । दारूपज्ञानात् । आतो अनुपसर्गे क इति कर्मण्युपपदे क: स्यात् । गो
प्रदा: । सर्वप्रद: । पथिप्रज्ञ: । अनुपसर्गे इत्युक्ते: प्राद्न्यस्मिन्नसति क: । गोसं
प्रदाम: । समि ख्य: । गोसंख्य: । गापोष्टक् । अनुपसर्गे आभ्यां टक् स्यात् ।
कर्मण्युपपदे । सामग: । सामगी । उपसर्गे तु सामसंगाय: । पिबते: सुराशीध्वो
रिति वाच्यं । सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पातीति रक्षतीति
गा: । ... हरतेरनुद्यमनेऽच् । अंशहर: । अनुद्यमने किं । भारहार: । शोकिनां
... वयसि च । ... अस्थिहर: श्वा ... उपसंख्यानम् । ... आङ
... सूत्रे च धार्यर्थे । सूत्रग्रह: । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारय
ति तत्रा ... सूत्रग्राह: । वयसि च । उद्यमनार्थे सूत्रं । कवचहर: कुमार: ।
आङि ताच्छील्ये । पुष्पाण्याहरतीति ताच्छील्ये: पुष्पाहर: । ताच्छील्ये किं ॥

। धृतं
वा
२१
न१
तिः५

मारे हारः। अर्हः। अर्हतेरच्प्रत्यात्कर्मण्युपपदे लोपश्चापूजा। हो। ब्राह्मणी
स्तंबकर्णयो रमिजपोः। हस्तिसूचकयोरिति वाच्यम्। स्तंबेरमते स्तंबेरमः
हस्ती। न तु पूरुषे घ्रतिह लं दंतादिति वादः। कर्णेजपः सूचकः। शमि
धातोः संज्ञायां। शंभवः। शंवदः। पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्य
र्थं हस्मौ हेत्वादिषु टो मा भूत्। शंकरा नाम परिव्राजिका तच्छीला। अधि
करणे शेतेः। खे शेते खशयः। पार्श्वादिषु उपसंख्यानं। पार्श्वाभ्यां शेते पा
र्श्वशयः। पृष्ठशयः। उदरेण शेते उदरशयः। उत्तानादिषु कर्तृषु। उत्ता
नः शेते उत्तानशयः। अवमूर्धशयः। अवनतो मूर्धा यस्य सः अवमूर्धा।
अधोमुखः शेत इत्यर्थः॥ गिरौ डश्छंदसि। गिरौ शेते गिरिशः। कथं तर्हि
गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी। गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वात् शः। चरेष्टः। अधि
करणेऽपपदे। कुरुषु चरति कुरुचरी। भिक्षासेनादायेषु च। भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः। सेनाच
रः। आदायेति ल्यबंतं। आदाय चरः। कथं त्रिशंस्त्रिनांसहचरीमिति। पचादिषु चरडिति पाठात्।
पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः। पुरःसरः। अग्रतःसरः। अग्रेण अग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः। सूत्रे अग्रे इति ए
दंतत्वमपि निपात्यते। कथं यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति। बाहुलकादिति हरदत्तः। पूर्वे
कर्तरि। कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात्। पूर्वः सरतीति पूर्वसरः। कर्तरि किं। पूर्वं देशं सं
रतीति पूर्वसारः। कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु। एष्वर्थेषु करोतेष्टः स्यात्। अतः कृभीतिसः।

सि॰ कौ॰
श्रीशिव
॥१२

११

तार

यशस्करी विद्या श्राद्धकरः वचनकरः । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारा
न्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबा
ह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ॥ ३।२।२१ ॥ एभ्यः कृञष्टः स्यात् । अहस्करो [illegible] । दिवाकरः विभा
करो निशाकरः कस्कादित्वात्सः ॥ बहुकरः भास्करः बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थे ।
संख्यावाचकाया [illegible] । लिपि लिबि शब्दौ पर्यायौ । संख्या एककरः । द्विकरः ।
कस्कादित्वात् अहस्करः नित्यं समासे इति षत्वं चन्द्रकरः । अरुष्करः । किं यत्त
द्धनुष्षु [illegible] ओष्ठ्यविधानमिति वार्तिकं किंकरा । यत्करा तत्करा [illegible] बा
धित्वा परत्वात् टच् पुंयोगे ङीष् । किंकरी । कर्मणि भृतौ । कर्मण्युपपदे करोतेः ट
स्यात् कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्र
मन्त्रपदेषु ॥ ३।२।२३ ॥ एषु कृञष्टो न प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि । स्त
म्बशकृतोरिन् व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बकरिः व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः ॥
व्रीहिवत्सयोः किं । स्तम्बकारः शकृत्कारः । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । दृतिनाथ
योः कर्मणोरुपपदे हरतेरिन् स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथहरिः ।
पशौ किं । दृतिहारः नाथहारः ॥ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ फ
लानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते ॥
आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः [illegible] चात्कु
क्षिम्भरिः । [illegible] आत्मोदर

११

२०

२०

ना

कुं स्विषिति पेडुः इयोर्हृष्टा करंजमु इरंमरयत्र कोसाइति मुमापेरिः इजेः खच्च
पयंतारे इजेः खचू स्यात् अरुर्द्विषदजंतस्य मुम् ७ अरुर्द्विषदजो ०
जंतस्य च मुमागमः स्यात् खिदंते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य खिसा छवा
हिजनं एजयति इति जनमेजयः। वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुद्
जहातिभ्यः खशः उपसंख्यानं वातमजा मृगाः। खित्यनव्ययस्य
खिदंते परे ह्रस्वः स्यात् ततो मुम् शुनिंधयः। तिलंतुदः।
शर्धं जहाति माषाः शर्धंजहाः न शब्दः तेजहतीति इति विग्रहः। जहातिरं
तर्भावितण्यर्थः। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः। अत्र वार्तिकं स्तने धेटः
इति वक्तव्यं नासिकायां ध्मश्चेति वक्तव्यं स्तनंधयतीति स्तनंधयः।
इति वक्तव्यं नासिकंधमः नासिकंधयः नाडीमुष्ट्योश्च एत
योः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् यथासंख्यं नेष्यते। नाडि
धमः नाडिंधयः मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः। घटीखारीखारीषु संख्या
नं घटिंधमः घटिंधयः इत्यादि खारिंपरिमाणविशेषः खारीगाईमी मुष्टि
कूले रुजिवहोः उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश्
स्यात्। कूलं उद्रुजतीति कूलमुद्रुजः। कूलमुद्वहः। वहाभ्रे लिहः।
हः। वहः स्कंधः तं लेढीति वहंलिहो गौः।

खसा ट (margin)
तुदः ६ (margin)
धा १८ (margin)

सि॰ कौ॰
श्री शिव

२१ २

ॐ ह्रौं दिक्षा अघोलुकु खद्योतो लोम मुखः ओजोहिनः वायुः। परिमाणोप
चः। प्रस्कन्ध चा स्का छो स्वारिपकं क राहुः। मितनखं च। मितंपचा ब्राह्मणी
नखं पचा यनो गः पुचिरं जतापं चोषिताः रूपो नितिः॥ विधुंतुदः। मुमि
धूते स्यो गात स्य लोपः अरुंतुदः। असूर्यं ललाटयोर्दृशितपोः। असू
र्यमित्यसमर्थ समासः दृशिना नञः संबंधात्। सूर्यं न पश्यन्ती यस्य
पं स्त्री पश्या राजदाराः। ललाटं तपः सूर्यः। उग्रं पश्येरंमदपाणिंधं
मा श्च। एते निपात्यंते। उग्रंमिति क्रियाविशेषणात् तमी लुप्। पदेदूर्वा
रव्वरा उग्रं पश्यतीयु ग्रं पश्यः इरा उदकं तेन माद्यतिदीप्यते
विंधनत्वाद्दितीरंमदो मेघ ज्योतिः इह निपातनात् यन्। पाणिं
धौ धमा यते स्मिन्निति पाणिंधो मोध्वा। अंधकारा राष्ट्रा इयर्थः।
त्र हि स पोन्धपा नोहना मपाणायः। राध्यते। प्रियवशे वदः खच्
प्रियंवदः। वशंवदः। गमे स्सुपि वा च्यः असंज्ञार्थमिदं। मितंग
मो हस्ती विहायसो विहादेशः। खच्च डिद्वा वाच्यः। विहंग
मः। विहंगः॥ भुजंगमः॥ भुजंगः॥ द्विषत्परयोस्तापेः॥ खच्च स्यात्॥ खचिद्र
स्वः॥ खचु परे णौ उपधायाह्रस्वः स्यात्॥ द्विषंतपरं वा तापयति द्विषंतपः॥

२

श्री राम
॥१२॥
खच्

परंतपः॥ घटघटीग्रहणात् लिंगविशिष्टपरिभाषया अनित्यतेह न॥ द्विषंती
तापयतीति द्विषंतीतापः। वाचियमो व्रते। वाक्शब्दे उपपदे यमेः
खच्स्यात्॥ व्रते गम्ये। वाचंयमपुरंदरौ च। वाक्पुरोर् मंतत्वं नि
पात्यते। वाचंयमो मौनव्रती व्रते किं अरातयादिना वाचंय
च्छतीति वाग्यामः। पुरः सर्वयोर्दारिसहोः॥ पुरंदरः। सर्वंसहः।
सहिरहत्वामसंज्ञार्थं भगे च दारेरिति काशिका। बाहुलकेन
ऽच्चमित्यार्थं [illegible]। भगं दारयतीति भगंदरः। सर्वकूला
भ्रकरीषेषु कषः। सर्वंकषः खलः। कूलंकषा नदी। अभ्रंक
षो वायुः। करीषंकषा वात्या। मेघर्तिभयेषु कृञः। मेघंकरः।
ऋतिंकरः। भयपरात् अन्तदंतविधिः। अभयंकरः। क्षेमप्रि
यमद्रेऽण् च। एषु कृञः

भयंकरः ९

सिं॰कौ॰
॥श्री॥

६६॥
वाय

अलस्यात्॥ वाच्चु॥ क्षेमंकरः॥ क्षेमकारः॥ प्रियंकरः॥ प्रि
यकारः॥ भद्रंकरो भद्रकारः॥ वेति वा ग्रहणे असूर्यललाटयोर्दृशितपोः
द्विषत्परयोस्तापेः कपितेहिं अल्पार्थाः क्षेमकरादि तिके मेघ
र्तिभयेषु कृञः। चाचत् आशितेभुवः करणभावयोः॥
॥१२॥ आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच्॥ आशितो भवत्यनेनाशि
तंभवः॥ ओदनः॥ आशितस्य भवनं आशितंभवः॥ संज्ञायां भृ ॥१२॥
॥१३॥ तॄवृजिधारिसहितपिदमः॥ विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरः॥
विश्वंभरा॥ रथंतरं साम॥ इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं
न त्ववयवार्थोनुगमः॥ पतिंवरा कन्या॥ शत्रुंजयो हस्ती॥ युगंध
रः पर्वतः॥ शत्रुंसहः॥ शत्रुंतपः॥ अरिंदमः॥ दमिः शमनार्थः तेन स
कर्मक इत्युक्तं॥ गतानतरेनु अंतर्भावितण्यर्थोत्र दमिः॥ गमश्च॥
सुतंगमः॥ ...

नाथ्यं तमध्वहररपारसर्वोनं ते छुडः। हंशा पामितिम्भि वृत्तं एछुगमेडः स्या
द्रुःडिससामथ्यौ द्रमेंस्यापि टैलोपः। अंतं गछतीत्यंतगः इस्याहिः स
वेत्रपंजपोरूप संख्यानस वेत्रगःपन्नोप तितं गछतीति पन्नगः पंञ
भितिपघनैः तो तं क्रियाविसेष छंदुरसौलोपश्चाउरसा गछत्युरगः॥

छ्ड५ सुडुरीरथ्यिकरणो। सुखेन गंस्यत्र सुगः दुर्गः अन्यत्रापि दृस्यते इति
वक्तव्यात् ग्रामगः डेच विहायसो विहादेशो वक्तव्यः विहंगः आशिषि
हनः। शत्रुवध्यात् शत्रुहः सा आशिषि किं शत्रुघातः दोरावा हनो
दांतस्य च ठः संज्ञायां दारुणः ट्टेउपपदे आङः एवंविधे तेरल्लटकारे श्चा
ताहरीनत्वं मङ्यर्थः॥ दारोघाटः। चारौ वा चारो घाटः। चारुघाटः। चावोघा
तःकमैत्तिसस्मिचो। कमेण्युपपदे स एवंविधे ते कृत्तो वेत्यर्थः। वदोनुस
हतीतिवर्त्तेसघाटः॥ वर्त्तोसघातः। पदसघाटः। पदसघातः। अपेक्ले
शातमसोः। अपएवंविधे तेडः स्यात् अनासीरर्त्वमिह। क्लेशापहः॥
पुत्रः तमोपहः सूर्यः। कुमाररशीर्षयोर्णिनिः। कुमारघाती। शिरसः शी

५भावो र्षन्निपात्यते। शीर्षघाती। वसलेजाया पत्योष्ठकू। हतेष्ठकु स्यात् ट
स्कृणवति कर्त्तरि। जायाघ्नो ना। पतिघ्नी स्त्री। अ मनुष्य कर्त्तके च। जा

॥सं.कौ॰
।शिवाय

रररत॰
रमः।शि

या घ्रस्ति ल काल कः। पलघ्नी पालि रे रवा चित्ति घ्नघ्र तं अ मत्तु घ्येति किं आ
या घ्रस्ति ल कालकः। पल घ्नी पालि रे खः चित्ति घ्न घ्र तं अ मत्तु घ्येति किं आ
खु धातः स्तुङ्ः अथ बल मजः पुल्लव घ्नः शत्रुघ्नः दन्त घ्नइत्यादि कथ्यं
मूल वि भु डो हि हा सिद्धो। चौरघातो न गर घातो हस्ती तिन्तु बा कु
हस्ति।रा लो हस्ति कपाट यो। हते ष कु स्यात्॥ रा लो घ्नो।या घ्नां म तु
ब्यकेतृ का ये भिदः हस्ति घ्नो ना। कपाट घ्न ध्नोसः के वाट तिणा ढां तर।
पालि घ तां ड घो शिल पिनि। हते ष कु टिलो पोघ चर्च च निपात्यते।
पालि ता ड यी रूप पदयोः। शिलु पि नि किं पालि घातः शैलघ्नोतः॥ ता ड ९
राज घ उप सरख्यानाम्। राजघ्नो न हेति राज घः। आख्यस्तु भ गास्त्वल पव्वि
तनमनां अप्रियेषु व्यये च ष ष्योदर नः करदो स्थु रा द षु व्यय घ्रष्ठ
ते षु क मे स्त्र पप रे षु द्रुजः स्यु भु स्यात्। अ न्ना घ्य मा घ्यं कुर्वेत्य नेन
आ घ्यं करदां अ घ्नो किं आ घ्यी कुर्वेत्य ने ना ड्द प्र ति षे धसा
मच्योत् लुडु प्पि ने ति का शि का। आ बम ते तु ल्युट् स्या द्वेव अ
चौ वि ग्रु त्त गाचोः कतरि ग्रुवः शिवष्णु चर खु क मो। अ घ्या इषु
श्च चैष्विष्यं तेषु भवते रस तो सि। अ न्ना घ्य अ घ्य भवति आ

॥१५

॥१५

ध्यं म विधुराध्य भानुकः स्प स्त्रीनुद्रके क्विरध्वतस्प कः क्मेलीति
निवृत्तंमे त्रैणस्पराताति मंत्रस्पकुः त्रेरवि कूटस्फ कुस्तकुव्योरस्यात। श्वा
दाहिबुद्गौसुमा नान्यमो श्चैतिनाव्येसहदृकु सदृशः अन्योदृकु अन्यो
दृशः॥ कृशौनसोपि वाच्यः। तादृक्षः अन्यादृक्षः। सत्सूद्विषद्रुहदुहयुज
विदभिदछिद जिनीराज्ञामुपसर्गेपि क्विप्। १९५॥ क्विप्स्यात् उपस
र्गेसत्यसति च सुप्युपपदे घु सत्। उपनिषत् अंडसूः प्रसूः मित्रद्वि
ट् प्रद्विट् मित्रधुक् प्रधुक् गोधुक् प्रधुक् अश्वयुक् प्रयुक् वेद
वित् निवित् इत्यादि। अचि ग्यामो भ्यां नयतेलो नोचः। अग्य
णीः ग्रामणीः मजोदिवः। सुप्युपसर्गे चोपदे मजे र्ण्विः स्यात्॥ प
अर्धभाक् प्रभाक् अर्धो नक्षो॥ विट् स्यात्। आमंमत्ति आमात् आस
स्यात्। अन्नेभ्यः किं अश्नाद्। क्व्येचा अदृविट्। दर्वेणसिद्धे वचनेम
एवाधनार्थे क्रव्यात्। आमंमांसमक्षकः॥ क्रयंते हिक्रव्यादो मप आरा
रइति। पक्वमांसेंदुरुपपदे फ स्यात्। उपपदस्य क्र यादेशः पचादि। रा
दिसात् दुहः कबुच स्व॥ कामदुघा। अन्येभ्योपि दृश्यते॥ छ

रा

सि. कौ.
श्रीशिवाय

दसीतिनिवृत्तं मनिनु क निपुवनिप्र विचुवत्ते धातोः स्युः । [illegible] [illegible]
हृति । वशादेः धृतइत्न स्यात् । शुसुशमौ । प्रातरिवौ । विद्वनो र [illegible]
नासिकस्यात् । अनुनासिकस्य आत् स्यात् । विजायत इति विजो जा ।
ओलु अवावा । विवृरोटरेटः सुन्त स्वाश्रिप्च । अयमपि दृश्यते । ससु
द्विषेति सस्यैव प्रपंचः । उरवास्त्रतापलोध्वतु । वाहस्त्रट । अनः । पदांतस्या
नितेनेस्य दात्वं स्यात् ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्येति ॥ हे प्राण ॥ रा
सइहितीसं । मित्राणि शास्ति मित्रशीः । आशासः क्वौ उपधाया इत्वं
वाच्यं । आशीः । उत्वौ । मीः एः । इस्मनु [illegible] क्वि षु [illegible] चा । वुषुछादेहस्वः स्यात् ॥
नन्नुछत् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः ॥ मोनो धातोः । प्रतान् । द्वौ रि
श्रु ॥ असृधुः । स्वरतेरत्यृठ् । असौ असृः । तूः । स्रूः असृव द्विः । जनानव
तीति जनौः ॥ जा नावौ । जनोवः ॥ मूः मुवौ मुवः ॥ सुमूः ॥ सुमुवौ सुमूवः ।
राल्लोपः । मुर्छौ । मूः । मुरौ मुरः ॥ धुर्वी धूः । गमः क्वौ अनुनासिकलोपः
स्यात् ॥ ऊङ्गगत् ॥ गमादीनां ति वक्तव्यं वरितत्समस्यत्त्व सुनतु । वुसु
ऊ । चागमादीनामिति वक्तव्यं । लोपश्च । अग्नौ पू गृः । अग्वेरः स्फाक च ।

॥१६ [illegible]
१६

सि

सू.
नमः ॥
१५
॥१६ [illegible]॥
श्रीं राम

चाक्षिप्॥ शंस्थः। शंस्थाः॥ हरिमिथाते इति स्वच्छबाधितुं सूत्रं॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये॥ अजात्यर्थे
सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये॥ उष्णभोजी। शीतभोजी॥ अजातौ किं। ब्राह्मणानामंत्रयिता॥ ता
च्छील्ये किं॥ उष्ट्रमुक्तेकूरचित्तु॥ इह इति कारेणोपसर्गे भिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्या पर
त्वात्ति स्यामाङि सर्त्तेरुपसंख्यानमिति पठितं॥ हरदत्तमाधवादिभिस्तु तद्वानुसृतं॥ एतच्च भाष्यविरु
द्धाद् उपेक्ष्यं॥ प्रसिद्धश्चोपसर्गे णिनिः॥ सबहवोपजीविनां॥ अनुपायिवर्गाः॥ सखधोधामवि
सारि॥ नवंचनीयाः प्रभवो बुजी विलिः इत्यादौ॥ साधुकारिण्युपसंख्यानं॥ ब्रह्मणि वदः॥ व्रता
छील्यार्थं॥ वार्तिकद्वयं॥ साधुदायी॥ ब्रह्मवादी॥ कर्तर्युपमाने॥ णिनिः स्यात्॥ उपपदार्थः॥ कर्त्ता
प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानं। उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी। ध्वांक्षरावी॥ अ
ताच्छील्यार्थं॥ नात्यपर्यंचरस्कोर्त्तरिद्धि॥ अपूपानिव भक्षयति माषान्॥ उपमाने किं॥ उष्ट्रः क्रोश
ति। व्रते। णिनिः स्यात्॥ स्थंडिलशायी॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये। पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्यु
पपदे णिनिः। क्षीरपायिण उशीनराः। मनः। सुपि मन्यतेः सुपि ख्स णिनिः स्यात्॥
खशः स्यात्॥ चात् णिनिः। पंडितमात्मानं मन्यते पंडितं मन्यः॥ पंडितमानी॥

सि.कौ. गांमन्यः । नाम्नासोः २

सांब

खिस्यनव्ययस्य ॥ कालिंमन्या ॥ अनव्ययस्येति किं । दिवामन्या । इचोएक
काचोम्प्रत्ययवच्च ॥ इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् ॥ स च स्वाद्यम्वत् खिदन्ते परे
ऽतो मूरासोः ॥ श्रियंमन्यः । श्रीमन्यः ॥ नरंमान्यः ॥ भुवंमन्यः ॥ श्रि
यमात्मानं मन्यते । श्रिमन्यं कुलं । भाष्यकारवचनात् ॥ श्रीशब्दस्य
ह्रस्वः ॥ सुमनोरभावश्च ॥ भूते ॥ अधिकारोऽयं वर्तमाने लडितिय
वतु ॥ करणे यजः । करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सो
मेनेष्टवान् सोमयाजी ॥ अग्निष्टोमयाजी ॥ कर्मणि हनः । पितृव्यघा
ती ॥ कर्मणीत्येतत् सहे चेति यावदधिक्रियते ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥
एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात् ॥ ब्रह्महा ॥ भ्रूणहा ॥ वृत्रहा ॥
क्विप् च सर्वेषु सिद्धे नियमार्थमिदं । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्वि
वेवेति । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका ॥ ब्रह्मादिष्वेव क्विबे
वेति द्विविधो नियम इति भाष्यं ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥
सुकर्मादिषु च कृञः क्विप् स्यात् ॥ त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका ॥

ने ॥१२ पू.दं. पृ.दा १६ ॥१९

सुकृत्· कर्मकृत्· पापकृत्· मंत्रकृत्· पुण्यकृत्· क्विबेवेति नियमात् कर्मकृ-
तवानित्यत्र न· हेत्वर्थे वेति नियमात्· मंत्रमधीतवान् मंत्राध्यायः। अ-
त्रेन क्विप्· सकृत् वेति नियमात् मंत्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां
न क्विप्। स्वादिहेतु वेति नियमाभावोऽन्यस्मिन्नुपपदे क्विप्। शास्त्रकृत्· भाष्य-

मे: कृत्।। सोमे सुञः।। सोमं सुतवान्। नियमस्य चातुर्विध्यं। अग्नौ चेः।। अग्निं चि-
तु· कर्मण्याख्यायां· कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् स्यात्।
अग्न्याधारस्य स्थलविशेषस्याख्यायां। श्येन इव चितः श्येनचित्। कर्मणी-
नि विक्रियः। कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनिः स्यात्। कुत्सितग्रहणं कर्तव्यं।

नि, सोमविक्रयी· घृतविक्रयी। दृशेः क्वनिप्। कर्मणि भूत इति वा पारं दृष्टवान् पार-
दृश्वा। राजनि युधिकृञः। क्वनिप् स्यात्। युधिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधि-
तवान् राजयुध्वा। राजकृत्वा। सहे च। कर्मणीति निवृत्तं।। सहयुध्वा· सहकृत्वा।
सप्तम्यां जनेर्डः।। सरसिजं। मंदुरायां जातो मंदुरजः। ड्याप्योरिति ह्रस्वः। पंच-
म्यामजातौ। जातिशब्दवर्जिते पंचम्यंत उपपदे जनेर्डः स्यात्। संस्कारजः।।
अदृष्टजः। उपसर्गे च संज्ञायां। प्रजा स्यात् संततौ जने।। अनौ कर्मणि। अनुज-
वो जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्। पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा। अन्येष्वपि दृश्यते।
अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात्। अजः। द्विजः। ब्राह्मणजः। अपिशब्दः सर्वोपाधिव्य-

एवमुन [illegible]

सि॰ कौ॰
श्रीम

त्रि चा सार्थेः। तेन धा ह्वंतरादपि कारकात्तेषि क्वचित् परितः स्वाता परिस्वा॥
क्तः न तु निष्ठा॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः। निष्ठा॥ सूत्रार्थे च त्तेः यौ तौ निष्ठा स्यातां। तत्र
तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः। कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः॥ उकार इत्। स्नातं
मया स्तुतः स्तुतवान् शंभुः॥ शंभुर्विश्वं कृतवान्। निष्ठायामण्यदर्थे॥ ण्यदर्थो
भावकर्मणी ततोन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात्। क्षीणो दीर्घात्॥ दीर्घात्
क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात्। क्षीणवान्। भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया॥
अनुकः कि ति। श्रितः। श्रितवान्। भूतः। भूतवान्। स्तुतः। ततः उकारो वक्ता
बोधनाय। तेन दकारोच्चारणात्... रदाभ्यां निष्ठातो
नः पूर्वस्य च दः॥ रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्। निष्ठापेक्षया पूर्व
वस्य धातोर्दकारस्य च। शॄ। शीर्णः। स्परः... बहिरंगत्वेन
रसिद्धत्वात्... तस्यापत्यं... भिन्नः। छिन्नः। संयोगादेरातो धा
तोर्यण्वतः। निष्ठातस्य नः स्यात्॥ द्राणः। ग्लानः॥ ल्वादिभ्यः॥ एकविंश
तेर्लूञ आदिभ्यः प्राग्वत्॥ लूनः॥ ज्या॥ ग्रहि ज्या॥ जीनः॥ दुग्वोर्दीर्घश्च॥ दुगतोह
नः॥ दूनः॥ उपतापेत्यस्य तु न गृह्यते। सानुबंधत्वात्॥ गृहू... दुतः
जिगोगूः॥ गूनः॥ ओदितश्च॥ ओविजाँ... विनष्ट... एतन्मम॥

२७

॥ २८ ॥

ल्वादिभ्य इत्येवसिद्धेः चिंत्यमिदं

प्र॰ दं॰
गाय
च
स्वमनोर
हल ग्रा
भ्याइति
रत्र विस
प्रमेतव॥
॥ १८

सिनोते ... सिकर्मककर्तृकस्य। सिनो ग्रासः। ग्रासेति किं सिता पाशेन सू-
करी कर्मककर्त्रेकेति किं सितो ग्रासो देवदत्तेन। ओदितश्च। भुजो भुग्नः।
टुओश्वि उच्छूनः। ओहाक् प्रहीणः। स्वादय ओदित इत्युक्तं। सूनः। दू-
नवानू दूदून वानू ओदितः अध्यैङीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्। उड्डीनः। द्रवम-
र्तिस्पर्शयोः श्यः। द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे वाच्ये श्यैङः संप्रसारणं
स्यान्निष्ठायां। श्योऽस्पर्शे। श्यैङो निष्ठानस्य नः स्याद स्पर्शे। हलइति
दीर्घः। शीनं घृतं। अस्पर्शे किं शीतं जलं। द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति किं। सं-
श्यानो वृश्चिकः शीतात्संकुचित इत्यर्थः। प्रतेश्च। प्रतिपूर्वस्य श्यः सं-
प्रसारणं स्यान्निष्ठायां। प्रतिशीनः। विभाषाभ्यवपूर्वस्य। श्यः संप्र-
सारणं स्याद्वा। अभिश्यानं घृतं। अभिशीनं। अवश्यानोऽवशी-
नो वृश्चिकः॥ व्यवस्थितविभाषेयं तेनेह न। समवश्यानः। अं-
चोनपादाने। अञ्चो निष्ठातस्य नः अपादाने। यस्य विभाषा। यस्य
क्वचिद्विभाषयेड्विहितः तस्य निष्ठाया इण्न। उदितो वा। क्त्वा-
यां वेट्स्यात्। तेनेह न। समक्नः॥ अनपादाने किं। उदक्तमुदकं कू-
पात्॥ नेसस्यासिद्धे ... अभ्यवेति षत्वे प्राप्ते निषेधाद् रः। षत्वस्वर

अत एव निर्वाणो वाते इति सिद्धे वार्तिकमनेनैव
निर्वातो वाते इति। स्पष्टं चेदं भाष्ये ऽध्ययोः

सिं० कौ० ।। श्री शार्व ।। प्रस्य ये ड विधि प्रसिद्धो नाम्नः ।। द्रकूलः। द्रकूलवानु परिस्कंदः प्राच्य भरतेषु। एवैव मूर्धन्ये प्रा ऽपेतद भावो निपात्यते। परिस्कंदः प्राच्येति किं परिस्कंदः। परिस्कंदः। परिश्वेति विकल्पः। स्तम्भेरिति षत्वे प्राप्ते प्रतिस्तब्ध निस्तब्धौ च। अत्र षत्वं न स्यात्। द्रि नो विक्लि गीषा यां। द्रवी ।। यद्देव

८५ निष्ठा तस्य नः स्याद् विक्लि गीषायां। द्यूनः। विक्लि गीषायां तु द्यूतः। निर्वाणो वाते। अवाते ऽभ्युत्पत्ति प्रच्छेद्रः। निरः वो वाते निष्ठातस्य नत्वं स्याद् वात श्चेत् कर्ता न। निर्वाणो ऽग्निर्मुनिर्वा। वाते तु निर्वातः। शुष्कः। निष्ठा इत्येव ।।

शुष्कः। पचो वः पक्कः। क्षायो मः। क्षामः। स्फायः प्रपूर्वस्य। प्रास्य स्फं प्र

।।९१।। स्फायस्फी स्यान्निष्ठायां प्रस्फीतः स्यात्। निष्ठातस्य मो वा स्यात्। ।।९४

त्रि प्रस्फीमः प्रस्फीतः। प्रा किं। स्फीतः। अनुपसर्गात् फुल्लक्षीव कृशोल्ला घाः। फुल्ल फलितं फुल्लं। निष्ठातस्य ल त्वं निपात्यते। ता व त्वे कदेशा स्या

भाष्ये ऽस्य टयोरदर्शनं इयुत्तमिदं पीदं निपातनं निमित्तं। फुल्लं मानुषी वादि प्र तु तत्प्रत्ययस्ये व त लोपः। तस्यासिद्धत्वात्। तस्ये ऽभावश्च निपात्यते। क्षीबो मत्तः। कृशस्तनुः। उल्लाघो नीरोगः। अनुपसर्गात् किं।। आहितश्च। आ

कायें तो निष्ठायाइडन स्यात्॥ तिच। चरफलोश्च उत्परस्यातो हो किति। प्र
फुल्लः। प्रफुल्लितः। प्रफुल्लीतः। प्रोल्लाघितः। कथं तर्हि लोध्रद्रुमं सानु
मत्तः प्रफुल्लमिति फुल्ल विकसने। पचाद्यच्। सूत्रे तु फुल्लः इति
वल्यर्थं उत्फुल्लः संफुल्लः योरूपसंख्यानं। नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यत ८४
स्य रस्यां। एभ्यो निष्ठातो नो वा। नुन्नः। नुत्तः। विद विचारणे। रौधादिक उ
वगद्यत्तौ उन्दिना परेदा साहचर्यात्। विन्नः। वित्तः। वेत्तेस्तु विदितः। वि
द्यतेर्विन्नः। उन्दी। भ्वादिस्ते निष्ठायां। भ्वयतेरीदित्त्वान्निष्ठायाइडन।
उन्नः। उत्तः। त्राणः। त्रातः। घ्राणः। घ्रातः। ह्रीणः। ह्रीतः। नध्याख्यापूमूर्छिमदा
म्यो तस्य नत्वं। नध्यातः। ख्यातः। पूर्तः। राल्लोपः। मूर्तः। मत्तः। विन्ती भोग
प्रत्यययोः। विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातो यं भोग्य प्रतीते चार्थे वित्तं धनं
वित्तः पुरुषः। अनयोः किं। विन्नः। विभाषा गमहनेति कसौ वेट्। जघ्नि
हनेदृशि तं राक ज्ञात्रिभ्र मन्यत्। ऋणमाध्यमर्थे। ऋधातोः तेन

सि॰ सू॰

॥ ६४ ॥

यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः। निष्कुषितः। वसतिक्षुधोरिट्। आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात्॥ २॥ सि॰ सू॰

कारस्य नत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे। ऋतमन्यत्। सत्यं। यः स्फी
निष्ठायां स्फीतः। इडभावो निष्ठायां॥ निरः कुषो निष्ठायामिट् स्यात्। उषितः। क्षु
धितः। अञ्चेः पूजायां। पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात्। अञ्चितः। गतौ
तु अक्तः। लुभो विमोहने। लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात्। नेतु गार्ध्ये लुभितः।
गार्ध्ये तु लुब्धः। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात्। क्लिशितः। क्लिष्टः। पूङः
श्च। पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात्। पूङः क्त्वा च। पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् कि
न्न स्यात्। पवितः। पूतः। क्त्वोग्रहणमुत्तरार्थं। नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव सं
बध्यते। निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः। एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न
स्यात्। शयितः। शयितवान्। अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि निवृत्त्य
र्थः। शेश्यितः। शेश्यितवान्। आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या। आदिकर्म
णि क्तः कर्तरि च। आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात्। चाद्भावकर्मणोः।
विभाषा भावादिकर्मणोः। भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया
स्तु पूजायां गम्यमानायामित्यर्थः। एवं नाञ्चेः पूजायामिति श्नापि बोध्यं। तेन नागाश्चाञ्चि तनामिनेड् [illegible] इड् न
त्रोऽसिद्धो। स्पष्टं चेदमष्टम [illegible] भाष्ये स्पष्टं॥ १०॥

अक्त इति वक्रे
धक्ते। ॥ १०॥

१९ व
क्लिशः पतोप
निसंप्राप्ते क्लि
श इति नाधने
अस्पष्ट क्त्वा
कपूर्वं सिद्धपि नि
ष्ठायां निष
धप्राप्ते वि
कल्पः। ५८॥

सेटूर्किं स्विन्न: ॥ ५८

१७

यत्तु लिखितमित्यस्य सांगो बीजं चिरमिति चेदुत्तरस्य पवि साधत्ववाप ॥

दृष्टवा स्यात् ॥ प्रस्वेदित श्वेत्र ॥ प्रस्वेदितं तेन ॥ निष्विद्देति भ्यादिरजग स्यते ॥ वीडिसा हच यति ॥ स्वीयते सु स्वि
दितेइसेव पिमि नापिष्क्ष्विता ॥ ही वा ही स्वादीव ॥ प्रमेदित ॥ प्रमेदितवान् ॥ मव सिलिक्षा था ॥ स्वेण्ण
श किन्न स्यात् ॥ मर्षितो मर्षितवान् ॥ क्षमायां किं ॥ अपमर्षितं वाक्य ॥ अविस्पष्टमित्यर्थे ॥ उदुपधा
द्वा वादिकर्मणोरन्यतरस्यां ॥ उदुपधोत्सरा भावादि कर्मणोः सेण्णिष्ठा वा किन्न स्यात् ॥ द्युतितं पा
लितं ॥ मुदितं मोदितं साधुना ॥ प्रद्युतितः प्रद्योतितः ॥ प्रमुदितः प्रमोदितः साधुः ॥ उदुपधात् कि
विधि किं दितं ॥ भावे सादि किं ॥ रुचितं कार्षापण ॥ सेट् किं ॥ कुष्ट ॥ शब्विकरणेभ्य एवेष्यते ॥ नेह ॥ गु
धितं गुधितं ॥ निष्ठायां सेटि । दोर्नोप: स्यात् ॥ भावितो भावितवान् ॥ भ्वीदित इति
नेट् संप्रसारणं ॥ श्नः ॥ हीनः ॥ गढ़ गढ़ वनु तनु वत स्तत: पत्त: सन्निवेट् क्लायाति
उभावे प्रात्मेद्विनी काश्रिति सूत्रे निपातनादिट् पतित: ॥ सेसिचीति वेट्के
त्वात् सिद्धे इत त्याहि नाभिहिते नानित्यत्वज्ञापनो ह्या ॥ तेन धावितमिभ्यो
धियेत्याहि ॥ घस्य विभाषे यत्रेइकावइत्ये वा हरिरिति: ॥ क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त ल
ग्नम्लिष्ठ विरिब्ध फांट बाढ़ानि मंथ मन स्तम: स क्ताविस्पष्ट स्वरानायास

सम्रीषु ॥ क्षुब्धादीन्यत्रो अनिट्कानि

विधि

सि॰ कौ॰
श्रा॰शि॰वप्र
राम
॥१५॥
क

निपात्यंते समुदायेन मंथादिषु वाच्येषु। इव क्षुब्धसंपन्नाः सक्तवो मंथः
मंथनदंडकश्च। क्षुब्धः मंथः। स्वांतं मनः। ध्वांतं तमः। लग्नं सक्तं मिश्रि
तत्वमपि निपातनान्नु॥ म्लिष्टमविस्पष्टं। विरिब्धः स्वरः। म्लेच्छ हेर. अन्यत्र
रूपधातोः इत्वमपि निपात्यते। फांटं अनायाससाध्यः कषायविशेषः मा
धवस्तु नवनीतमीवा आगतमस्थापनद्रव्यं फांटमिति नेदभाष्ये आद्रा। बा
ढं भृशं। अन्यत्र तु क्षुभितं क्षुब्धो राजेति तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् ध्व
नितं ध्वनितं लगितं म्लेच्छितं विरेभितं फाणितं बाहितं। धृषिशसी वैयात्ये। धृ
ष्टो निष्पापः अविनये वा निर्दिष्टोस्ति। धृष्टो विशस्तः। अन्यत्र धर्षितः विशसि
तः भावादिकर्मणो वस्तुनेपा धृषिर्नास्ति अत एवमिपमार्थे सूत्रमिति वृ
त्तिः धृष बलहिंसे फलं चिंत्यमिति हरदत्तः॥ माधवस्तु भाष्ये लोपाद्वैयात्ये विक
ल्पमाह धृष्ट धर्षितं प्रच्छदेः धर्षितः। दृढः स्थूलबलयोः। स्थूले बलव
ति च निपात्यते। दृहि दृहि वृद्धौ॥ नस्य इडभावः तस्य ढत्वं दृहस्य लोपः इडि
तो नलोपश्च दृहितो दृंहितोन्यः॥ प्रभौ परिवृढः। वृह वृहि वृद्धौ रतो वरोद्वी
निपातननिपातनात्॥ परिवृहितः। परिवृंहितः। अन्यः। कृच्छ्र गहनयोः कषः॥
कषेनिष्ठायामिट् न स्यात् कृच्छ्रगहनयोरर्थयोः। कष्टं दुःखतत्कारणं च स्यात्। कष्टदु
र्गं जीवनमोक्षिणां। कष्टो मोहः। कष्टशास्त्रं दुरवगाहमित्यर्थः। कषितं

सू॰ दृ॰
सन्नोस्तु॰
धम॰
॥१॥
२०
दि

मन्यते॥ घुषिरविशब्दने॥ घुषेर्निष्ठायामनिट् स्याद् विघुष्टा रज्जुः। अविशब्दने किं।
घुषितं वाक्यं शब्देन प्रकटीकृतमित्यभिप्रायः॥ अर्द्देः संनिविभ्यः॥ एतेभ्य अर्द्दे
र्निष्ठायामिडागमो न स्यात्। समर्णः। न्यर्णः। व्यर्णः। अर्दितोऽन्यः। अभेश्चाविदूर्ये॥ अभ्य
र्णो नातिदूरमासन्नं वा अभ्यर्दितमन्यत्र। णेरध्ययने वृत्तम्॥ ण्यन्तस्य वृतो
लुक् अधीयमाने चेद् वृत्तं छन्दः। वृत्तो गुणो देवदत्तेन सम्पादितं अधीतं। अन्यत्र तु वर्तिता
रज्जुः। वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः। एते वा निपात्यन्ते ण्यन्तानां। हवि
रस्त्वयमेव विष्किरः पक्षी चेदर्थः॥ ह्रीरहविष्यो मन्यत्र। शालं शमितं दान्तं शमितं। शमि
तः शान्तः पूर्णः। पूरितः। दस्तः। दासितः। स्पष्टः। स्पाशितः। छन्नः। छादितः। ज्ञप्तः। ज्ञपितः। रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्॥
एभ्यो निष्ठाया इड् वा स्यात्। रुष्टः। रुषितः। आन्तः। अमितः। तूर्णः। त्वरितः। अस्याहितं वापि। संघुष्टः।
संघुषितः। आस्वान्तः। आस्वनितः। हृषेर्लोमसु॥ हृषेर्निष्ठाया इड् वा स्याल्लोमसु विषये।
हृष्टं हृषितं लोम। विस्मितप्रतिघातयोश्च॥ हृष्टो हृषितो मैत्रः। विस्मितः प्रतिहतो
वा। अन्यत्र तु हृष्टः अलीके। अपचितश्च॥ अपचित इति निपात्यं
वै। अन्यत्र तु हृष्टः अलीके। हृषितो नैरः। हृष्टः तुष्टो। इटा अपचितश्च॥ निष्ठायां
यतेर्निपातो वा। अपचितः। अपचायितः॥ प्यायः पी॥ वास्यानिष्ठायां व्यवस्थि
तविभाषेयं तेन स्वांगं निष्ठायां पीनं मुखम्। अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः। सोपसर्ग
स्य न। प्रप्यानः। आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव। आपीनो धुः आपीनमूधः। ह्रादो
निष्ठायां ह्रस्वः स्यात् प्रह्लन्नः। घातिस्यति मास्थामिति किति। एषाम् इकारो
न भवति इति निषेधा
भावः॥२

॥ कृदाय ॥

ता देशः स्यान्नादौ किति ॥ ईत्वत्वभावयोरपवादः ॥ दितः सितः मा॰ ङ चेङ मितः स्थि
तः ॥ शाछोरन्यतरस्याम् ॥ शितः शातः छितः छातः ॥ व्यवस्थितविभाषात्वात् व्रते
विषये श्यतेर्नित्यं संशितं व्रतम् ॥ सम्यक्संपादितमित्यर्थः ॥ संशितो ब्राह्मणः ॥ व्र
तविषयिकयत्नवानित्यर्थः ॥ दधातेर्हिः ॥ तादौ किति ॥ अभिहितं निहितं ॥ दो दद्घोः ॥
घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दद् स्यात्तादौ किति चर्त्वं दत्तः घोः किं दातः दातो वा यम्मा
देशाः न चैवं विदत्तमित्यादौ उपसर्गस्य दस्ती ति दीर्घोपत्तिः ॥ तकारादौ तद्वि
धानात् दातो वा ध्यातो वा ॥ न च तो [illegible] निष्ठानत्वं धातवे स्वबस्तयोरिति जहश्च
क्यां ॥ स्त निपातपरिभाषाविरोधात् ॥ अच उपसर्गात्तः ॥ अजन्तादुपसर्गात्परस्य ॥२९॥
दे इत्यस्य घोः अचस्तः स्यात्तादौ किति त्वर्थे प्रत्तः अवत्तः अवदत्तं विदत्तं च प्र इ
नं चादिकर्मणि ॥ सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥ चशब्दा इत्यादाप्त ॥ दस्ति ॥२९॥
इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् दादेशे तकारः तदादौ उत्तरपदे इत्यर्थे चे
ति चत्वं मा भूद्यासिद्धं ॥ नीत्तं स्त्तं सुष्मा स्थितीस्वाधेदधौत गीत पीत जेन
स्ने याच्च जातं स्नातं खातं ॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ल्यबिति लुप्तस
सप्तमीकं अदो जग्धिः स्यात्तादौ किति ल्यपि च इकार उच्चारणार्थः ॥ ध
श्चं स्तुरोस्तथापि ॥ जग्धः ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ प्रकृतः कटं स प्रकृतः क
टस्तेन निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घः ॥ क्षियो दीर्घात् [illegible] न दर्त प्रक्षीणः स ॥

मात्रो गूर्दे न्ययोः। स्त्रियोनि छायां दीर्घो वा स्यात्। मात्रे रेन्येच स्त्री ५॥ गुरुर्गी
वृत्तिता मुर्वी। स्त्रीणोयत्तपत्त्वी स्त्रितो वा निनदीभ्यां स्नातेः कौशले। आभ्यां स्ना
तेः सस्य षो वा स्यात् कौशले गम्ये। निष्णातः। नदीष्णः। नदीष्णानदी स्नः सुषी तिकः स्नं प्र
तिस्नातं। प्रातः स्नातेः वसं प्रति स्रावं स्नात्र अङ्गुलिमित्यर्थयोगे। अन्यत्र प्रतिस्नातं।
कपिष्ठलो गोत्रे॥ कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः। गोत्रे किं। कपीनां स्थलं कपिस्थलं॥
विकुशमि परिभ्यः स्थलं॥ एभ्यः स्थलस्य सस्य षः॥ विष्ठलं॥ कुष्ठलं॥ शमिष्ठलं
परिष्ठलं॥ गत्यर्था कर्मकश्लिषशीङ् स्था स बस जन रूह जीर्यभ्यश्च॥ एभ्यः क
र्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च गंगां गतः। गंगां प्राप्तः। ग्लानः सन्लक्ष्मीमाश्लिष्टो
हरिः शेषमधिशयितः वैकुंठमधिष्ठितः। शिवमुपासितः। हरिदिनमुपो
षितः। राममनुजातः गरुडमारूढः। विश्वमनुजीर्णः। पक्षे प्राप्ता गं
गा तेन सा [illegible]॥ क्तोधिकरणेच ध्रौव्य गतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः॥ १ भ्यो
अधिकरणे क्तः स्यात् चाद्यथा प्राप्तं ध्रौव्य स्थेयं मुकुंदस्यासितमि
दमिदमेषां रमापतेः। भुक्तमेतदनंतरस्येत्युच्यते। ज्योहि हस्तवः। पक्षे आ
सेर कर्मकत्वात् कर्तरि भावेच। आसितो मुकुंदः। आसितं तेन। गत्यर्थेभ्यः
कर्तरि कर्मणि चाधारा प्रापति रमापतिः। तेनेदं यातं मुकुंदेः कर्मणि। अनं

सटीकं ॥ निरुक्तं

तेनेदमुक्तं। कथं भुक्ताः ब्राह्मणा इति। भुक्तमस्त्येषामिति मत्वर्थीयोऽच् ॥ वर्तमाने इत्यादि सूत्रयोः। मीतः क्तः। ञिक्ष्विदा। क्ष्विण्णः। ञिधृषा। ञि इ धीः। इच्छे मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च। मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात्। राज्ञां मत इष्टः। तैरिष्यमाण इत्यर्थः। बुद्धः विदितः पूजितः अर्चितः चकारात् शीलितो रक्षितः क्षान्तः आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि नपुंसके भावे क्तो कर्तरि बहुविधि ॥ भावे कालसामान्ये तः स्यात्। जल्पितं शयितं हसितं ॥ २२ ॥ निष्ठासु नीते यत्ते श्वेते निस्यात् भूतो सुखा सुखानो पठ्यते ॥ यज्ञाश्नौ जीर्यते रन्त्रं भूत इत्येव जरन् जरतो जरतः कासूपल्यो येन निष्ठापि जीर्णो जीर्णवान् ॥ छन्दसि लिट्। लिटः कानञ्वा क्वसुश्च ॥ २३ ॥ इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानो क्वसु कानचौ वा पिच्छादसा ॥ २२ विलं त्रिमुनिमतं कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते। तत स्थिवांसं नगरोपकण्ठे श्रीयां सिषु वीपयधि। जगृवांस इत्यादि। न च चिकीर्षन्तीत्यादि तन्त्रोदाहरणात् नामे कावा भारतानां पश्यन्तु वसोरिटः नान्येषां आदिवान् आदिवान् रहिवान् जक्षिवान् एकाकिवभूवान् प्रोषायां सुवसभुवःस्सादिर्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड् वा स्यात्। तस्य च नित्यं क्वसुः निवेदुषी मासनवपश्चीमाः। अध्युषुष तस्ताम भवनजानस्य ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २२ ॥ ... ॥ आय ॥

शुश्रुवान् ॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो
भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा । तस्य नित्यं क्वसुः । द्वित्वं । उपेयिवान् । उपेयुष-
श्वामपि मूर्तिमग्र्यां । उपेयुषी उपेत्य विवक्षितं इयिवान् समीयिवान् ।
नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिड्भावश्च । प्रत्ययः परतो नाश्वानिति भारविः ।
अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वचेरस्यान् उ वचनं प्रत्ययान्तः अनूचानः । विभा
षा गमहनविदविशाम् ॥ ९ ॥ एभ्यो क्वसोरिड्वा । जग्मिवान् जगन्वान् जघ्नि
वान् जघन्वान् विविद्वान् विविशिवान् विविश्वान् । विशिना साह
चर्यादिंद्रस्य तेर्ग्रहणं । विदस्तु विद्वान् । दृशेश्चाद्वदृशिवान् ददृश्वान् ।
टः शत्रु शानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ अप्रथमान्तेन समा
नाधिकरणे सति धातोः ॥ लट् स्थाने शतृ शानचौ प्रत्ययौ । आत्मने मुक् । अहंतां
गच्छन्तं पश्य । ...वर्तमाने ।
गम्यमाने प्रत्ययौ स्तः । प्रथमासमानाधिकरणेऽपि
पुनर्वचनमधिकविधानार्थं तेन प्रथमासमानाधिकरणे ...
के चित्तः । सन् ओ ... मा ... इति वा ... पचन् ... पचमानः ।
लुटः ति ... एतद्वचन ... सामर्थ्यात् ... वर्तमाने
लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमाना ...

विविद्वान् ७

बृ॰ कौ॰

सर्वेश्वरा

५६०

तौ लृटः शतृशानचौ स्तः। स्थास्यमाना भुंजते यवनाः। अर्जयन्वसति॥ हरिं पश्यन्मुच्यते। हेतुः फलं कारणं च। ... यत्र शपीयमाणः सोमः। इत्यासः। आसः परस्मै न स्यादि स्यात्। आसीनः। विदः शतुर्वसुः। वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात्। विद्वन् विदन्। विद्वांसौ सन्तौ। तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः। लृटः सद्वा। व्यवस्थितविभाषेयं। तेन प्रथमासमानाधिकरणे प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने च। लक्षणहेत्वोः क्रियायाः। करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य। करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः। करिष्यदिति॥ हे करिष्यन्। अर्जयिष्यन्वसति। प्रथमासमानाधिकरणे तु करिष्यति। करिष्यन्नाम ... आनेऽवृत्तमाने पवमानः यजमानः। ताछील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। भोगं भुंजानः। कवचं बिभ्राणः। शत्रुं निघ्नानः॥ इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि॥ आभ्यां शतृस्याद्दकृच्छ्रिणि कर्तरि। अधीयन्पारायणं। अकृच्छ्रिणि किं। कृच्छ्रेणाधीते धारयति। द्विषोऽमित्रे। द्विषन् शत्रुः। सुञो यज्ञसंयोगे। सर्वे सुन्वन्तः। सर्वे यजमानाः। सत्रिणः। अर्हः प्रशंसायां। अर्हन्नाम

॥२५॥

॥२६॥

२३

प्रि॰

क्वे स्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु। क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः
स्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः॥ तृन्। कर्ता कटान्। अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्प
चोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्। अलंकरिष्णुः इत्यादि। णेश्छन्दसि।
वीरुधः पारयिष्णवः॥ भुवश्च। छन्दसीत्येव। भविष्णुः। कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभवि
ष्णु वैष्णवमिति। निरंकुशाः कवयः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। भ्राजिष्णुरिति वृ
त्तिः। एवं क्षयिष्णुः। नैतद्भाष्ये दृष्टं। ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः। छन्दसीति निवृत्तं गि
दयं न तु कित् तेन स्थ ईत्वं न। ग्लास्नुः। जिष्णुः। स्थास्नुः। चाद्भुवः। स्नुः॥
श्र्युकः कितीति प्राप्त इट् गकारप्रश्लेषान्नेट्। भूष्णुः। दंशेः छन्दस्युपसंख्यानं। दंक्ष्ण
वः पशवः॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। त्रस्नुः। गृध्नुः। धृष्णुः। क्षिप्नुः॥ शमित्यष्
टाभ्यो घिनुण्। उकार उच्चारणार्थः। इति काशिका। अनुबन्ध इति भाष्यं।
तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः॥ न चैवं श
मी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसंगः। झल्ग्रहणं दोषपदस्य झलंतानामेव
तद्विधानात्॥ नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः॥ शमी तमी दमी श्रमी
भ्रमी क्षमी क्लमी प्रमादी। उन्मादी। अष्टाभ्यः किं। असिता क्रिसूत्रे ये तुजादि
वासरूपविधिना घिनुणपि। उन्मादी। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि

सिं॰ कौ॰

स हासि   ६०

नोस्ति इति तु प्रायिकं। संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च॥ घिनुण् स्यात्। संपर्की। अनुरोधी। आयामी। आयासी। परिसारी। संसर्गी। परिदेवी॥ संज्वारी। परिक्षेपी। परिराटी। परिवादी। परिदाही। परिमोही। दोषी। द्वेषी। द्रोही। दोही। योगी। आक्रीडी। विवेकी। त्यागी। रागी। भागी। अतिचारी। अपचारी। आमोषी। अभ्याघाती। वौ कषलसकत्थस्रम्भः। विकषी। विलासी। विकत्थी। विस्रम्भी। अपे च लषः। चाद्धौ। अपलाषी। विलाषी॥ प्रे लपसृद्रुमथवदवसः। प्रलापी। प्रसारी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी। निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्॥

॥२४॥

प्रत्ययः। ण्वुलोऽपवादः। निन्दकः। हिंसकः। क्लेशकः। खादकः। विनाशकः। परिक्षेपकः। परिराटकः। परिवादकः। व्याभाषकः। असूयकः। एवुञो सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तद्धीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति। देविक्रुशोश्चोपसर्गे। आदेवकः। आक्रोशकः। उपसर्गे किं। देवयिता। क्रोष्टा॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। चलना। चोपना। कंपनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात्किं। पठिता विद्या।

अनुदात्तेतश्च हलादेः । अकर्मकाद्युच् स्यात् ॥ वर्तनः वर्धनः अनुदा
त्तेतः किं भविता । हलादेः किं एधिता । अकर्मकात् किं । वसिता वस्त्रं । जु चंक्र
म्य दंद्रम्य [illegible] सृगृधि ज्वल शुच लष पत पदः । जु इति सौत्रो
धातुः गतौ वेगे च । जवनः । चंक्रमणः । दंद्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे प
रत्वे हलादेरुदात्तेत्परत्वात् युचा बाधा मा भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु पर
स्परं वा सरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंकृष्णोऽलं [illegible] ॥ क्रुधमंडार्थेभ्यश्च ॥
क्रोधनः रोषणः मंडनः भूषणः । नयः । मकारान्तात् युच् न स्यात् । कृषि
तो ह्यमायिता । स्वदी पदी [illegible] । युजा [illegible] दिता दीक्षिता । नि
मिकंपीति रेण युचो बाधे सिद्धे [illegible] ताच्छीलिके
षु वा सरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकं ॥ तेन कंपना [illegible] । कमना । युवतिः । क
म्रा कम [illegible] रा रवा । पदि [illegible] कथं मधुसूदनः । नंद्यादि
ल्युप पन पद [illegible] कमना [illegible] ॥ जल्पभिक्षकुट्टलुंट
याचि [illegible] ॥ जल्पाकः । भिक्षाकः । कु
ट्टाकः । लुंटाकः । वराकः । वराकी । प्रजोरिनिः । प्रजवी । प्रजविनौ
प्रजविनः । जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥

सिद्धांतकौ॰ ॥ अथ मंताल्यायोत्तरार्द्धं ॥ उ॰ २ ॥ हरदत्तं ॥

॥भीमहा ॥ हेवाय

जयी· हरी· द्रयी· विश्रयी अत्ययी नमी· अव्यथी· अभ्यमी· परिभवी जसवी॥ स्पृहि गृहि पति दयी निद्रा तंद्रा श्रद्धा भ्य आलुच्॥ आधा स्त्र यो [illegible] राहम [illegible] हंता: स्पृहयालु: गृहयालु: । [illegible] ॥ निद्रालु: तन्द्रावो [illegible] हो नो [illegible] निपात्यते तंद्रालु: शीङो वाच्य: । शयालु: । दाधेट् सि शद सदो रु: दारु: धारु: सेरु: शद्रु: सद्रु: । सृघस्यद: क्मरच् । सृमर: घस्मर: अद्मर: ॥ भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ भंगुर: भासुर: मेदुर: ॥ विदिभिदिच्छिद: कुरच् ॥ विदुर: भिदुर: छिदुर: ॥ इण्नशजिसर्तिभ्य: क्वरप् ॥ इत्वर: इत्वरी । नश्वर: ॥ जित्वर: सृत्वर: ॥ गत्वरश्च ॥ गमेरनुनासिकलोपो निपात्यते । गत्वरी ॥ जागुरूक: ॥ जागर्तेरूकः स्यात् । जागरूक: ॥ यजजपदशां यङ: ॥ एभ्यो यङन्तेभ्य ऊक: स्यात् ॥ [illegible] यायजूक: इत्यादि ॥ न जपजभ्यां [illegible] नेन निर्देशः । [illegible] यायजूकः ॥ जंजपूक: दंदशूक: ॥ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र: ॥ नम्र: कम्प्र: स्मेर: ॥ इजसिनेज्र: पूर्व: क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्र संततम् ॥ कम्र: हिंस्र: दीप्र: ॥ सनाशंसभिक्ष उ: ॥ चिकीर्षु: आशंसु: भिक्षु: ॥ विन्दुरिच्छु: ॥ वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते ॥ विन्दुरिति वेत्तीति विन्दुः । इच्छति [illegible] । क्याच्छन्दसि ॥ देवायु: [illegible] सुम्नयु: ॥ आदृगमहनजन: किकिनौ लिट् च ॥ आद्रिता: दृहन्ता [illegible] मादिभ्य: क्विक

न च्छन्दसि आप्रस्त्यार्थ दीर्घानरू

॥ २९ ॥ २६ ॥ ८२ ॥

किनोऽन्त्य छं इसिनौ च बिडवनूः । बभ्रिर्नेत्रं । पपिः सोमः । ददिरोः । जग्मिर्युवा
जेषि नेत्रम मत्रियं जज्ञिः ॥ भाषायां धाञ्कृसृजनिगमिनमिभ्यः । द-
धिः चक्रिः सस्रिः जग्मिः जज्ञिः नेमिः ॥ सासहिवावहिचाचलिपापती-
नामुपसंख्यानं यङन्तेभ्यः सहिवहिचलिपतिभ्यः किनोऽपत्तेरागमाभावश्च नि-
पात्यते स्वपित्र बोनेडिडः ॥ स्वपेर्नकु । ऋच्छकुः पटबेभ्येति कारि कद्दो
ध्वछकुः भृव छोहारुः । शोयारुः । वद्दोरुः । मियः कुकुकनौ । भीरुः भीलुकः ।
कुकनोऽपि नाम्यः ॥ भीरुकः स्थेशभासपिसकसो वरच् । स्थावरः । ईश्व-
रः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । यश्च यङः ॥ यातेर्यङन्तादेरच् । अतो लोपः
तस्य च लोपं प्रति स्थानिवत्त्व निषेधाल्लोपो व्योरिति यलोपः ॥ अल्लोप-
स्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य यातो लोपे च प्राप्ते वरे लुप्तं न स्थानिवत् । यायावरः
भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् । विभ्राट् । भाः भासौ धूः
धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षो ऽजुवतेर्दीर्घः । जूः
जुवौ जुवः । ग्रावस्तुत् । बहुलप्रहणादन्यदपि । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । क्विप्
ग्रावस्तुत् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । क्विप् दृशिग्रहणं विध्यन्तरोप-
संग्रहार्थं । क्वचिद्दीर्घः ॥ क्वचित्संप्रसारणं क्वचिद्द्विः क्वचिद्ध्रस्वः । तथा

.स्वर्गो.
॥मितद्र

य वार्तिकं। क्विब्वचि प्रच्छा यत स्तु कट प्रु जु श्री णां दीर्घो सं प्रसारणं च। क्विब्
वचीत्यादिना उणादि सूत्रेण के षांचि सिद्धेत्र छीज्जादीचना बाधामाभू
दिति वार्तिके नेह दंवचीति वाकुं। पृच्छतिप्राट ओ यतरस्तौति आयतस्तू
कटप्रवते कट प्रूः॥ जरूतः। श्र येति हरि श्रीः। धुतिगमि जु होतीनां द्वे
द्विगं हलादिः। भ्यास स्संज्ञादि घुतु जो गतुः जुहोते दीर्घश्च। जुहूः। द्विभयो
अस्य ह्रस्वः श्रू डी ये ति द्द तु॥ ध्यायतेः संप्रसारणं च धीः। धुवः संज्ञोन्तरयोः
मित्र भूः नाम के क्विबन्तु यनिकोयम र्ण्येयो नन्तरेयस्तिष्ठति विश्वासाचे प्रतिभूः।
वि प्रसं भ्यो द्व संज्ञायां एभ्यो भुवो डुः स्यात् न तु संज्ञायां। विभुः व्यापकः। प्रभुः
स्वामी संभुर्जेनिता। संज्ञायांतु विभूर्नाम कश्चित् मितद्रवादिभ्य उपसं
ख्यानं। मितं द्रवति ति मितद्रुः। शुभ्रं गतयो वितर्यये चौत्र भवतिष्णः कर्म
णि घन्ये चैधा गन्धक र्मण्ये चैषन्न स्यात धात्री जनन्या मलकी वसुमती
भुपमात्र श्रु द्रौमुरास कुक्कुजन्तुतु द्वि सिसिच मिहपतद्दशनहः करणे। दावादि
हनुस्याकरणे चैद्धोयनेन दात्रं नेत्रं तितुत्र तथ सिसु सरह कमे श्रुच रमादरानां
वाणीयानां इ कुन तशस्त्र यो कं स्तोत्रं तो त्रं सेत्रं सक्तं मेढ्पत्रं दंष्ट्रानद्धी। हलम्
करयोः पुवः एङ्ग ए ष्नोः करणे ष्ट्र स्यात् नचे करणं हल सूकरयोर्वय दृढ
स्य स्त्र करस्य नो पोत्र मुख मित्यर्थः॥ इति [illegible] खनसदृचर इत्राः॥

॥२६॥

५२६०
।वेनमः

॥२६॥

52

दर्भव ॥ २९८ ॥
कुशेति दुर्हृत्सूत्रस्य भाष्य
कं परियो स्तुते पंचा स. रश्मं नेतिम

अरित्रमूलं त्ववित्रं धूवित्रं स्त्र वित्रं ध्रुवमित्रं स्रवित्रं चरित्रं पुवः सद्गानास्थि तं
रयोः । पवित्रं येना ज्यं मुत्पूयते । यज्ञाना भिकावेष्टनं । कतीति वौषि देवतयोः ।
पुव इत्रः स्यात् ऋषौ कुरलै देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमंत्रः ॥ तदुक्तं ऋषि
लीति दर्शनात् । पूयते नेनेति पवित्रः । देवतायां तु अग्निः प[वि]त्र[म]
मा पुनातु ॥ अत्रोणादयः ॥ ॥ दूर्वापाडिमिस्व [illegible]
एः ॥ करोतीति कार[कः] शिल्पी कारकश्च । आतोमुकृ[ञ्] वातीति वायुः । पापुरुं
जयस्य पिप्रभवति रोगान् वायुः । औषधं मिनाति प्रक्षिपति देहे [illegible]
ति मायुः पित्तं स्वादुः । साध्नोति परकार्यं साधुः । अणुता [illegible] आयु
हिपाट [illegible] स्यात् ॥ छंदसी [illegible] मान [illegible] जनि [illegible] चरि [illegible] ॥
दीर्घ तेदुति दारूः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियां । [illegible] इत्यनिव [illegible] तिनि
षिधः ॥ [illegible] बंध [illegible] यस्याम [illegible] । चारुः रम्यं । चाटु प्रियवाक्यं । मगौ [illegible] ये चेदु इत्या वा
पि । किं जरयोः श्रिणः । किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकः बाणश्च । जरामेति जरायुर्ग
र्भाशयः । औरस्त्रः [illegible] । नरस्येने नरवर्णादिति [illegible] कुवंचः कक्षः । कृकेण [illegible] ॥ २५२ ॥
दस्कना कुमंपुरस्च क्षरटे चरणायुधं इति विश्वः । [illegible] रीत्यं चरि सरित [illegible]

२५४

ब्र कौ०

।त्रि श्चेश्च

उ० ट्टि

६२०

श्रिश्रिमरित्तय्यउः। मरतित्रिमर्ति नामरूः स्वामी द्दीरश्च्या। म्रियंते स्मिन्मुरायनमः

तानिमरूः निर्जलदेशाः। रीतेस्यायु। अध्रुजगारः। तरूर्दश्राः। वरुति

मरुयंतिद्वताइ ममितिनरूः रोरूः खद्वा दिमुष्टिः। तनुःस्वक्ष्यं

स्त्रियाम्प्रर्तिसतनुः। तनूः धनुः शास्त्रा विरोषः। धनु पाञ्चधक्षविं

दुः। धनुरिवाजेनिवक्त्रदुतिश्री हर्षः। मपृकि नरः मद्दुः पानीयका

क्रिकेतिरमसः। न्यग्धा दिखादुच जेरखेनसस्पदः आण्श्रा। ७ न

लै राकुलापाव। चाकटि प्रवदि प्याकद्रु वादति लहनी तिवदः।

।।२७।। पा यैनितु। चा चेवा म्ये आलानुप्रत्यपः स्या सर्वनिनत्वीवद्दी

। दत्तः। श्रियमगवश्न मत्त वभ्रमो श्रीदि मेदस्वलुः पुमानः नि ।।२७।।

नगेटहलापलिया ही सोदिर तैममिव्याप्यसेवध्यते। भ्रासप्तदि ति

त्रेप्येसिनासिह्नेन्द्रे कि दवद्दि धिमनिप्यश्च प्रदत्ता तानि

तराकरापुचकोपयोः स्वरावडजा सर्वकुव्याधिः। चद्र इत्यन्यो।

त्रेपुतासापुसिमरूम्प्र सवः। प्राणानि वसुहदेर्मो वाकेरा

वस्तुतापेध नेमलो। द्दगुवभ्रेकदेरौः। केदारकउद्रुः। विधुः

८२

प्रनुः वा द्वि हि अ व य वेविंकुः। स्यां दृ: संप्रसा रणं धश्च: दे रो- दृ विरो से वो सिंधु र्मस
रिति स्त्रि या मित्य मरः॥ उं हरि ष्वा दे: उं अ तिइंकुः। इंवे: किष्पु॥ इंवे: ठस्या। सच्च कितु ञ्जनादि
रिकार दृरा श्च: इंबते हि न स्ति इष्णु: रा र:। इष्णुर्व्ह यो:। स्कंदृ: सल्लो पश्च॥ कदु: स्द जोरु
श्च: वात्स ल्लो प: उप्र त्यये श्च: रउज्जु:। एत्ते रा धं न वि पर्य श्च॥ ककार त्तकार यो र्विनिमय:। ५४
तेकुः सत्ने वेष्टः नावंचे:। न्य क्वा हि स्या कु ले: नियत्र मंचति न्यंकुः। मृ गः। फलि पा दि
न मि म नि ज नां गुकु पद्दि ना कि च त श्च॥ फले गुंकु फल्गुः॥ पा टे: प टि: पा टयतीति
पटुः। न म्य ते ने ने न नाकु वल्मी कि मन्य ते इ ति मधुः। जायते इति जंतुः वृ ले र्गुकुचा व
ल्ल संवरणे। वल्गु। त्रो: कि न त्स न्च च्च: स्प तेरुः स्या। सच कि तु स न्च च्च: त्रि स्रुः बालः॥
मो व्हे चा प पुर श्वो ग्व मे धी पि: त्स न्व व दि ति प्र इ नै ह्य ग इ ए मिल मि व त्स र्या कु
र्मे श्च। व म्रु र्मुन्यं त रे विष्णौ व भ्रु न कु ले पि ग भौ॥ चो नू अ तो पि च रु: कर्ता ज
५५ र्धु हंतां प त्तु: पाल क:। [illegible] मि ह्य मा धि र धि ध्व षि म्य:। कु स्यां पुरु: मि नो त्ति मि हुर्वे
जः। प हि न्या वि र हि लं वि ध्य ति वि धु: म्रा ह्यां के कर्ए र हृ षी कि रो च रा ह ल सो। गृ धु:
कांम: धृ बुर्ट्ह: हु नो रू गु। कु सो नी। न ति कुरू: गृ णा ती ति गुरु:। अ पटु: सु बुरुछ:॥
सु ता मा हि पु चे ति षु ह्व प अे ष्ट: त्र ति कू ले दु: षु: सु पु:। रिये ष्व न चो व धा मा: अ नि ष्ट
र प नी ति रि पु:। अ जि दि शि कृ म्य मि प रि वा धा म्र जि प रि तु कु धु कुं ह का र श्च॥
ही र्च १

सि०कौ०

प्रयानी

अर्जयति गुणानृजुः। सर्वान्‌ विरोधेन परयतीति पशुः। कंबुः। अंघुः कूपः। पांसुर्नाम
दृ पोरजः। नीलव्याज पिदंत्या शुल्व सक्कर पांसवः। बाधते इति बाहुः स्त्रीपुंसयो
र्भुजः। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चात्र। मा एणाकुः सप्रसारणं भ्रस्तेः सलो
पश्च। पृथुः मृदुः न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वं। भ्रज्जतीति तपसा भृगुः। लंघिबंह्योर्नलोपश्चाल
म्बौ। लं लश्च गुर्वी नं मा रत्वं मापघने। मधु रघुर्नृपः प्रभेदः। बहुः। ऊर्णोतेर्नुलोप
पश्च। ऊरुः जंघा। महति ह्रस्वश्च। उरुः महत्‌। श्लिषेः कश्च। श्लिषयतीति श्लिकुः।
म। सउधनो ज्योतिःशास्त्र। आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च॥ आखनतीति आखुः॥
परं शृणातीति परशुः। पृषोदरादित्वात् दकार लोपः। पाक्षे रपि। हरिमितयोर्द्रुवः।
हरिमि। द्रु पने ह रिद्रुर्वृक्षः। मितं द्रवतीति मितद्रुः समुद्रः॥ शतेश्च। शतं धा भवति
शतद्रुः नाम। बाहुलकात् केवलादपि। द्रुर्वृक्षः ऊर्ध्वं मितद्रुर्वैः त्व ख्याचत द्रुमः॥
खरुशंकुपीयुनीलंगुलिगु॥ पंचैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यंते खरेरंते रेफ भावनतः न
राः। खरुः कामः क्रूरो मूर्खश्च। शंकुर्ना मकील शल्ययोः॥ पिबतेरीत्वं युगागम
श्च। पीयुर्वायसः कालः सुवर्णंच। निपूर्वो लगिगत्यर्थः नस्यात्कुः नेर्दीर्घ
श्च। नीलगुः कृमिविशेषः लंगुलिगु ल्ग्याश्च॥ नीलंगुरिति पाठांतरं तत्र धातोरपि दी
र्घः॥ लगो सगो अ अंत इत्वं च। लगतीति लिगुश्चित्ते लिगुर्मृगः॥ मृगय्वादयश्च॥

॥२८॥

॥२९॥

२ तेकुज स्यपांता निपात्यंते· मगंपानीति मेग युर्वा दाः। दे व गुर्व्यो भिक्षुः॥
मित्रयुर्ज्जेकयात्रा प्रिज्ञः॥ आह्वतिगलोप। खिन्नारि मपिचतिनं कांकिम्भी
उरचू· संदुरा वाजि न्या न्या वाभुरा मानि॥ मयुरा· चतुर· चकुरोरथः॥ अंकुर
स्वर्ज्जेरा दिव्या दंकुरोपि। व्यपिं सप्रसारणं कि स्यान्तुच॥ विधुरश्चोरर
सोः। मकुर दर्दुरो॥ मकुरोदर्पणः॥ बाकुरकान्सुकुरोपि। दवि दारलोधा तो
वं चन मध्यास स्याः कुटि जोपश्च॥ दर्दुर स्तोप दर्भके वाद्यभांडा दृ मेद यो॥
दर्दुरा चंडिकायां स्यात् ध्योम जाले वदर्दुर मिति विश्वः॥ मद्गुरादयश्च॥ उरज
ता निपात्यंते मापते र्गुकू॥ मद्गुरो मत्स्य भेदः॥ कबैर्य्येरु मामभः॥ कर्बुरश्चित्र
रक्ष सोः॥ बध्नातेः स्वर्ज्जेरा दिव्या दूसोपि॥ बधिर बंधुरौ स्यातान्त प्रसुरर यो
स्त्रि भुइ तिरंति दे वः॥ कौकतेर्वा कुकू॥ कुक्करः। कुकुरः॥ असेरुन्। असुरः॥
प्रज्ञा युरा॥ आसुरः॥ मसेश्च॥ पंचमेपादे मसे रूरत्रि त्रिवक्ष्यते॥ मस
रू॥ मसूरमसुरो द्वाविति विश्वः॥ शावरो रापो॥ रुइ इति आश्चर्ये श्वशुरः॥
अविषघोषिषचू॥ अविष महिषः॥ कैमेरीषे श्च॥ आमिषहित्व यां

संव
२
२

57

द्र कौ०

कुमजेश्व

क्षमि

॥२९॥

मु ८

मांसे तत्पास्या त्ततोऽप्यव स्तुनिा हे ईङ्खं ण्वार कुरांव रस्त्रौ हिंसाः ष्णो मृगभेदः स्यात् रूपौ हिवे
च ञ्चल मिति सेंा तवेल्लिं द्राा तवेति सौत्रो धातुः। न विषताविषा वध्वौ ख्वौ चि स्त्रियां तविषी
ताविषी नदी देवकन्या मृस्मिश्च॥ तविषीवल मिति वेदभाष्ये। न विध्य ये: अव्ययि णो
विस्तपु याः। अव्ययी ती ध्यरारान्यो:॥ किल्वेतुकुचा। किल्बिषं इति मृदि मुदि रिवि दिवि
हि जि दिमदि चदि मि [illegible] हि मु चि रुचि रुधि बंधि शुषि भ्यः किरच्॥ इषि रोगिनिः। मदिरा
मिहिरं खञ्जा। मन्दिरा दहा। चंदिरो चंद्र हस्तिनो॥ तिमिरं तमः। अजिरो गश्च। मिहिरः
स्यपः॥ मुहिरः। काम्य सभ्य पोः। मुचिरो दाता। रुचिरं रुधि रं बधिरः॥ शुषिरो ल्लो।
शुषिरं छिद्रं। शुष्कमित्यन्ये। अग्रोर्मिता॥ आशिरो वह्निरक्षसोः॥ अजिरं शिशि
रं शिथिलं स्फिच्छं लस्फिच्छं स्फिरस्फच्छ द्विरखदिराः। अनेवोभावाभावः॥ अजिर
म्। गनं। शशो रूपधायाइत्वं शिशिरं स्याद्दतो र्मेदे तुषारे शीतले च्यवतु। अथमोचने॥
उपधायाइत्वं रेफलोपः॥ प्रत्ययरेफस्य लो व शिथिलं॥ स्फायितञ्चि शोपः स्फि
रं निश्चिलं। स्फिरं प्रभूतं। तिष्ठते र्वृकूहस्वश्च स्फिरः। बाहुल्का तूरी। रङ्ग कुल्क
श्चः शिबिरं सलिलं कमला निमहिमो ड मंडि खंडि पिंडि तुंडिकु कि भ्य इलच्॥ सु
तो न्यहे ल्वात्वि। मंड इति॥ कलिलं। अनिट्॥ महिषा देवादेराहि

॥३

६९

दायन

कृ

॥२६

सौत्रो धातुः। गडिल्लो सरस्सेवकौ। गडिल्लोद्दृतः कल्यालंच। [illegible]डिल्लो मुनिः। पिंडिल्लो
गणकः। तुंडिल्लो मुखरः। कोकिलः। भक्तिल्लो भव्यः। बाहुलकात्तुकुटः [illegible] श्च। कपि
लः। गुपादिभ्यः किलच्। गुपिलो राजा। तिजिलो निकरः। गुहिलं वनं। मिथिलादयश्च। मथ्यन्ते
ऽरिपवो मिथि यस्यां नगरी। पथिलः पथिकः। पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्। पतेरः पक्षी
गंता च। कुठेरः। छछ्रो वि कुठेरः पलाशः। बाहुलकात् मुम्।। गडेरो मेघः। गुडेरो कुडेरकः। दंशेरो दं
स्वः। कुबेर्नलोपश्च।। कुबेरः।। शातेरत्च शातेरः। शत्रुः।। मू[illegible]रादयः। एरगंता निपात्यंते। मू
लेरो जटा। गुधेरो रोगो [illegible]। गुहेरो लोहघातकः। मुहेरो मूर्खः। कबेरोत[illegible]पश्च। कपोतः पक्षी। भाते
५
र्डवतुः।। भातीति भवान्। कठिचकिभ्यामोरन्। कठोरः। चकोरः। किशोरादयश्च।। किंपूर्वस्य श
णातेष्टिलोपः। किमोऽन्त्यलोपः।। किशोरः। अश्वशाबः। सहोरः साधुः। कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य
ओलच्।। कपीति निर्देशान्नलोपः। कपोलः। गडोल गंडोलौ कगुडपर्यायौ।। कटोलः। कटुः पटो
लः। मीनातेरूरन्।। मयूरः। स्यंदेः सम्प्रसारणं च। सिंदूरः। सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्
क्रुशिभ्यस्तुन्। सिनोतीति सेतुः। तितुत्रेति नेट्।। तन्तुः। गन्तुः। मस्तु दधिमण्डं।। सग्रतङ्गेति से
तुः। अर्दे[illegible]हिः। [illegible] तत्र वृत्तौ तो यन्तुर्नत्यंत इति मतं तेनु बाहुलकात्तुमन्नो
तुर्विडालः। पोतुः क्रोष्टा पः। किब्बा पिबतीति पीतुर्वह्नि दिवाकरो।। अर्तेश्चतुः।। अतेः स्तुः
स्या हसश्च कित्। हस्तुः स्त्रीपुष्यकालयोः।। कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च।। एभ्यः
स्तुः। स्मातुः। कंतुः। कंदर्प [illegible] योः।। मंतुरपराधः।। जंतुः प्राणी। गातुः।। पुंस्कोकिलो भंगो

२ को०

कारयाः

गंधर्वे गायने त्रि च ॥ भानुः आदित्यः । धातुरध्वगकाङ्क्षयोः । रत्नसिक्थीबोहेतुः कारदांचा
सः किः । केतुर्ग्रहपताकपोः । आपोतेह स्वश्वः अंशुः शरीरं । वसैतु राव वस्तु अगारे लि
चौ वेस्मभूर्वास्तुरस्त्रियां ॥ हरः कतुः ॥ क्रतुर्यज्ञः । एधितव्यो भ्रुतुः । एधतुः पुरुषो
त्तमः । वहतुरनड्वान् जीवातुः जीवातुरस्त्रि भक्ते जीविते जीवनौषधौ आरेक
नरछिद्रे ॥ जीवे पित्येन । जैवात्रकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु दसी वल्लो द्रुमिष मितजि
घे निसर्गे । जिर्वज्जिम्भस्तु ॥ कर्दः पुंसि कुरीषाद्नोक ईन्तं घा स्त्रियां मताः ॥ चमूः अ
नंध नूमा स्त्रा । सर्जे अर्जने । सर्जः वलिकास्थे [illegible] यपनो । खर्जः पामा सर्जो गुल्माश्च ॥ रव

॥३०॥

मजं अंशुछिद्रतावदोषश्च ॥ वधूः [illegible] यास्तु षा स्त्री [illegible] ॥ कच्छूः पामा । पितृ कसि
प [illegible] तेः ॥ नासरं राति । [illegible] चरणाधार एणोरुः तिंगलः । अणो [illegible] श्च । आदूः जे [illegible]
व्य [illegible] । नद्धि [illegible] जौपश्च । तु [illegible] चरुमेसमेइ समरः ॥ [illegible] रढ चो स्यो । कश
दे उपप हे [illegible] तरुः स्यादेरड चादेराः । करो [illegible] लाकं देस्त्री ॥ बा [illegible] उदु [illegible] यपेक [illegible]
रु [illegible] बेपुंसि च । त्रो दु [illegible] च । तरु ते रुस्पोन्त स्यहु [illegible] तहूः स्यादारु हस्तकः ॥ द [illegible] तेयो [illegible]
प [illegible] इ [illegible] आ [illegible] पोत यो [illegible] पिः स्यात् द [illegible] कुह मेदः ॥ [illegible] ति [illegible] वृ [illegible] । [illegible] नति ।
[illegible] अपानं । [illegible] तेन श्च ॥ [illegible] दतिसो [illegible] धातुः ॥ ततः [illegible] अमागमश्च । रत्ने देव न द्वीस
द्य वाक् ॥ [illegible] कुके [illegible] हिंगिरः ॥ [illegible] यांता निपास्यते ॥ [illegible] ॥

इत्यू०

प्रत्येनम

॥३०॥

दम्भः १

दभी ग्रंथे। निपातनान्नुमः। दंभः। अनुस्वाराभावोपि निपातनादित्येके। डंज नेर्मुकु। डञ्ज्ने।
डम्च दने ... श्चेत्येके॥ बाहुलकाद्धस्वोपि जंबुः॥ कं फलजातीति कफेलुः॥ जुबमातंकः॥
निपातनादेव। ककेर्दधाति ककर्धुः बदरी निपातनान्नुमूर्द्धिर्घचैर्यं स्यति स्य जैति निर्द्धिर्घ
रुः पुनर्मूः॥ केचेत्तु अहूदपूतप्तकबे इति पठंति। दंफकरुल्लेरो। दूफूः सर्पजातिः॥ कमेर्बुकूो॥
कम्बूः परद्रव्यापहारी॥ स्फरजोरूतिः। मरूत्तगरूतूपक्षः॥ ... मुहेर्गिरत्तेरूति सत्तस्य च मुमुस्ल
वलौ रूपविशेषश्चाहूबेरुलच्। हबुलोमगकामिनोः॥ बाहुलकाच्चुटतेः। चटुलं शोभ
नं हस्वरूहिपुषिभ्य इतिः। हरित्। कुमित्रणाचि रूपानाजि विशेषयोः॥ सरिन्नदी रोहि
मृगविशेषस्य स्त्री पुष इति सौत्रो धातुः॥ त्रस्रयस्य रोहितपुरुषस्य योषित इति भा
माषां। ताडेर्णिलुक् च॥ ताडयतीति तडित् विद्युत्। शमेर्ढः॥ बाहुलकादित्संज्ञाप
योर्हस्त्राः। इट् चनः। शंठः क्लीबः॥ कमेरठः। कमठः। बाहुलकाड्डरठः। रमेर्वृद्धिश्च॥ रामठ
हिंगु रामेः खेः। राखः। कलेष्टः। कंठः॥ कुटरस्वपश्च। रूपतेः कुलप्रत्ययश्चात्वफतेः॥
रूपलाभता। रूफलाफत्रलत्रिकौ॥ शपेर्बश्च। शबलः। वषादिभ्यश्चित्॥ वषलः। प
पलुलो बाहुलकाद्गुणः। सरलः तरलः। कमेर्वुक्॥ कंबलः। मुसखंडने। मुसलं। लंगेर्व
द्धिश्च। लांगलं। कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्। कुड्मलः॥ कुटेरपि। कुमलः
कश्मलं। बाहुलकादगुणः। कोमलं। मलेर्वैधिलोपश्च॥ मलेरुपस्थोपधायाः

जोरूष

म

या

हव५
देग५

लडे

61

२० कौ०

श्रीमद्

जं ४

१२०६०

गायेन

चपलं शाकिशाम्योर्नितु शाकलं शामलं छ्लोगुरुस्वश्चा छगलः। प्रज्ञादिष्वा छगलौः
औमतारुः॥ टंडः रंडाखडुः। मंडः। वंडश्चि महत्तः॥ अंडः। बाहुल्यका स्लेषाभावेः। षंढः संघा
तः। तालव्यादिरित्यपरे। तंडः। मंडः चंडः। कुंबः पंडाहुल्लिः॥ क्वादिभ्यः कित् कवगादिभ्यो
डः कि स्यात् कुंडा कोडं गुडः। गुंडः। घुणाभ्रमलेपुण्डो भ्रमरः। स्थाचतिमृजेरु छ्रबुवा
छजालीयचः॥ तिष्ठते ता लेचस्थौ ऊ स्थाली। चतेर्वलिंडः। चाल्यो लः। मृडो नाली यचूः॥
॥३१॥ मा जालीयो विडालः। पतिचंडिभ्यामालञ्॥ पातालो चंडालः। प्रज्ञादिवादणीवं
डाजो पीत्येके। तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपचिभ्यः कालञ्॥ तमालः। विशालः॥
जा मृणालं कुसूलः कपालं पुलालं पंचालः॥ पतेरगंवपस्थिलिपतगाः। तरत्याद्भिभ्यश्च॥॥३२
तरंगः लवंगः विडादिभ्यः कित्। विडंगः। मृदंगः। कुरंगः। बाहुलिंचचास्वजोर्वैदिकेश्च॥ सा
रंगः वारांगः स्वन्द्वादिमुष्टिः॥ गमगाम्यघोः। गाधगा अट्टगः पुरोडाशः॥ छापुरविडिभ्यः
कितः छागः पूगः। खडः। बाहुलकात् षिट् अनादरेणमूल त्राभावश्चा छिंड तरलः॥
लिङ्गरगघतंसप्रमपेवेमकेति माघः। मृगः। किल्नुदृचा मृगो मनुकिस्यात् नस्पनुदंध्य
गाः बिजुलिध्यापाटाः॥ मृगा तेहस्वः श्चा। भैगां। गमार शकुनौ। सुद्रिस्यनुवर्ततौ। शा
डः॥ मुहिनौ ग गोमुख। गर्गः। अंडन्दस्यच्खजः॥ कारंडः। सरडः। पक्षी भरंडः॥ स्व
बरंडो मुखरोगः॥ भृदृभसोहिः॥ शरन्दरदृद्धदपाशु ... धोः॥ प्रसज्जा ...

२८

२४

८

द पा ते: षु म्हस्व भ्वात् षनु ॥ इ्या । जितनिय निभ्यो [illegible] त्यद्रत्न त्यद्र । अंक
ते स्तुद्रः । एतद् सर्वादयः ॥ सर्नै रटिः । सरट् स्यात् वात मेघयोः ॥ वे [illegible] कुय ॥
हस्त्रा नुमिति मंत्रे सरड भ्यो मधु मक्षिका भ्य इति व्याख्यातं । [illegible] गे पश्च ॥
घट वायुः । पारयतेर डिः ॥ पारकूस्तु वली ॥ प्रथः किः संप्रसारणं च प्रथकु ।
स्वरादि पाठ द्व्यय त्वा । मिय पुकु द्रुत्वः [illegible] मिषकु । पुष्य सिभ्यां मदिकु पुषाः लोत्रो
धातुः । पुष्य दू अ स्मद्धि । त्वं अहं अ तिरस्तु सु कु स्वि [illegible] भाया वा पदि पक्षी यो ली
मुनेः र भ्य श्रुत र्द्भ्यो मन् अमश्रु सुरोगः ॥ स्तोमः संघातः । सोमः । होमः । समौग
मनेधर्मः । ह्रोमे कुशल क्षोमे प्रज्ञाद्य लि हो मैच भामः । आदित्यः । यामः वामः शो
न मे रुद्र योः । पद्मं । [illegible] जाया । पद्मो रोग राजः । नेमः । [illegible] सच [illegible] पश्च ॥
डि म्नः कुटिल मंदयोः । अवते [illegible] मन् प्रत्यय स्याप टिलोपोन [illegible]
भ्यायो डि दि त्यैव [illegible] ज्वर त्वरे तिउ [illegible] ॥ तयो [illegible] गुणः । चादि पाठ द्व्यय
त्वं इति उज्वे ल इत्तः । नन् ने ना मस [illegible] वस्तु ने स्तु स्वरादि पाठ द्व्यय त्वं ॥ अव
तीति ओम [illegible] ग्रामः अ [illegible] सि चि सि [illegible] भ्यः कित् । उमनगरो ॥ रस्
मो रश्मिः सिमः सर्वः [illegible] समीपयोः ॥ [illegible] चीदे सि [illegible] रस्यो

सि.कौ.
॥काशी

मकु ॥ इष्वकामवसंतयोः। इष्वीतिपाठे दीर्घोपिहि। शुष्मः रा तो यो ह्वाच इध्मः ॥ समिन्
दस्मो यजमानः ॥ श्यामः धूमस्सोंतरिक्षं बाहुलकादीर्मं ऋणः। युधिरुक्मिति
जौंकुश्च। युग्मरुक्मं। तिग्मं हेते हिंच हिमं ॥ भियः क्रुवा। भोमो भीमः। घर्मः। घृधा
घवनुइत्येके एयवीः एपिवीः एत्वातिरा ब्हार्तवः। अ भू पुषि लुटि कलि खटि वि
शिभ्यः क्वन्। अश्वः। प्रुष स्त्रे हादौ। पुष्वः स्याद्दतु सूर्ययोः ॥ पुषा जलकलि काल
द्धौय ह्वि मे दः फ छंच कर्णावपार्थं। बाहुलकात् इच्छं किरवा मपि खढ्वा। विश्वं ॥ उण शी
भ्यावनः एवो गंता एव एवाम कृतः। असन्चे निपातोयं। ओवं मित्राय वरुणाय ॥ २२ ॥
सर्वनिघृ सृ रिष लृ श्व सिवपद्र द्रुक्षि अन्त अकृत्ये ते ति निपात्यते ॥ मैतम
वेनविश्वमितिसर्वे निरवान् ॥ घषेगुणा भावोपि। निघृष्यते मेन निघृषः
खुरः। रिश्चोहिंस्त्रः। लघ्वो नर्तकः। शिष इत्यग्योतनोपधा याइत्वम पिरीतेस्मिन्न
वं शिवः रास्तुः रीडो कुत्स्व चयद्दोरपः ॥ मजोकश्च ॥ प्रहृयतेप्रहूः। हिजु आमार खकोर
जौयः जहातेरात्नोपोचा इ शेवं रोईषआचार्यः। इषइत्यन्यो। अनत्रेतिकि॥ स्रतरा
र कः। बाहुलकात् क सतेर्भाहस्वः ॥ शेवयहजिहाग्रीवाप्यामीवाः॥ शेवइत्यंतोदात
यी। पां स्यनेनयहिः ॥ कृतृजहिं जृगागेमश्च ॥ जिहेत्यनेमाजिह्वा ॥ ठकारस्य जः। मुला

॥५२॥

हु.१०
॥शाय॥
उि.२
॥२२॥
२

गा

माचश्चतिरंत्यनयाग्रीवाईंगामश्चआप्रीतीत्यायावायु॥मीड।मीवाउदरत्रि
मिजापुरित्यश्चो।घृगृहृदृभ्यौवः।कवःकामः आखुश्चगर्वःशर्वः।दवौंराहेसः॥वैनिनु
दृषितह्रिरोडिचन्विष्णुप्रतिदिवः।यौतीतिमुवा।चषाइडुःतह्यारजा।घन्नामरुःघ
न्चसरास्निनं।घुचास्र्पः।प्रतिदीव्यत्यस्मिन्प्रतिदिवादिवसः।सपश्च्यांतुटूचप्र
तऋष्टिमिडिञहातेअहः।श्वेरहेएबरक्षीहरेकुदरस्वेहरेमरुईरमऊरू
अर्यमन्नविश्वसन्द्यौ।परिज्मनुमातरिश्वन्मघवन्निति।एतेत्रयोदशौकनिननानि
पात्यंतेश्वयतीश्वांउद्यौएबो।मिहगातौ।इकारस्यदीर्घत्वंचेहतीतिखीहा॥
कुत्सितःध्याधिःतिदूआङीभावे।किंदतिकुदांचउः॥खिद्यतेपुणःखिद्यती
तिसीहोसुहनूचंडश्च।मुह्यत्यस्मिन्आहतेमूर्धामुहेरूपघायादीर्घः॥
चौंताईशौरमागमश्च।मज्जोत्यस्थिषुमज्जाअस्थिसारः।अर्थःपूर्वोमा
उ.अपमा.विश्वस्यातिविश्वप्साग्निः।परिज्मायतेपरिज्माचंद्रः।अग्निश्च॥
जैनेरूपघाञोपोमश्वांनाईरोः॥मातरिश्वान्तरिक्षेश्वयतिमातरिश्वा।घा
तोरिकारलोपःमहएञायां।हस्यघः॥अनुगागमश्चामघवाउदु॥इत्यु
णादिसूत्रेषुप्रथमःपादः॥ ॥द[illegible]मेपुः॥करेपुः।

५०

। सि॰कौ॰
पंच क्रोशा

हरेर्गुंगं घटूर्व्यांद्र निंकुषिः नीरत्रिमिकारिम्यः नृह्यचों विषस्मः। कुष्टं नीचीनेना रचः कोष्टं। अव
भजः। अवस्त्रैपः। उषि कुषिगातिर्यः स्थन्नू। ओष्टः। कौष्ठगा या। अ यं बाहुल काव्येपः॥ सतेर्लि
त्। सापरि सम स्हः। जदृध्वं सुध्यां मप पर। जस्त्रं मासावरूपोरयगु प्तोना यात्नु द्विव चिरि चित्रि
म्येः स्थः। पीयोरविधं तंयी यंतीये शा स्त्रा ध्वरहे त्रोपायो याध्यायमंत्रिष्ठ। अवता रविजु
ष्टामः स्तीरजः स्तुचत्ति श्रुतमिति विश्वः। तु योमिः उवथ्य साम मेदैरि कुपं। बाहुल काद्धचेरु पि॥
रिक्व म स्थ्यं पनेव स्तुसि क्यः अनें निरि। नि रे यः साम। निरीय गोपी पोवगायोः॥ निरीयो द्वैरा
त्रः। रात्रिमात्रं च। गोपी यं तीर्थं अवग पः प्रात स्ना ततः॥ गः श्चो हिउ द्वीयः सामग्नो भाग विरोवः॥
समीलः। समिथुः वद्भिः संग्राम स्युः। तिय छ्वरः परपंत्रोयाः। तिडोर्ज ओपुः। तियोनहेः का
मस्युछ्रूत्यं विषा जसमरहः। त्रोपुमस्त्री तुरंगा स्यै प्रोपः प्रस्थितः। ~~[struck]~~ स्पृताचित्त वि
वंचिराकि सिपिह्रुदिस पित्र पिह्रपिव घुहि श्रिवतिवत्य डिनी प हिम हिमे हि मर्हि हि हि
हसि हमिव सिचा सिरोडः हसि साधि शुभि प्योरकु। द्वात्रिंशतोरकु स्याल्न वलीयः ओपः स्फा
रःप क्लो हिलाङ्कुलत कवकं राकः शिप्रहुडुः। स्त प्रश्च ड्डः॥ त्प्रः पुरोडाशः। द्रो वलवान्॥
चेड्डः एजकः। उद्दीउ ह्रोज चरः। श्वित्र कुष्टं रन्चोः पोध्वनो ध्वानते रौद्रे च के चदानवो
अजेवरी। वीरः। नीरापद्रोम्यापः। मज्जो हवः। देरा मेद्र श्यमु द्वा प्रत्ययः कादिलिरिव द्रोसेगो
तिः। द्रहो मिः॥ दस्तं स्वर्वः घः दन्नस मुद्रः स्वल्पाच वसेः षं प्रत्यक्षारलाः परस्य पिरु जिस्त्ररि
तः॥ प्रतिसिध्येत इतिर्ट त्तिर्प्रयोगि प्रायः॥

॥३३॥ प

द्रद्र त॰
स्मकाय॥

वं
॥३३॥
गुहिवि
द्विहिद

द्रि

तेनस्यात्सिवसीतिशा पुमपिनःउस्त्रो रश्मिःउस्रा गोः वास्त्रोदिवसः। वा शुभ्रमदिरं स्रीरः अ
जगरः हस्रा स्त्रर्वःसि ध्रःसाधुः शुभ्रो मुन्नरकं मु स्तंअशु। चकिरम्योरः औपधायाः। चुत्रमम
लद्दुव्यं। रूपोडरूणः। वोकसः। विकस्तः श्वेड्डः। अमिनम्योर्दीर्घः श्च। आजनाभ्यांनि
दनलोपश्चक्षि निडा। अर्हदीर्घश्च। आईश्चचेर्दध्यः स्हजः। दुरीलोपोपश्च दुःखे
नयतेप्राणतेइति हरःहृते श्छकूच। दृष्यो कूरः। रोदेर्लिलुकुन्चरोद मत्तेति
रुद्रः। बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः। लिलुकिसेवावांति पर्णरुणो वा तोः तनः
सुली मुचोपरे। जोरीच। झीरोलुः। व्यश्चत्येकेः। स्फुरस्फागृधिभ्यःकनस्फुरः। स्फुरः धीरः।
गृध्रः। शुसिक्षि विमीनांदीर्घश्च। शुसीवः क्षीरः सीरः चीरः। मीरः समुद्रः। वाबिधेवीर्य्यो
विमलं। दधिवपिभ्यांरन्वधं चमः वप्रः प्राकारः। ऋज्रेंद्रान वज्रविप्रकुब्रक्षुब्र
क्षुर खुरभद्रोग्र भेर मेलशुक्रशुक्रगौ। खल्लेरामा ला ला। रन्ततां जनदिश्वति। निपा
तना दुष्टुहाभावः ऋज्रो नायकः। इदि इन्दुः अग्रोर्नलोपः अग्रं। वज्रो स्त्री हीरस्कृय
वीदुवप्र उपधायाइत्वं विप्रः। कुं विचुव्यो र्नलोपः कु ब्रमरण्यं चु ब्रमुखं। क्षुरविठे
खनेः रेफलोपः अगुणः। क्षुरः खुरछेदनेर लोपो गुणा भान भ्रव खुरा मंदने लोपः। म
द्रं उच समवायेचस्य भः। उग्रः। जि मीः मेरी। पद्मेभः। मेघ्चो जोक्षतरणद्रव्यं। कुचे
चेश्चस्य कः। शुक्रः॥ पद्मेक्षः शुक्रः। गुडः वच्छि॥

67

सि० कौ०

श्रीत्रि ८४

गौरीरूपो सितपीते । वनसंभक्तौ वन्तो विभागी । इणो गुणाभावः इरा मे घे च वारिण्ठि मा माने मालासम्मिके सठुकन् । कसगतौ सम्यक् कसति पल्लायते जनाः अस्मादिति संकसुको दुर्जनः । अस्थिरश्च । यचिन रौलुक् कनुमोच । पचेः कः पाकुकः । सि रजकः इलु कुट्टकः । वरकः । चषमः सलो चषकः श्वनेकः भषकः । रमेर श्च जेवा रमकोविज्ञासीलमकः जहाते द्वे च । जहकः त्यागीकाल श्च । धोषमश्च चा धमकः कर्मकारः हनो वध श्च । वधकः । बहुलमन्यत्रापि । कुहविस्मापने ॥ कुहकः छतकं हवे द्वे हि श्चोदीचां । कार्षकः । हृषकं डुदककंच । त्रपेवार्चं दश्चिदृषोः किकन् वृश्चिकः । दृषिकः । प्राडिः पणिकषः । प्रापणिकं पण्यविक्रयी ॥ प्राकषिकः परदारोपजीवी । मुषेदीर्घ श्च । मूषिकः आखुः । स्यमेः संप्रसारणं च वा दीर्घः । सीमिको वल्मीकः । क्रियइकन् । क्रयिकः । क्रेता । आङि पणिपनिपति खनिभ्यः । आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आयतिकः स्येनः । रेवायनश्च । आखनिको मूषको वराहश्च । वा स्यात् इवि भ्य अन्यनचः स्येनः । स्तेनः । हरिणः । अविनोध्वषुः । वजे किच्च । वजिनं अङ्ग रजश्च ।

॥२४॥

॥२५॥

दृ इं न०

रहं जेनः

वीभावबाधनार्थः। अजिनं बकुञमन्यत्रापि कठिनं मलिनं नलिनं कुंदि
नं घतेः ष्पुरूषि दिनं दिवसोपि दिनं दुर्हिन्यामिनरः दुविलं दहिलएः।
दहिला। अजीतेः किट्टिचे उर्वीलं भून्यं नैपतु योर्हं स्वश्रुः विपिनं तु हिनं। तति
लिपुलिन्यांच। तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेपि तलिनं त्रिषु। पुलिनं। गर्वेर
नठचं। जो राद्दिहाडी पृशु विली गर्भिली। रुदेश्च। हरोद्दिलः॥ महेरिरच
जाहं श्रीश्रवेलतो घेताहिकृ मितिस्त्रं यत्नोपकरणं दूहिरएयं। कटद्रूः। कामरूपी कीटे
श्चजस्ता काशः सरस्वत्यांपि शाम्यां जनतैं स्त्रियां। ओपीतेर्हश्च श्च। आपः आपः॥
अद्रिः। अप्सु परोवृजेः षश्च पदांते बुजेः। क्षिपुटी घोरस्तः पदांते ब श्चे। परिभ्राट्। परिभ्रा
जौ। कुनः भ्लु वश्चा। जुहूः स्रुवकः स्रुवः चिका। इकारउच्चारणार्थः। कइत्। कुहुस्तु कुहू
वंच स्तुच श्च संप्रदि तनोते रन श्च वः। तनो जैश्चिक जुत्ययी अनीव राद्दादेश श्चय
कृ। ग्लानुहिर्भ्यांडौः। ग्लौः नौः। द्विविरयपंडौरियेव। लोकेरौति रुन्ने जन्त इत्येव सिद्धे
निपमार्थ मिदं उलादि प्रत्ययांतः ~~कोप्यश्च~~ यंत एवेति ~~किम~~ रातेर्डैः। रारापोएयः।
गमेर्डोः। गोनादीश्येव डौवर्दै किरण ऋतुभेदयोः। स्त्रीतुस्याद्दिशि भारस्यां मू मोचसु

बृ० कौ०
श्रीमद्दरदा

दृ

रमा च यि । न स्त्रि योः स्वर्गीन ज्योतिरिमद्दग्वा दा जीम सु वा कुच्च का द्यु ने र त्पिडो धौः स्त्री
स्वर्गान्तरि क्षयोः । ग मे ... । चा ह मेः । अ ग्ने ग्रहः । द मठो सिः । हौः हो षो । प यो रि जौ
द्रे श्च वेः । व णि कू स्वार्थे द्र नेगमो वा णि जो व णि कूः वरा ... तु उ शि मग्नो घृ ते पिच ।
मे मठ च्च मुरिकृ ... भिः ज सिर महो रु रि रू ज सु रि त्रजो स कु रि स हि त्याः । ए धि वी च ॥
सु पु रू ... यु वू सव नः श्च ... मा ः पवनः । खणः को कि लः । व र लः । अ ... र च ।
अ श्नो ते र्मु कू स्या द्वृशा देरा श्च रशाना कां ची जि ह्वा वा ची तु दं स्य स कोर वा ... उ दे
नें लोप श्च ओ द नः ग मे र्गश्च ग मे र्यु च्‌ स्या द्र श्चा देशः ग ग नं । ब हु ल म न्य गो पि
सु च स्या तू स्यं द नेः । रोचना रजेः क्यु न् रे ज नं । ... ति भ्यः छं द सि भुव नं
भुव नं आ दि त्यः भुव नो व ह्निः । नि धु व नं सु र तं ... ज नं म बरी बा हू ... जि मं हि
जं निधनं ... ब धि ... ज्ञा या धि ब लो ... धि षणा धीः । व र्त मा ने ए ज त् ...
ह ... ग तू ... व तू अ ति प्र त्य यां ताः ... से च ने ... भा वः ... ति ...
मे ज गा दे शः । ज ग तू सं ... प तू वे ह त्तु । ए ते नि पा त्यंते । ... क र णं ...
भा व नि रो सा यों सं चि नो तेः ... इ का र लो पः । सं ... कु ह कः ... प च्छ त्रो णि

॥२५॥

॥२५॥

अ
औ
इ

हरदं०
जेनमः ।

पूर्वार्द्धं तेहि जोपोइतएचूर्वैहतु। गर्भोपघातिनी छंदस्यसानवृशुजभ्यां शावस्तानाः पंथाः
जोरस्तानः पुरुषः। अंनिवेधिमंदिसदिभ्यः कितृ अंजसानो मेघः। वधस्तानः पुरुते। म
दसानो गिन जीव श्चासहस्तानोय ज्ञेः मयूरश्च अंतेर्गुराः शुद्रचा। अर्शसानो गिनः। स
म्यानचूस्तुगः। संस्तवानो नाग्मी कुचिलकुचिदराः क्चिद्वें कुधानः कुधानः दरानो जोकं
पाठः। कुर्द्धेः सनो लुकुकुच्छ जोयश्च उकुकुनाएवं अंकुमाः श्वितेरश्च शिश्विदानपुत्य
कमी इच्छनच्चौ शंसि होदाहिभ्यः संज्ञायांचानिटौ। शंसादिभ्यः सदाहिभ्यश्च अमा
तूच्चनच्चौ स्तोतोचानिटौ।
करले भस्त पीच अनुशानेतृच्च न्यचेच होदानं इति मत्रानुदर्शनं चावेहत नात्र हते
इति आह्मणाद्यौ होतास्या। सारथौ द्वास्य स्थोतैनरया मामपि भरद्वाजे बद्धेत मन्यत्रापि
मनुः मंतो हन्नं हतां इत्यादिः नेष्टनेष्टृत्वष्टृ होतृ पोतृजामातृ मातृपितृदुहितृ नप्तृ
नेनन मा पोत्रो दौहित्रश्च नयतेः षुगुलश्च नेष्टा। त्विषेरितो चेच त्वष्टा होता पोता।
आजते र्जलोपः भ्रोता जामांमातिः जामाता। मानपूजायां नलोपः माता। पाते
राकारस्य इत्वं पिता। दुहेस्तृच् इट् गुणाभावश्च दुहिता। सुआसेर्ऋन् स्वसा। पतेर्ण
प्सिश्च याता। भार्यास्तु आत्रवर्गस्य यातरः। स्युः परस्पराः न जिघ्रतेः। ननांदृति
ननांद्रा। इह व प्सिना नुवर्तते इह्यो कैः ननांदा तु स्वसा पत्युः ननंदा नंदिनी च सैति

तं भ्राता न

वृकौ० भगवते

इस्यं मिति हृस्वः छर्दिः पर्दलं। छर्दिर्वमन व्याधिः। इदं तो पिचर्वी लारश्चम

राच्चार्सर्विकाः। द्विवे र्जः। देवा देवरी देवरः। न यतेर्डिवुः नान सौनरः। लये स्थः छंदसि॰
केनं वां वेद्येत्र स्था स्थिन स्थ वा मुप संख्यान॰ स ये षा सारथिः। उ सये ष्ट सौत मेष्ट
रः। अतिं सच्च घ मघ मघ रय वि त्रू भ्यो निः। अष्टा भ्यो निप्रत्यय स्यात्॰ अरणि रम्ने
मौ निः। सरलिः घरलिः घमनिः अमनिर्मतिः। अशनि अवनिः तरलिः बाहुलकाद्
जनिः। आ डि सु वेः लनः छंदसि॰ आ स्तु श्रुत्व लिः अग्निर्वर्तत श्च। एवे मारे श्चवः।
कवलि जनाः। अ देर्दुठ च॰ अ घनि र तिनः। वेतेः श्च॰ वर्तनिः गोवर्धन स्तुच कारा
-मुद्र॰ [illegible] वमे निरिस्या द्व ह्रिये: किच्॰ हिपलि रा युधं॰ अर्चि अ चिद्रस
ति छादि छर्दिः ष्ये: दुसिः। अर्चि ज्वाला॰ इतो प्ययं अग्ने र्वालं ते अर्चयः ज्योचि
ति तिः दे विः सर्पि नाकुं राभु मलोः धुतेरि सिन्नादे श्च जः। ज्योतिः। व सौक
चैः स ज्ञाया॰ वसु रोचिर्यज्ञः भुव॰ किंतु॰ नुविः समुद्रः। मदो च श्च सधि
रन इनौनू॰ पिवते स्तु कृ॰ पाघि श्च हुः समुद्रयोः। जनैसासिः। जनु जन्म।
मनेर्धे श्छंदसि। मधुः। अर्तिस्तन पिपलिजने नि घ नि तपिभ्यो नित्॰ अरुः
परूं ष्वचिः। वपुः। यजुः। तनुः। तनु षी धानु रसित्र यां धनुर्वरा विमुहौ पि

॥३६॥ ६

कवारा॥ ६६६० नमः।

॥३६॥

मिथुनाः। किं करिष्यति स्वांतस्य उंदंतस्य मारस्पांतपुः सत्यांजि शास्रुधुः ९ येरिछि।
आयुः आयुषी आयुः सि० चतौः शिबः चक्षुः। मुहैः कि चक्षुः चक्षुः रघयं बहुलम
न्यत्रापि। आचक्षुः। परिचक्षुः। [illegible] च्छेच तिभ्यः घस्चु० कर्वरी अह
कोरी। शर्वरी रात्रिः। वर्वरः जाहस्तो जनः। चत्वरं नोसदैः। निविड्वरस्तु जं
रात्रि। वाछ्वः। मि घट्टरी [illegible]ः।। इत्युणादिसूत्रे बुद्धितीयः पादः।। राम राम राम।।
छिलरस्थलरः चीवर पीवर मीवर चीवर तीवर नीवर गह्वर कट्वर संयद्वराः। ९ का द्दराघ
रच्छ्रत्ययां नानिपात्यंते छित्तिरच्छद अनयोरत्र कारोता देशः छि रेफुला भाव
छिद्रस्वरोधूर्तः छिछि रोगा हकुंडयोः। चीवरः [illegible] कैवर्तः। पीवरः स्थूलः मीवरो
हिंसकः। चिनोते दीर्घ श्चीवरं भिक्षुकप्रावरणं तीवरो जा तिविशेषः।
नीवरः परिव्राट। गाहतेर्हस्वत्वं गह्वरं कटेवृणादौ कट्वरं व्यंजनं पमेई कारः।
सपृद्वरो नपहैः सपद्वरइत्येके। [illegible] दासिजेर्दि दीर्घुष्च विपोनवृ इनः। सूर्येनयै
म ज्योतिमिनः। कोलाः डिनौ हन्न्दीनः। उहैः। ऊनः। केन मीनो। ९ नो नि पात्यते स्फा
यतेः फनः। मीनः। फरवे वंशो चषकः। वंचे वृधि कुचीच वप्रो बुध्नः। प्रो० नस्या

हर्ष भर ऊर

व्याघ्रा
हासोः।
गर्वरोर

स. कौमुदी
वंद्रस्दाम

जयति स्योनः। धानाः स्वद्य वेत्ति मः। पर्णपत्रं पर्णः किंशुकः वस्तो मस्ते येतने
चः अजेकः वेनः। अलं आदित्यः। बाढुकका धुलो नेः। ओणः। पंगुः। ऊ वीरश्च
उद्दे सुरादि दयं ता अः स्या जस्यो डा गम श्च वा मुडि स्ले के उद्दे लं उ स्मेलना
ल्मि वि हच उजलो उ स्मे ल अ रामज्ञाना ऊ हलो हल योषा मांसा रसस्स च ऊ
स्मेला चने रिश्वो। पथा पाः। वेज्ञा नदी सिवे रश्च दीर्घो खार ला सा मध्यानेनु
लाः। स्मून आदित्यः। बाढु ल का केवलो नः ऊ हत अतला बाघ लगुलः। स्योनः॥
घ दूजे सिदु पन्य ति स्व पि भ्यो नितूः कर्णः। वलोः जर्ण श्च दे वर होच। सेना॥
द्रोणः पओ नी चैः गतिः। अन्न मोहनः। स्वप्रः निद्रा। घेट दु वा॥ घेनः सिन्धुर्नदी
चेना। स्ति भुषि र सि भ्यः कितू चेच्छा भुक्षः। स्यों वह्नि स्व र स्व ऊ व्य सु जोदे
र्घः। स्नाव ध स्थानं रमेस्तच रमयती ति रश्मिः रास्ना सास्ना स्थूणा वी
णाः। सा स्व स्ना गं घऊ व्यं सा स्ना गो गल कंबलः। स्थूणा गृहस्तंभः॥ वीणा
वल्लकी। गाहा भ्या निद्रु चू गे हुः गीं यनः। देद्रु दीत्तो रत्न रत्या स्व॥
दूलिं अवस्तांश्च स्वंहा। ति जे दीर्घ श्च नी पक्ष्या क्तिदुपेर ते पर्यायाः।

॥३६॥

स. कु. ६२०
नमः॥

॥३६॥

74

श्लेष्मा। यज्ञिमनि शुषिर्दसि जनि भ्यो गुच्छु। यजुर स्व युः। मन्यु दैन्य क्रतो क्रुधि
शुधिर उर्निः दस्यु स्तस्करः जन्तुः शरीरी। मुजि मरु भ्यां युकल्युको मुज्युर्भौनि
नेमत्यु। सर्तेर युः। सरयुर्नदी अररित्ति पाठात रसरः। भानी विवि भ्यः पः रसेति
अस्मा हात्मा न इति पापंत घो गात्पा यः। ने वः पुरो हितः। बाकु ल्काकुणा भौन
नी थो वह्ने विरोषः। वेष्याः पानीयः। च्युवः किच्च। च्युर्यो वत्सः। स्तु वो दीर्घ श्च। सुपाः
स्तपः समुद्रा यः। सु अम्यां निच्चा वा किन्तु बा कुल्ब को कुलं अपः कुमुभ्यां च। कुवं ति
वघ्नं मंडुकाः अस्मिन्नः कूपः पुवं तिवंद्र य स्मिन्प शु मि तिर्येवस्तंभः स्व व्यशि ला पुप
रा सा वाच्य वा पुरूप पर्यन्त तल्पाः। समेते पञ्च यां ताः स्व नते नर्कार स्य ष्ठ। स्वपः
श्रो ध ब ला कारो। शील तेः कच्छ स्वः। शिल्पं कौशलं रासु हिंसायां निपातना षसं।
रा ष्पं ना लत्रदा घासः। प्रतिमा हो य श्व बाधतेः षः। नाषो नेत्र जल चौषमणेः॥
वाष्पं वरौ ने दीर्घः। रूपं स्वभावे सौ दर्येः पुः। पर्यग्रहं बा लत्र णं पर्णु पीठं च। तल्प ति
श्ला करदो। चुनादिलिखो लुकू तलो शय्या ददारेष्व। स्तनि दिवि मु षिगा दिभ्यो दो रलु
चेः अथा मंतति शेर या देशः। स्तनयि लुः॥ हषु षिलुः। गाद यिलुर्वावदूकः। मद पिलु
मे हि रा घरूह नि भ्यां लुः रुलुः शिल्पी हस्तु व्याधिः। शस्त्रे च। गमेः शङ्खा च ष्वा

मोद

75

सकौ०
श्रीमस

॥३८॥

जिगत्नुः। हाभाभ्यां नुः। दानुर्हस्ताभानुः न चेर्गश्च०। वग्नुः। घेटव० पय
निता मिति पेनुः। सुवः कितु। सरनुः। पुत्रेनु जेरु वौ। जेदातेर्डोपश्च
जरु ... जहुः। स्तोएनुः। स्छाएनुः। कीलेस्थिरहरेअजिर
री ... निचु॥ अजेर्वी। विहेनुः। वर्णुन दहे शामेदयोः।
रेनुर्दयोः स्त्रियां ध्रु स्तिः विषेः किच्च। विष्णुः। घृदा धारा विक
लिभ्यः कः॥ बाकुल कोञ्च। कस्येसहा कर्कोधवलचीट
कः। दाकः हातावा कोन हानु आधार श्च। राकायोर्लिमासी अर्कः। क
ल्कः। पापाराये पापेदंभे विट किदयोर पिःस्ववरुश्रुषिमु षिभ्यः कक्।
स्तक ... उसलवातयोः। वकः श्वापदकाकयोः। मूकेच्छिद्र। श्रु घ्न मुखोऽ॥
शुक वल्कोल्काः। रुमेरस्यलोपः॥ शुकः। वल्कं वल्कलमस्त्रियां। उषदाहे
षस्य लुः उल्का। इण भीकाया ... ला तिमर्चिभ्यः कन्। एके मुरवानोके वलाः।
मेकोमंडुकमेषयोरिति विश्वमेदिन्यौ। काकः पाकः शिशुः। शल्के शकल
अक्तः पथिकः। शारी ... वयश्च। मवृकः शारीरवायुः॥ मोहे ...
जहातेः कस्यानौ। मिह ... गोधिका॥

हहं०
स्यमतेन
है

॥३८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उ॰न

नो स्तदे डिंचुनिक्को स्त्रीहंभ्रि तस्स ल्लो। स्यमेरः टचः स्यमीकः। वल्मीकव
त्सो मेदश्च उहूहू स्वदृत्तिके चित्रः स्यमिकः। अजिर्ष्ट नीम्यो दीर्घश्च। दोकः स्या
द्वातपद्धिलोः। एकाधूको वायुः। नीको वृत्तविशेषः। ह्रियोरश्च जो वा। ह्रीकाद्वी
काव्यपोमेता· शाकेरुनांतो तुनयः। उनूउनउ त्तिए तेच व्यारः स्युः। शाकुनः। शौकुंनः। श्री
कुतिः। शाकुनिः। स्युर्नो क्षिचु· भवं जिवर्तमानः कालः। बाकुलकादवेश्च। अवंतिः।
वदेर्वदंतिः। किंवदंती जनश्रुतिः। कन्युचूलिपेश्च। बाहुवः। क्षिपण्युर्वसंत उमि
उज्चलदत्तः। भुवन्युः स्वामीसूर्ययोः। अनुउंनदेश्च। चौक्षिपेः। नदनुर्मेघः
क्षिपण्युर्वातः। दवदारिभ्य उनन्। करुणो वृक्षभेदः। स्याल्लेरुणाचेदृपामना।।
वरुणः हारुणः त्रोरश्च जो वा· नरुणस्तत्तुनौ सुवा। त्सुधिपिशिभ्यः कित्तत्सु मिचि
धुनौ म्लेछजातिः। पिशुनः मिथुनं। फलेर्गुकूचः। फल्गुनः। जेणवा फालगु
नः। पार्थिः। अर्जेर्लेश्च। अर्जुनः। अर्जेर्लिलुकूचः। अर्जुनः। त्रणस्यायां चिनुः
चिलादंतो दाजः। अर्जुनं त्रणं। अर्तेश्च। अरुणः। अजियमिरी उभ्य
श्च· चपुनदैन्य मंहिरं यमुना। मत्रापुनो जगरः।। वृद्धवहिदहनिकमिकविभ्यः
सः। वर्तीनघे ल्व वसमुड्योः। वसः। वसोपेद्दोः। हससः। कंसो त्रीयाजभाजनं। कहोन
व

स्क० कौ० ५८ स्त्र ३ गुधि ५१०

।। श्रि।। स्तुम्बेरचोपधायाः। प्लक्षः। मनेर्दीर्घश्च। मांसं। अशेर्देवने अक्षः। स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्। स्नुषा। वराय

वक्षः। हृस्समुदच्छ कंसः। न ह्रत्रं अ बेजातौ। ऋक्षो अद्रिमेदे मल्लूके। उ दित्सु कुषिभ्यः

।।२ ३।। श्वउत्सः प्रस्नवणं। कगुत्सः हैबवकः। कुक्षो जठरं। गृधिपण्योर्दकौ च। गृत्सः कामदेवः। पृक्षः

अशेः सरः। अंशीरं वसेश्च वत्सरः। संवत्सरः। परिवत्सरः। इदृ मदिभ्यः कित्। बाहुलकात्त्रेष

वत्सरः स्यादित्यौदनं। चूत्सरः। मत्सरः। मत्सरामक्षिका। इयाय भराणि च साम तापत्तेर

कालेन ह्रस्वः संप्रसारणं च। पीयुः सो त्रोपीया भोवृक्षमेदः। कुपात्योदेश्यामेदः। कठिकुषि

७ भ्यां काकुः। कंतुकुः पह्रीकुषाकुरग्निः सूर्यश्च। सत्तेर्दुकृत्वं च। सदाकुः। वोतसारित्तोः। वृन वे

ज्ञिश्च वा नर्किः। बाहुलकात् तुडका र स्यपग्रहं। वीतर्कि। पदे निसंप्रसारणं दीर्घी वीयुः

श्रोत्रः। पीयासोवृक्षमेदः मल्लोपश्च। एदाकुर्वे ज्ञिकेभ्याश्चे चित्रके। सरीन्दपो। स एव वा

भ्योः अन्पुजामुष्कोकुच।। अन्येच ओगृत्व अकुचपत्ते क्रमा स्पुः।। सरण्युमेघवात

ग्नोः। यवो सिद्धिघाञ्ज्यः। गृः। च कुविज्ञवाग्मिनोः।। आनकः शीडस्रिपः। शीयान

कीअजोडिः भयानकः। आपा कोत्सु च शि सि धि धा ञ्ज्यः। अनो एकदा त्रपावण

कीतातः सिंधायाकः। श्लेष्म पृथिव्यादेशा हिखात्सुपर्ण कजोपः। सिंघाणं नासिकामलो

धाण कोही ना र भागः उल्मिकं दर्वि होमिनः। उषदाहे सूपयः। सु कृप्र सृप श्रा उष्णु

गा

।। द्र।। मत्तोप श्र।।

।। ३९

३९

कं ज्वलद्ंगारः दग्धान्नोर्विः । दर्विः ज्वल होत्रीभर्मनिः । होमी हविः पः ... ज्वालाकीलः । उल्की कुः । स्फु
ल्लिङ्गा वायुर्ह सिमगवरलावींमिद मिल हरप विध्यस्तनुर्दध्मायसान्नस्यात् । तितु
त्रेतिस्त्रे दर्शः मर्तः पजः । कर्बुरः वातः अंजः दंतः भीतः स्यात् दक्षिणविद्ध्योः । तितु
त्रयोः । धरतः बीजकुक्काचनु सेदीर्घान् स्तपातं धर्मदिजं टोदनभ्यापड़ दवाजातितः नभिय
उ ष्यां किंचित्ततमत्तंअं डिच विम्यः तः । भौतं घृत स्तिताईउषा प्याप्रितन्यः दहित
रुपेतोवर्णमेदो । रुद्धेर श्वज्ञावा । रोहितो मग मस्या योः ॥ भोहितं रक्तोपि सें किंवा
पिशितमांस अज्ञुद्धि प्रसग रदिम्पः आग्याः । आवयोयज्ञप अगुः । दक्षाप्यो गरुड
गध्रुश्चस्य हपाप्याः गरुपायपाग हस्वामी । दिधिसीपः । दधाते द्विं वमि हेषु
ष्की । मित्र इवयो दिधिषायः वज्रएपयः वरेण्य स्तुवः कसेपेभ्दृद सि स्तुषप
पुरूवर्प सं । राजेरन्यः रा जन्योवन्त्रि । धूरपा धा राशरव्यं मरव्यं । अतो निरश्रु अ
रव्यं पर्जन्यः एकुसेवनेघस्य जः पर्जन्यः शक्रमेघपोः चेदश न्यः वदान्यस्सा
ग्विवासि नोः । अमिनहिय प डिव विपति प्योऽत्रनः । अमृत्र भाजनेन लत्रेय
जत्रः वधप्राग मायुधंतते त्रतत्रूरू हागड़ुराटे ध्वकः । कडगोडुयोरेकचस्मरप्या
कछत्रंवस्ध्वितुवरूत्रीव भमपीरज्जुः सुपिदः कत्रा । सुविरत्रकुटुंबकप्रजो
र्भिचाक्रेतत्रला गर्भ । स्मरदशियडिपर्वपद्ये मिनमिन मिह्यवो प्योतघ ॥
दशो प्योऽतच्चस्यात् भरतः भरतोमरुत्सुः दशतः सोमसूर्ययोः यजन्तः अ बिन्दुपर्वतिः

सि॰ कों॰

त्रिमहा

प्राति

॥५०॥

पुबनोऽग्निः ॥ अमनोरोगः नमन्तर्खापरः । नमतः प्रह्वः सूर्यतोऽश्वः । पुष्विर
जिम्पां किन्तु एषनोम गोबिंदुश्वर जनांस्वलतिः । स्वलतेः सन्तोषे श्वा ॥
अन्त चप्रत्ययांतस्य इवं प्रवलुतिः भिक्षेरा शिरा । शीडः रापिरूगमिव चि
जी विष्योऽपः स्यात् नूराप योऽजगरः रा एयः क्षिपः कौकि [illegible] गमपः पचि
कः पया श्व चथाः धेः नः व दाति पाठे वदे तेवं घलेबांबंदपः जोतास्तुस
श्च जीवपः आयुखान् प्राण यो बल्वाने बाकुल का तूरोमि द्मिष्यो ।
रीमस्तु रापमूरांतिदो तिस्तत्व मया देमः । म भुश्चिन्तुभरयो लोक
पाल्नुः रुहि विहि प्यां डिनूरोदनी तिरुदपः शिशुः वेत्तिनिविदपः उप
सर्गेन्वसेः आवसयोगः हंसे वसेचो गमाः अविचे मितमिलमिरमि स्र
त्रिनमितपिपजिपशिपमिमहिप्योऽसच्चा त्रयो द्रो प्योऽसच स्यात् अनती
त्यपतसः वा मुरासाचा अवनीपवसः राजा भानुश्च च मंत्यस्मि च चेमसः
लोमुपानपा अंताप्पांत्यस्मिन् तमसः अंधकारः नमसः अनुकूलरम
लोवगा हर्षयोः तमसो धेनुपोचकस्य नयति नया तितानपसः औकारः
तपक्षी वेद्धश्च पत्तेसः पक्षी पनसः कटकिफ [illegible] पक्षद्वयम

छ॰ २०

देवाप

॥५०॥

८४

मद्गुसंज्ञानां। वेमरत्नु टचा। बाकुलका दाव्या भांर्वे। वितसें:। वहियुम्पा। प्रिन्ना। वाहसोअ
जगोरः। यावसम्भूर्वोसंघातः। वृपश्च। वयगन्नौवायसः काकेः। द्विपः किंतुः द्विषसंहि
वसः। कृष्ण्रा। लिकलिगर्द्विभ्योऽभचः करभः। रासभः। शृगुमः कलुमः गर्दभः।
जसिव भिभ्याकिन्तः ऋषभः वृषभः रुपे निलूषुः रुपाहिसायी। अस्माद्मनूनिम्
किन्नुस्या तलुजादेरा। श्व लुषभो मतादत्ति मि: रत्नासि। वृच्छिभ्या नारासभः वृत्तमः।
स्तधज्जद्विरिशिभ्यां तेचू। अरतो महिषः। विरात्तः पल्लवः सहितं द्विजो। विप्रादिभ्यः पिदा।
शिजि। रोहतो वृष्णो भेदः नन्दसः पुत्रः जीवनो। ओषधः प्राणो गोवायुः। विद्यान्डो। शरो
हन्ती। रूप्यवहिन। सिमासि सोषि गडिमडि जिनार्द्दय्यश्च। दराभ्यांतौ चू स्पच विस
त्तनरत्तः समुद्रः। दारत्तीनो कः पवंगः कालः। वहत्तो वायुः वसन्तः ऋतुः भासन्तः सूर्यः।
साधत्तो मिश्रुः गडे घटादिताभिः स्वदस्वः। अथामन्ते गिलोरमः। गडयत्तो जलदः।
मंडयत्तो भूषणः। जयत्तः शक्रपुत्रः नन्दयत्तो नन्दकः। हन्तो मृदचाहिना। हेमन्तः। मंदेन
कोपश्च। भदन्तः प्रव्रजितः ऋच्छरः। ऋच्छणावेश्या। बाहुलकाऽऽज्ञेऽरैं स्सर्सरादयः। राद्यार्थ
अभिकाभि ग्रैमि नमि देवि वासिभ्यः। चितः एभ्योऽरश्चित्तु स्यात्। अरर कपाटं। कमरः का।

॥सि॰कौ॰ छहं॰उ॰

॥श्रीनिलं खठाय

नामुकः। कमरं भ्रमरः देवरः नासरः कुबः नारः। कुरः पद्धिभेदः। ओंमिद्दि मद्दिम्य
आरः अंगारः मद्रु रोवराहः मद्दारः गदेः क॰८ड काचो। कडारः अंगारः गारो। भ्रमूचे आ
प्पा मारनु मुमुकुः हः स्वः श्री अंगारः सः गारुः कनका लुका। कजिमः जिम्पा चिनु॥
कजिसो प्रे कंजा रोमा जारिः मएरः कर्मकिरुः चोपधायो। चिद्दि पनुवर्तजेरत्तो नानेः कु
मारः नुभारादपि श्वः नु भारः का सारः हसहारः आमपभेदः। दीडो नुः द्वादीनारः सुवर्ती
मरणे सार्नरपः पुकुचा सषपः उपिकोटि दिकविख जिम्पः कपे। उषयो वद्दि स्यू
यो। कुरवोमा नत्रोंडे दलयः प्रहरणे कचयरा। कपत्रा खजेयघ्नो कुपोः सपेसारलेचा
॥४१॥ कुलपः कपश्चा कवेम पास्यात्व रेसः दः विषुपिषपावि शिषो लपाः चु लासो ओमीक ॥४१॥
पनूप्रत्ययातो। विरराद्रु। विटपः। विराजेराड्ः पः प्रत्ययस्यनुटपत्यापिषप मुवनः॥
विराजे प्रत्यपादिरि तो विशिपमदिरा। वल्लनेः सप्रसारणं। उलेपं कोमल च्च डा॥
वतीस्तोक मेख तिका। कानाभेदि लेतिम्पः किताः। छुजिका भित्तिका भित्तिः लिनि
कागोधा। इयत्तिम्पा जकनः इषका अष्टका। इस स्तारानुत रासनो। एतनीवा
लता। सप्वएनशाः। वीपतिम्पा जनुमेघा वीगस्यादेो। वेतनो पजनो। हर्षि
प्यामेः। दर्पः हदेल्लः स्यादः पिवकपो। आतिम्पामनः अभेगापः। इ

ला: कित् इभः। असिसञ्जिभ्यां क्थिन्॥ अस्थि सक्थि पुषिकुषि शुषिभ्यः क्सिः॥
लुषि ग्रिवर्द्धिः॥ शुषिः वाजिः कुक्षिः। अशोर्नित्॥ अक्षि। इषेः क्सुः। इक्षुः। अविह्रस्वि
तनि भ्यः ई। अवी नारी रजस्वला। तरीः नौः। लक्ष्मीः। धूमः। तन्त्री वीणा। दिगुणः। पा
पो: कित् तेद्वेच। पपीः रविः। पपीः स्यात् सोमसूर्ययोः॥ जहातेर्द्वे च। जहत्। हस्य
पादित्युत्तरीयः पादः॥ वातप्रमीः। वातेरा डित्। उपपदे प्रो धातोः ईप्रत्ययः॥ नांडप
स च कित्। वातप्रमीः। अयं स्त्रीपुंसयोः। ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्नि
च्युयन्तुजसि च इचु च्छ च्छ इच्छ च। सनुस्यन्दे शिल्पि उत्स्। सा। नुकः। इत्ध्र। स्पः क्मा
स्युः। अर्तेः किसिच्च। पणकृच्छ्रमुष्टिः। कसेरेलिः। सोः रलिः। प्रसरत्ताणु लिः। तनोतेरवृञ्च
तसनु वायुरात्रिश्च। अञ्जेर उच्चूअञ्जलिः। वनोरिच्च वनिच्च। स्छविसत्रेआतेर
नाडिअंजेरिच्चु अजिपितेभ्यो नुः। अपपरोरिसत्। अपिसोगतमासे मदे स्यन्दः। मे
नोडिः अंजेरि उच्चु अजिषितः भानुः। अंगेरुलिः। अंगुलिः। कोनेरसः। कनसः। अचइत्यो केक वेच।
स्यः। अत्तेरिचिन्। अजि चिः। अंगेरुलिः। अंगुलिः। कोनेरसः। कनसः। अत इत्यो केक वेच।
योते रासः। यवासः। इरालभा। दुरोशान्नुक्। दुराशानुः। अरुः। ऋतेरुक्। उत्तरे हेरौ कितस्य
यो तेरासः। यवासः। डुरालभा। दुरोशान्नुक्। दुरशान्नुः। अरः। ऊरः। रुऊतरस्त्रौ कितस्य
स्यात्। इह ककारस्य नेत्संज्ञा कसा पुष कितत्पुङ्करः कवुष्ववुष्ककाग मनी निःगमिष्य
तो तिगामी। आङि णित्। आगामी। भुव श्च। भावी। प्रस्थः॥

श्रीशंकरा

यनम

परस्थायी। परमेस्थकित् परमेष्ठी। मथः मथतेरिनिः किच्च स्यात्। किच्चात्…नकारलोपः। मथाः मंथानौ मंथानः पत् स्थः इन् पथी पथानौ। स्वुजोराकः स्वजाकः पद्धी॥ वज्राकार्द्यश्च। वज्रीकाराज्ञाकापत्नाका॥ पिनाकाद्यश्च॥ पातेरित्यनुवृत्तेः पिपतेः पुंसोः पिनाकः स्यात् तत्र …शंकरधन्वनोः॥ तडआघोनेः तडाकः॥ कोषिट् विभ्यामिकन् कूपीकापादि जातिः दृषिकानेत्रयोमध्ये। अनिहदिषि भ्यामिक चाऽ अनीके हृषीकेच कुलेकर्क…। कण्याद्धि अस्मा धुडःलुड्नारीकेन्रुश्चात्तीः नः कणादेरीश्चा पदिकायाककली कासिवप्रातिसःसापुत्र। शृङ्गारः आदेरुकु चाप्यास स्यः शेरति॥ को हिस्तः पपरीकौद्द। पाकः इव वरीकः कुशिज्ञको राः। पर्फरीकादयश्च। स्फुरः स्फुरत आस्माद्रीकर्त्रुथा तोः पर्फरादेशः। कपपर्फरीवकिस्लयः दृदरीकावाडि। ज्ञङ्डन्मस्मीकरासीरः जितिसैरी कोवरसी मदे। नरेनुप्रच…वदरीको भ्रमरः। मर्मरीको हीनजनः। कर्करीका गलन्तिका पुष्पतेः पुंडरीकं पुंडरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च। इषेः किच्च स्वश्च। इषीका तूलिका त्रजेश्वाकजाकउप…हन्तः। सत्तिपु…म्ब…ल्बाका…कर्कः कोकन्… अवदोः दुर्रीकोमृगःस्म्र… कर्णः…भि…आभीकादयश्चा कीकसं ना निपात्यन्ते। अ…स्व …पात… पादि अलीकमित्याः विस्व…तृषु…ऋजीकः विपृषु…दन्श्चा वल्मीक…पुटः…पाते…पादि दूर्वा प्यामीवत्। करीबोस्त्री… गोमय…शुष्क… तरीत। ऋदृश्यापि… चरीषः॥

॥४२॥

॥४२॥

पुरीषं। अन्नजे जनुः जडी बंपिच्छपननं। ऊन्नं जरीघः। अयं निपातस्तत्। अविरादेः अंबरीषं
पुमान्भ्राष्टः। अमरस्तु क्लीबे। ऽबरीषभ्राष्ट्रानां। पृष्ठं पृष्ठं कटिप्रदेशे गोष्टिश्च ई रम्भा करीरो
वंशांकुरः शरीरं प्रधीर्षत्वल्लं कठीरः कंदरो जघने दरोस्त्र पठीरः चंदनं फडुके कौमश्च॥
शौटीरः स्यागिवीर्ययोः। ब्राह्मणादिब्रात्यम्नः शौठीर्यं वीरो किंतु उत्रीसकरोमु
हूच। करमीरादेशाः। पुष्प अन्तर्ज्ञाकुरीरं मैथुनं। घस्सेः किच्च। हीरः गंभीरगंभीरो। गच्छतेर्भ-
पच्चेनु मुच। खिषा विहारस्य तेजस्तः हात्तेश्चा विप्र वभ्या मा प्रत्ययः विष्णा बुद्धिः खिहास्वगौ॥
अव्ययेऽमापन्च एलि मद्धुपचेलि मो वहिरव्यो। शौण्डो पुकुले कुर्बजत्र बाल्हिनःप्रत्याराः प्र-
त्ययाः स्युः। शिशुमदयं शील स्वभावः शेवलः शैवलं। बाहुलकात्तु वसयोपि। शैवलशै-
वालो न स्त्री शैवालो जलनीलिका। मकालिप्याम्र कौकलो। मरूको मृगः। कादुकः काकः
वल्लेरुकः। वल्लूकः पक्षी उपलमृत्तजुलौका देयश्चाख्। वल्लेः सम्प्रसारणं ऊकश्च। ऽउल-
लूकाविडपेचकौ। वावहूकौवन्ता। शमेर्वुकुच। शंबूकौ जलशुक्तिः। भल्लूकः। श-
लिमंडूक्या मर्कलटः शाल्लूकं कंदविशेषः। मेडुकाः। निपोमिः। नेमिः। अर्तेरुक्च। ऊर्मिः
भुवः किंतु। भूमिः। अश्नोतेरश्च। रश्मिः किरणो रज्जुश्च। दल्मिः। दलविदारणे।
दाल्मिरिन्द्रायुधं। वीज्याज्वरिभ्यो निः। नाकुलकात्तु मेन्य। वेनिः स्या-ल्ले

श्रीका० श्रीविश्वे ॥ ५३॥

शाविन्यासः प्रवेणी चख्रियामुभे। ज्यानिः तु स्त्रिः स्त्रधिभ्याकिन् सर्शरिं कुशः बीष्ठः स
त्रियमेषयोः। अगर्नलोप श्र अग्निः वह्निश्च श्रु युदुग्लाहालरिभ्यो नित् वह्निः श्रोणिः श्रो
णिः योनिः द्रोणिः ग्लानिः हानिः तप्तिः। बाढुलकात् ग्लोनिः। घणिए श्रिपार्ष्णिच ले
ढुश्च पार्ष्णिः पादपृष्ठं चरेरपधायाः उकारो वो चर्षणिः कपर्दकः यात्तं। भिन्नेरुच्या ले
ईरणी। वद्दभ्यां विन्नवविघस्मरः। दविः। जृम्भ डोगेभ्यः किनाजीर्विः पश्रुः।
जारी वि हि स्व। स्त्री विर ध्वयुः। जागविन् पः दिदेवीप श्रीभ्या संस्यादी
ह्विकिः स्वगभिचा यो। ह्वविष्टत्ति चर्विस्छविकी कीर्धिवाह्र। विस्तनु वापद्र
एवाच। वकिदिवि श्वाषः बाढुलकात् तानटू स्वदीधयो। वर्निय मः। चापेणकी
किड्डी विनाः पानेड तिः। पत्तिः। रावित्तिनुः शाहूतः अमेडतिः अमेतिः कावः।
वहिवस्यतिर्दिभ्यश्चित्। वहातिः पवनेः वेसतिर्गिः ह्या मिभ्यो। अनइजिः।
कोमिः धोः अचेः कोवा। अंकतिः अचतिः धातिः। हेतोरहच। हत्तोरतिः स्या
देहादेरा श्रयचा तोः। हतिः दुरितमनया अहतिदां न पादेशानं निर्वपण
अपवर्जनं हविः। रमेर्नित् रमतिः।

॥ ५३॥

स्व० द्० ध्वरा ५

कालकामयो। रुड् क्रि। स्रु षि अदि रादि त्रे मे भिष्य क्रिन अङ्कि राङ्कि शर्करा
रिः प्रचुरस्थु भिव क्षमा वं कयाष्य श्वा क्रिन्नतो निपात पत्ते वक्रि चाधमेदः गहे दारुपाश्वी
सिंह ना बष्कि दौत्रे अहिरधिश्च रणः ततिः सौत्रो धातुः तद्विमोद बाहुल मोद पाः
मोरि। सारादि प्यात्रिपुः रात्रिः रात्रिकुः जरः अदेः स्त्रिनिः पात्रिए अत्री अत्रिपो अभि
णः। अत्री अत्रेयः पतेरत्रिन पतत्रिः पक्षी। मकोण भ्यामी विः। मरीवी। कलीविः। पटुवीभि
नादिश्चा। श्वपत्ते भ्विन श्वयीचिव्या धिः। वेओडिच्च। वीचि स्तरंगः। नञ् समासे वाचिनवि
कभेदः। अहनि प्यामसूबिनु अरूषः सूर्यः हनुबोराद्वा सः। पुरः कुषन् पुरअगगमने। पुरु
पः अन्येषामपीति दीर्घः। रेरूषः। एनाहि कलिष्य उषच्। पूरुषं नरुषः कलुषं। पीयेरूषन्। पी
यइति सौत्रो धातुः पीयूषं। आहल्ल कादुपो। वेयूषोडअं जिनवंपषः। महल्लेनुमूच। मजू
षा। गडेश्च गडुवः गडुषा। अत्तेरूः अररूः रात्रुः अरस्तःअररवः। कुटः किच्च। कुटरुवं स्तृगट
किल्व प्रयोजनं चिपे। शकाष्टि प्योटनुः शाकटमस्त्रिया। कर्किरासियेपः। ककटः सजाहः देवट
शिल्पी करठइयादि। घूकदिक दुकेटिप्यो वेचः कुरवव्याप्रिय कदिक क्रीडी सौत्रो धातुः॥
कादवो बहुत्ते भेदे। कटुवोग्रभोगः कुटुवो नादित्वो कर्दलिनः पाचविलाकोदयः कलहंसः के
ल्कि कघोरिमः। कलमः करमः कुलियुञ्ज्यो किदचा कु णराब्दीपकरणो। कोणदः राद्धः। पुलि
होजाति विशेषः। कुपेवावश्चा। कुपिरकुवि दीप्तनुवायो। नौषञ्जेर्घथिनः। निषंगथिः। आ
लिगंकः उधजे श्चि नःउदर थिः समुद्रः। सनेर्लिश्च। सारथिः एव जिथि आदिष्यऊरोबले॥

87

॥सिकौ०

श्रीम

खर्जूरः नल्करं शुक्ल मांसं पिञ्जरः त्वङ्कुरावर्त्तिः । लंगोर्वे द्विश्च जांगुलं कुरुल त्वङ्कुवश्च
चूडीचश्चकुंचो । चित्रत्वेरवनिका समीरणः समी चः समुद्रः समीचीहरीणीपिचे
रुत्वा स्रुचो द्विमौकुरः स्रुची रामेवनुशवोमुसलं उल्वादय श्च उच समवाये ॥
चस्पलत्वेगुणाभावश्च उल्वोगमांशये शुल्वंताम्र विवमंडले । स्छः स्ता मच जवको
तिष्वते अंवचुअवुकुपतो स्तः स्ता देश श्च स्ता वेगु प्रस्रणादिनः स्तवकः पुष्पगुच्छ
शाखापि म्यादेदनो शादो जवालशैवायो राढ्ढुः । अम्बुदपश्च अवती तिअद्भुः कौ
तेनुम्रः कुद्दः । वेडि मल्लि तनिम्यः कपन्रः वल्लपमल्लपः तनयुः । वहो गुद कोवा वचवैः आ
श्रयः हृदयं भिपीय्यारुः । मेरुः पेरुः स्रुयैः बाडुल्ल कान्नु पिबने रपि सवे सेरवपुः पारुः पेरु
वांसी द्विनप्राणी । जन्वादपश्च जन्तुजन्तुणी अश्रुश्च अश्रुणी । रुशा तिम्पा कुम्रुः रुः
मगिमेदेः शाजमती तिशचुः प्रज्ञादौपाठा ... जेनी दो चु स्व मदिपमिनमिम
म्पइसनेसन्कन एर द्विन रावुस्पेठ दुष्टेठ चः ॥ जनी दो माता पितरौ दालः दीना ।
चौलेः गता अंडजः स्रीला पुष्पेश्च रेणिः अंकुराः च द्रुस पोवायु श्च युराः आर्द्रकं
मूलकं च महस्यः षढः । अप्टतदाराः । वृद्धिवादे लो पुः नमती तिनरः । श्रौरो लुपः ॥ वि
बतिभिरटः । कुंजा अम्भटनकश्च ... पि दरा तपे बमम्भटनम्भटा । कुसरु भो मेदे ताः ॥

८४

॥४४॥

॥४४॥

कुसी ६

बो ल्व

कुसुंभंकुसुमंकुसितोजनपदः।सा।सिर्दर्पसिपर्दासितंडुलीकुराचचातौडवैलपल्लवे
निष्क्रशल्याः।सनोतेरसिप्रत्ययउपधायाचदि।सानसिःरप्यवको।उचत्रावणसिड
ङःपूपणं सिजलगदः।तंडुआघातेतंडुलः।अकिल्लदर्णौमुराचूअंकुरः।चवेरालच
चषोलोयपकरकः।इलिस्वप्ने।वलचु।इल्वलोदैत्यभेदः।पल्लवेलः।विधषाग्ने।वा
रस्यइकारश्चिष्यः।शलेपः।शल्यवाणुंसिशकुनी।हूरा।क्यइतिमाः।कः।पलरा।ल्व॥
ल्वा। प्रियवदे।अ[illegible]रसः।बाकुलकादमेः।अम्ल।माछासशिम्योप।मायाछोयासस्यां।
बाकुलकोसुनोतेः।सयइदिवीवामयो।जनेयकोपेविभाषा।जन्यउडेजायामा
र्या।अप्रपादपश्च।यगतानिपोस्यते।उहत्तेपवूअडागमः।उपधाया।लोपश्चे।अध्यामा
हैयीअघ्ः।प्रजापतिः।कनीदीनो।कुम्पा।बनयौरेक्यवध्या।स्नामदिपद्यातिपृश्चा
किम्योवनिपु।स्नावारसिकु।मद्वशिवः।पद्धुपचोः।अवातुरगगस्युयोः।पवमिंश्रापुः
तृस्नावश्चराधौहस्तोडी।ब्रोराधेरीअंगुलिः।द्रोडकुरारोटिडिहिरस्यम्यः।की
निपुरीवाअजगरः।कुश्चासगालः।रूधावस्ते।जिवाजेताक्षेचावपुःसत्साप्र
जापतिः।प्रेवाविष्ठुः।ध्यापाः।सप्रसारणंचपीवाकमर्कः।पीवासूक्ष्मः।अदेपचअछ।
त्रैइरसादोस्तुटः।प्रेवाप्रतानूसाचस्नागरः।प्रेहरीप्रराक्षरीचभेदौ।सर्वधातुभ्यइन्॥

सि॰को॰
पार्वती

॥६२०

पचिरग्नि: तुडितुं द्रुवछि: वटि: यजि: देव पजिकाराइतिकाशि: पति: मल्लि: मरा॥ मन
ल्ली॰ के लि: मसी परिणामे मसि: बाकुलनकाकुण: कोटि: ह्लि: जोष्ठि: नेह्नि: कलि: ह्रपि
कहृद॥ तिविदिद्विदिकी। तिम्यश्च हरिविषावहा। विंदुमेकेसिहेहयेरवी चंदेकीलुल
संगोव म मेना तेव कीर्तित: ए षिवजे रोहि ब्रती वर्त्ति: वेष्टि: छेदि: छेत्ता॥ कीर्ति: हाप
चालिक: कषि: ऋषि: भाव: लिपि:। बाकुलकाद्भुत॥ लिवि: तूल निष्कर्ष: नलि: नली
कू। वीका भ्रमे: संप्रसारणं स्वं भृमि: वनि:। बाकुलकाद्भूमि:। कर्मिन्नमिशी निस्त्रनाम ॥४५
नरश्च: क्रौमि: संप्रसारणानुवृते: क्रौमिरपि तिमिर्मत्स्यभेद: क्रकी त्योरत्वइतीत्रापो, त्योषा
मिगुपयल क्षणक: प्राप्तेवच न क्षितिमेव कशुकयो: मे चक: कृष्णावर्ण:। क्षिपि: समुद्र:।
मनेसत्व मुनि: वर्लिवलिश्चाहिरण्ये। वलि: सौत्रि: अस्यवलिरादेशः करोपहारयो: पुंसि
वलि: प्राण्यंगजे स्त्रियां वर्णि: सुवर्णं। वसि वपिय्यजराजि व्रजिसदिहनिवाशिवादिवा
शिभ्यइञ्। वासि: छेदनवस्त्रानि वापि: वापी यजि: यज्ञा राजि: राजी व्रजि:। वाना लि: सा
दि: सारथि:। निघ्नातिलोहृष्याति नि: वाशिरग्नि:। वादिर्विद्वान्। वारि गर्भ वर्धा नीज
लेनक्लीबं। बाकुलकाद्धौरि: पथिकसंहतौ: नहोत्त्रा॥ मे: स्यात् क्षात्रे चपुंसि॥

॥४५

५

प्रात्यंगेनुखि। यांपुंस्यपीतिकेचित्‌: पूर्वे [illegible] कृसि: । उर्षि: प्र: शाकुनो: शारि: शारि

का: घस उदीचां कारुषु: कारि: शिल्पि जनि वसि [illegible] नेर्जनन: क्षेप्ति [illegible]

श्च: अज्यतिभ्यां च: आजि: संग्राम: आति: पक्षी: पादे च: पदाजि: पदाति: । [illegible]

रु डाचेलुकी च: अरारु: दारुशि: पुंजि: पणपुंजेरापन्तुकं: पालि: करः । [illegible] वा वि: पाली: शि

वीस्रपि: प्रे टर ने: कूपे: प्रोरि: कूप: नो यायपलोप: एव: सादी: घश्च । व्ये: मइ एरस्यात्‌ यलोपश्च

नेद: घ: णी वि: नीवी वस्त्र ग्रंथी मूल धन नेच: समानस्य: सचोदात्त: । समाने राह उपपदे रयी

इत्यस्मादि एरस्यात्‌ सचाडि च यलोपश्च उदात्त: समानस्य सडस्यादेशश्च: समानरव्यायते

डानेरिनि सरव्या: ओडि: क्रिडति: भ्या: ह्रस्वश्च डस्यात्‌ चाडित्‌ आडी: ह्रस्वश्च: स्त्रियः पालि

श्र कोप: सर्वेष्ट जासुरेण्य । अचङ्गार विः पवि: रुत वि: कवि: आर: आलि: रवनि कष्पजसि

वसिवपि सभिध्वनि चिवि [illegible] रवनि: कपिदि: स्त्र: आजि: अस्ति: वसिर्वस्त्र वनिर गिन:

सनिभंक्ति दीनु चध्वनि: मरिचि: वलि: पमु: । वर्तेश्च दसि: वर्ति: भुजे: किच्च: भुजि: । कृगृ पृ कु

टि भिदि हिपु [illegible] श्च इ: कित्‌स्यात्‌ । किरि करोति: गिरि: गोत्रा: द्विरोगयो: गिरिणा काणा: गि

रि: काणा: शिरि: हत्‌ भः हन्ता च पुष्टि: गिरः राजा नदी च कुटि: शालोशरीरच: भिदिर्वज्र: छि

दि: परशु: । कुडि केप्यानलोपश्च: कुडिदा हे कुडि: देह: कपि: । सर्वधातुभ्य मनिश्राष्टकयजइ

ति कर्मवर्मस्याजन्मशाम स्थाम बल्वे इस्मा अतिर्ह रवः छसनु त्रामा: [illegible] नोर्च नकर

रस्याकोर: ब्रह्मनत्वत्नपोवेद ब्रह्मा विप्र: प्रजापति: अशीराकेभ्याछन्दसि अश्मा: शोर्म्मा ॥

॥सि॰कौ॰

स्त्रांबस

हृस्व स्य स्त्र ह्रस्व ड मनिचु हरिमा कारः परिमा कुटुंबं घं रिमा रूप सरिमा वायुः स्तरिमा त दारि
लपं रारिमा प्रसवः जनिमा ड म्या मिमनिरु जनिमा जन्म मरिमा मृत्युः विनं सर्वत्र पृ
द सिभीषा पाचे स्य र्धः वेमातुं सु वायदड अर्द्ध चौदिः सामनी वेमनी इति वस्तिः नामनु सौ
मन व्योमन्रु रोमन लोमन् पाप्मन् धामन् स्यन् अमी भिपात्यते मापतेः नेन तिना म॥
सिनो तेदीर्घः सी मो सीमा सीमानो सी मानः पक्षे रापसा मे सीमाः येन जय रूपा वृत्तः
व्योपरो मव्यो म पाथी पाथः धर्म परिमाण ते जश्च मिथुनेमनिः उपसर्गा ये संवड मिथु
नं स्वरार्थ मिद सु रामा ॥३॥ मानि म्या मनिन मनि तो स्य वृत्ति लामसी मनी हनिम
शिम्या सिवनुः हलिका हंस यो बिति पद्धि का ओमा ॥ पद्धि का कोस्वर कमरः
रुद्ध च गरूडः इइदे कषि गलोप श्च इदं मु कायते दामिः किम सर्व धातुभ्यः षुन वस्त्र अस्त्र
शास्त्र इस्मा निति ह स्विद्य छादना पत्र ओस्त्रिय मिन मिह निविच्य रावदिं श्वे भ्रा षुः गात्र
राकटनाम स्तोत्र हांत्र मरलवैरः भ्रा आवाहः दिवे शुव होत्र इयोनि उषित्र निमा कितु
श्व स्वात्र खनित्र जलाधारश्च सिविमु योष्ट्रा स्त्र नर ना ओमा विमि दि शास मा
अंत्र चित्र मित्र पत्र पुनाहिस्व श्चपुत्रः स्यापते इरः स्त्री गुप्त विपाशिन वियो सोद
होस्य स्त्रः जो त्र स्या आ मत्र रा यो गो जाए पिवी योत्रा गंदे येप पत्र स त्रं दंत्र ॥
कुतो मा श्रु भा सि भ्य स्त्रनः ॥ होत्र पोत्रा माना नत्र मस्त्रा ग पराच गात्रा दा हिम्यः धंद सि

दात्रं पात्रं स्त्वादिस्यशो ... न भाविने त्रा ... त्रं गात्रि त्रमो दन चरे र्वत्रे चा
रित्रं अरित्रा हिम्यई त्रोत्रे अमित्र ह रिञ्जीधारे त्री मही ... एव मादि ष्युत्रः।
त्रोत्रं पर दशावत्र वरु त्रे प्रावरणं अमे दृ वनिचिति अ भिन ... समिध निक
षिभ्यां संप्रवादीनः निपूर्वात् [illegible] स्यात्नु स्वरादि [illegible] पदत्र्यपहु समम्याने कृषा
चितेः कणः केश्च बाहुलकाद गुणः विकल्पे मसल [illegible] गधं स्चे स्यन सद्म।
पातेर्दुमसुन् पुमान् रुचि भुजिभ्यां किष्यन् रुचिष्यपिष भुजिष्यो दासः नसे र्क्षि
वास्तिनभिरघोद्ययोः वस्तप स्युर्दशा स्व जे बाहुलकात् कुलसः शाल्मलिः राजदंडः वि
ध्याः स्वप मर्मं अस्यती जिअगाल्लिः शकु ध्वादि सावसे स्वस्तिस्वरादि पाठादव्य
यत्वं वेतसे वितस्तिः पदि प्रथि भ्यां नित् प्रथितिः पत्तिः तितुओ ... नाभि
तोष्टे इलाज्ञेह स्वश्चे इतिः ... पिम्य नीटन् किरीट तिरीट शिरो वेष्टनं ...
टंकु हिवारिदयोः रुचिव निकुचि कुटिभ्यः कितन् [illegible] कुचितपरि
मितं कुटितं कुटिलं कुटि कुषिभ्यां कलन् कुटलं कुषलं कुशलं श्चु कुल्मलं
पापा सर्वधातुभ्यो मनिन् वेत्तः सरः पयः सदः [illegible] रेपो वधः [illegible] नेयुट् च।
देवने स्तु तोयश्रः उच्चैर्वदेव जोपश्च ओज ... संप्रसारणं चे शवः शवसी [illegible] पर्यायो ये॥

सि॰ कौ॰

श्रीस

अपतेः स्वांगेशिरः क्विप्च। अपतेः शिर आदेशः असुन् क्विप्च। शिरः शिरसी। अनेर्लुक् उरः। व्या
धौगुट् च। अशो गुट् व्याधिः उदके उनुट् च। अत्तेर स्तुन् स्यान्नून स्पचनुट्। अपः अपसी। इत्या
सि आगमिः एनः। रिवेधे एधिश्च। चोश्च सपस्यनुट्। घिसाल्हेच रेफः। स्तुवर्तः। चायतेरन्ने ह्रस्वः। अ
चनो भ रुकद्ड शीड्। ग्या रूप स्वांगयोः पुट् चवयोः स्त्र पशौ तो गुह्यः। स्तुरी प्यातु ट् च। स्रोतः रेतः॥
पात्तेर्व ऊजुट् च। पोजः पाजसी। उदके युट् च। पाथः। अत्रे च। पाथो ओदनः। भेर्दुम्र चौच अ
अदेर्मर्तेर्वा श्रेः असुन् सुनु पागमोधादेशः। अंधोम। स्कन्दे श्च स्नागः स्कंधः स्कंधसी। आपः र
मारव्या पाह्र स्वानुट् च ना। अपः अपः। वा तु जकादापः। आतसी स्तपः उनुट् च। अज्वोरस्तप।
॥४१॥ उदके नुम् भौच। अंभः नहे र्दिवि भश्च। नभः। इण् आगअपराधे च। आगः पापोपराधयोः॥
अपेर्दुर्कूच। अंहः रमेस्त्रय। रंहः। देरो हन् च। रमते रिम नु र हः। अंमोडिपु जिमर जिम्पः कु श्च ए
म्यो असुन् कवर्गोन्तादेशः श्च। अंकशिह शरीरयोः। अंगः पक्षी योगः समाधिः भगः। नेश्वजः
सरजिम्यां किन् भुवः रजः। वसोर्णित्। वासो वस्त्रं। वदेः सादेशश्च छन्दः। पविव बिभ्या स्तुट्च। पत्निसी
तुरस्त्यो पत्नी च। तोदः हृदयं। वहिहा धात्रभ्यः छन्दसि। वक्षाः। अनदान्। होसाश्च इः धासाः। पर्वते इति प्राचः।
वस्तु नस्तु लिदित्वे नुवर्त्ति नतुसुट्। नेनवहेः रूपधारद्विः इत रथोरा त्तायु। गिनि पु नु रीतो ध्य
छन्दवाहसा। श्रोतो हवगणाजस्तोमे वाहाः। किचो विहायाः। वाजभरे त्रिदायाः। इदोत्पपचि
वौ वि श्वधायाः। अधारपनुर् पशिवाविष्नामसं धलेन् सुरधायस। पिदपादि छक्ष श्रा सिः॥

॥४०॥ पा सारो

घ ह्॰

अथानौ हि स्वरादिपाठादव्ययं मिथु [illegible] । वंदश्च सर्वं उपसर्गविशिष्टो धातु भिथुनंतं अस्
नोपवादो असिः स्वरार्थे प्रायः प्रयुक्ताः । नञिहनेदहश्च अनेहा अनेहसौ व धात्रो अच विकि
दधातीति नेधाः वुवोधुद्द च नोधाः । गतिकारको पाः एवं पदप्रकृतिः स्वर्णस्य च असिः स्यात् मुक्ता
पाः जातवेदाः कृति कारकोपपदात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति रोवस्यानुदात्तत्वे प्राप्तेत्तद्
पवादाय पिद् चन्द्रे मोडित् चन्द्रोपपदान्माद्धो असिः स्यात् सचडित् चन्द्रमाः । वपासि धाञः सपा
धाः तरूणाः । एवं यासि च पयोधाः समुद्रो मेघश्च पुरसि च पुरोधाः । पुरूरवाः । पुरःरात् स्पर्दी र्घा
ततो रसि श्रंनि पात्यं जेव सो वसुकुलं शिश्र नवधाः उषः कित् उषः द मेरु नसिः । सप्तोसिदमु
अप्सरसः विदि भुजि भ्यां विश्वे विश्ववेदाः । विश्वभोजाः । वशे कनसिः सप्रसारणं च उ
शना ॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥ अदिभुवो डुतच् अद्भुतः उषेरुमः गोधूमः । मसे
सारन् मसूरः प्रथमपादे असेरुरन् मसेश्रेसत्र व्याख्यातेः सरूः । किञ्चेस्यरः मनुष्यः
पातेरतिः पातिः स्वामी संपातिः पक्षिराजः वातेर्णित् वातिरादित्य सोमयोः । अतेश्च अरतिः
गः त्वरेः ओह जोपश्च अत्र वन्नुठि तनिता डिम्ब उन्दुतंडश्च धियाते लुयंते ताद्गुणं तंडजि
स्वरादिपाठादव्ययवंदुच्चैः नीचैः नीचैः । सौरमेकोदमेएव पदस्य च दीर्घः ॥

95

श्रीभ रमेः सुगुएवान्तुट् इमेवाच्योक्तः स्यात् किं वादन्तु नासिकलोपः संवृतिः उपशान्तः कृपालुश्च · हच्चो ५०

ष्टु परेस्तु कुहू स्वश्च · पस प्रत्ययः पुल्पं स्वं से शिः कुट्किच्च स्त्रंसतेः शिरादेशः पप्रत्ययः कि वाप

नस्य कुडागमश्च · शिंसु · अर्तेः स्युरुच् · उरलोपश्च · हिंसारीर जीरचौ · हिंसारो व्याघ्रउ

छ्यो: उदिदृ णात्तेर जलौ एवं पद्मांत्यलोपश्च · उदरः डित् स्वनेर्मुट् चौ दातेः अन्न अलच

डिस्याधातोर्मुट् सचौ दातः मुखं अमेः सरः अंसः मूहेः खो प्रभुमिः खं । नहेर्ई लोपश्च ·

॥१४८ नखः शीङो ह्रस्वश्च · शिखा · माङ ऊखो मयूखश्च · मयूखः कलिगलिभ्यां फगस्योच्च · गुल्फः ॥१४८

शारीरावयवो रोगश्च · गुल्फः पादग्रंथिः स्परो: अल्पसुनौ एवं च · अल्पसुनौ प्रत्ययौ पर्डे

स्पादेशः पाश्चो स्त्रीकक्षो पीर घः पर्शुरायुधं · भ्रमनिश्रयतेर्डुन् · रमनुरादो मुखवाची ।

मुखमाश्रयते भ्रमश्च · अश्वादयश्च · जनेः शुन यन जनं ज्ञेने ऐन लोपश्च · जठः अचनस्य

जंघच · नस्य जने घेजादेशः स्यादच्च · जंघा · हन्तेः शारीरावयवे ढच ज घनं प श्चाभितंबः स्त्री

रूपाः क्लीबेतु जघनं पुरः किः शेरस्वलो लोपोपश्च · लुकारस्य लोपः केशः । पकुरितं मा

देः फलितं · हूआदिभ्यः संज्ञायां वुन् · करकः करका · कटकः · नरकः नरकी नारकोपि

चैति द्विरूपकोशः · (शारकं गमनं कोरकः वोरकेच · लोक पत्तेरा घंत विपर्ययश्च ।

कीचको वंशभेदः पचिम-चोरितुं पेचकः मे चके जनेरर छच जठरं वचिमनिभ्यां
चिच्चा वठरोमूरवः मठरोमुनिः शौडुपोः॥ विदाद्रिल्वान्माठरः जगादिल्वान्माठपः॥
ऊर्जिहृप्रातेरछचौ एवं पदाय लोप श्चाऊर्दरः श्वर लसोः दृदशादेय श्च दृदा कू
२ सत्वः मदर विजलतन्तरदोः सपः हृतेयु भाघधंनमोघनबे घतेनोमारकः कमि गमि भ्रमिभ्यः
स्तनव ड्रि श्वः कांतुः पत्नी गाते पथिकः धातु मशाकः हर्यतेः कन्यनरिहरनुः कन्यरप्रस
यः हिरण्यं हेमः पासः कर्पासः विल्वादिल्वा काशसिवस्त्रः जनेस्तुरश्वः जंतुः हस्ती योमिश्च
ऊणातेडः ऊर्णा दधातेर्यत्तनुटच धान्यः जायतेः क्रि ररश्चवः जिविः स्यात्तोतपत्नी
वोः बाकुल कोइः लिचेत्तिदीर्घोच मध्यते मलोपो मश्चामतुट चाल [illegible] यत्ते राणप्रस
यः स्यानस्यापंतुट आगमः धातोर्य लोपः मकारश्चा सस्यः मम्मायते लोविषये जेकीकनुः
क्रजीकडदे घमश्च तनोतेडडुः सन्च चु तितउः पुंसिक्लीनिचः अभके एयुकपाकवपासा क्र
घुवद्धी न तोवुक्रमकारश्चा तादृशः प्रथेः कुकन्त सप्रसारणंचः पिबतेः कन्र अवधावमा
घमाव रेफाः कुल्तिः वदेनन्नि यन्तू अवघ अवतेरमः वस्यपलोधः अवमः अधमः अतेव
वनूअवाः रिफ तेरत्तो। दर्दिकान्तूअः रेफः भीरीकोहस्वश्च युच्चतरोश्चषलकुशनर्पाः॥
तरोप्रसूयी कमो स्तः धातोर्हस्वः प्रसमस्य युटः श्रिल हिलि मरिप्रंकुलितः वीरोरावो

सिको०

सिवै०

श्रीभवा

५९

पधायाः कन्र लोपश्च नोनामृचाः क्विरोः कन्र उपधायाईत्वं लस्यलोपः नामागमश्च कीना
राः पमः क्विप् फल विसः अ श्रोतेरा शुक्मणिवरः चः चकारादुपधायाईत्वं ईश्वुरः
चत्ते रूरन्रः चुबारः प्राततेरान्रः प्रातः अमेस्तुच्च अतेर्मध्यः दहेगा लोपोह श्च नः प्रेगे
समोधा नो रस्य सस्य लोपः दकारस्य नत्वं रः नेगः सिचे गज्ञो मादुनुमोकश्च सि
चेत्तेकप्रत्ययः हकारादेरा नुप्रचस्यातः सिहः व्याडि धातेश्च जातौ कप्रत्यय स्या
त् व्याघ्रः इतेरेचुघुरश्च घोरः श्चमेरूपधायालोपश्च चादृचृ क्ष्मा तरतेर्ङि। त्रयः

॥४९॥ त्रीन् त्रहेरेनिः स्नेहश्चि तृहणी व्याधिः नेदः प्रथेरमच प्रथमे। चरेश्च चरमः। म ॥५६

गेरलचू मंगलं इत्युणादिषु पंचमः पादः। ॥उणादयो बहुलं॥ एते वर्तमाने
संज्ञायां च बहुलं स्युः। केचिद्विहिता ऊह्याः। संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च
ततः परे कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु। भूतेपि दृश्यते भावे
भूतिगम्यादयः। दाशगोघ्नौ संप्रदाने। एतौ संप्रदानकारके निपात्येते। दाशंतित

हं स्मै दाशः। गोघ्नं अतिथिः। भीमादयोपादाने। भीमः भीष्मः

प्ररहो। रत्वं खलति। निष्कशरीरा। ताम्यामन्यत्रोणादयः संप्रदानपरामर्शः

रि।

नाध्यामि ति· ततोसौ भवतितंतु· वक्तनादि तिवर्सनरितंतादि ति चर्मं· तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रि
यार्थायां· क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोः [illegible]मौ स्तः· भोजको व्रजति· पुष्टुं द्रष्टुं
याति· दृष्टुं दर्शको याति· अत्र वासरूपेण तृजादयो न पुनः [illegible] । समानकर्तृकेषु तुमुन्
न अक्रियार्थे उपपदार्थमेतत् इच्छार्थेषु एककर्तृकेषु उपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्· इ
च्छति भोक्तुं वष्टि वाञ्छति वा· शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्
एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्· शक्नोति भोक्तुं· एवं धृष्णोत्यादौ· अपर्याप्तिवचने
विधते बध्यते· अनन्तरस्यात्· अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुं· पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु पर्याप्तिः सामर्थ्यम्
षु सामर्थ्यवचनेषु उपपदेषु तुमुन् स्यात्· पर्याप्तो भोक्तुं· प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि।
पर्याप्तिवचनेष्विति अलमुक्तौ· अलमर्थेष्विति पर्याप्तिमुक्तौ· प्रभूतते [illegible] इति अ
लं भोक्तुं· सामर्थ्यं· कालसमयवेलासु तुमुन् पर्याप्यौदानं अप्रयोगः प्रत्यर्थे
का लार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्· कालः समयः वेला भोक्तुं· भावे च्छन्दार्थे
मिहानुवर्तते ने इतनेभ्रओमिप चीतिकाले वाता भाववचनाश्च भाववचनाश्च प्रेप्यादि ग्रहण
माणो घञादयः क्रियायां क्रियार्थायां भविष्यति स्युः यागाय याति· अण् कर्मणि च
कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां अण् स्यात् ण्वुलोऽपवादः। काण्डलावो व्रजति॥

कालुः२ ति३

पा ६

सिके॰

९६०

विश्लेष

परत्वाद् यं काद्दीन् बाधते अं बलदापो व्रजति । पद रुज विश सृ स्पृशो घञ् स्यादिति पाति । निवृत्तं पद्यते सो पादः । रुजती ति रोगः । विशती ति वेशः । सरती ति सारः । स्पृ

रापन

स्थिरः । स्पृश इति लुप्त विभक्तिकं स्पृशतेः स्पर्शः कर्त्तरि घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । व्याधि मत्स्य बलेषु वेति वाच्यं । अतीसारो व्याधिः । अतीभावि सृत एव च सरति । रुधिरादिकमनिरोधेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । सारो बलं । भावे सिद्धा वस्थापने धात्वर्थे ॥ घञ् धातोर्घञ् स्यात् पाकः । त्यागो स्फुर

२

॥५०॥

ति स्फुलत्योर्घञि एचे आत्वं । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं । परी हासः । इकः काशे । काशः । उदु पदेडः । नसस्येव प्राप्ते । घञ् निकाशः । अन्तःकादः । ईयत । किम् । वा सो नोद्दात्तोपदेशस्य इति न वृद्धिः । रामः । आचमादेस्तु आचामः । का

॥५०॥

३

मः । वामः । विश्रामः । ति च पा णिनीयं स्पृदे लवे स्पन्दे नलोपो वध्य भावश्च निपात्यते स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः । अवोदैधौद्मप्रश्रथ हिमश्रथाः । अवोदः । अर नेदः ने एधः । इन्धेः इधुनं ओद्मः । उन्दनं अं चेन लोपो वध्य भावो । श्रन्थ जा । श्रन्थ । अनार्धिक चकारक संज्ञायां । कर्तरि भिन्नकारकेषु घञ् स्यात् । घञिवां भाव कर्मविक्षेः । रञ्जेन लोपः ।

रागः । अनयोः किं रङ्गः । प्रासश्च [illegible] शः ॥ २ [illegible] रङ्गपाद्यो ॥

ग्रासयत इति ग्रासः

[illegible] नाम्नो सव्वः इत उत्तरं भावे· अकर्त्तरि कारके इति द्वयमप्या
नुवर्त्तते· ह्रस्वः लुटो बहुलमिति यावत्· परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः। घञ्· अजपो बा
धनार्थे· एकस्तण्डुलनिचायः द्वौ शूर्पनिष्पावौ [illegible] दारजारौ कर्त्तरि
णिलुक् च· दारयन्तीति दाराः जरयन्तीति जाराः [illegible] घञ्· अचोपवादः उपसंख्या
ह्यीतेउपाध्यायः अपा[illegible] दाने स्त्रियामुपसंख्यानं· तदन्तो [illegible] उपाध्यायउपा
ध्यायी· श्रवायुवर्ण निवृत्तेषु· अइति विभक्तिको निर्देशः शारो वायुः करणो घञ्· शारो वर्णः
चित्रीकरणमिह धात्वर्थः निश्चिमते आश्रियते नेति निवृत्तमाथ्यैरण· वातु [illegible]का करणो
वः घञ्[illegible]सरावः उपसर्गे इति किं रवः। अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां· अस्मात् स्तनः
स्यप[illegible]र्घञ्· अभिनिः [illegible] नो वर्णः शब्दसंज्ञायां किं अभिनिः स्तनति मृदङ्गः समि
पुद्रुवः संप्रयते मिश्री क्रियते गुडादि मिश्रिनिसंयावः पिष्टविकारो अपूपविशे
षः। संद्रावः संदावः श्रिनीभुवोऽनुपसर्गे· श्रायः नायः भावः अनुपसर्गे किं· प्रश्र
यः प्रनयः प्रभवः कथं प्रभावो राज्ञः इति प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः कथं राज्ञो
नय इति· वातु [illegible]कात् वौ क्षुश्रुवः विक्षावः विश्रावः नौ किं। क्षवः श्रवः अवो [illegible]

एकको०
श्रीम
१५
॥५१

निपः अवनायः अयोनयनं पैङ्न्नायः ऊर्द्ध्वनयनं रूपमुन्नेयः उप्रेख्येति वाचुल्लक्ता
तः प्रेङ्खः इत्युक्तः स्तुवः प्रस्तावः प्रस्तावः प्रस्तावः प्रोक्ते द्रवः स्तवः स्तवः निरस्तो रस्तोः
निषेत्ते ग्रां दिनि तिरि निष्यावोधान्यविशेषः अभिभावः निरस्तो किपवं एव उन्ना
र्णं उद्द्रावः निगारः उन्नायः किंगारः धान्यः धृइत्यस्माद्धान्य विधुपकात उन्नायो घञ् स्या
त् उद्गारो निगारो धान्यविशेषे इत्यर्थः धान्येति किं निगलो लरः पुष्पनिकरः यज्ञे स
मि स्तुवः समे सस्तुवतीयास्मिन्देशे घञ् द्गोगाः सदेशे सस्तावः इंज्ञेइति किं स
स्तवः परिचयः प्रस्तोपदः अयज्ञेइति षेद् यज्ञे इति प्रस्तृणाति प्रस्तारः अयज्ञे
किं बर्हिषः प्रस्तरः मुष्टिविशेषः प्रथने वावशब्दे विस्तीर्णाते घञ् स्यात् अशब्दे
विषये प्रथने पटस्य विस्तारः प्रथने किं तृणविस्तरः अशब्दे किं मन्त्रस्य विस्तारः घ
दानान्निर्वृत्तः वृइत्यस्मानुवर्तते विष्टारः पंक्तिच्छन्दः विस्तीर्यन्ते अस्मिन्नक्षराणि
साधिकरणे घञ् ततः कर्मधारयः छन्दोनाम्नि चेति षत्वं उदि ग्रहः उद्ग्राहः समि
मुष्टौ मल्लस्य संग्राहः मुष्टौ किं द्रव्यस्य संग्रहः परिमानी लोधुत्तान प्रदयो
पारिएवाभिपत्ते निर्वाहितः ... अनुयमेनअप्रयत्ने भावस्ये परिणा
येन हारहं ति लमंतान्ने पत्वोरित्यर्थः ... न्नायः उचित मित्यर्थः घृता त्रेष

नेद

९२८
हारेखा
५८
॥५१॥

यो: किं परिणयो विवाहः न्पयोनाः [illegible] परावः [illegible] पयड्णाः क्रमज्ञाप स्याजनतियातो अ
नुपास्यपः तवपपयिः अनुपास्पयो किं काउस्यपयपिः असिपानद्दस्य पः धुपयो शेतेः पर्या
येः तवविशापः सजोष्ठ शायुः पर्याये किं विशापुः संशायः उपशापः समीपशायन द्दस्ताद्दा
नेचेरस्लेपः द्दस्ताद्दानइस्पनेनप्रत्यासतिशद्देयस्य उस्यते उपास्रचापः द्दस्ताद्दा
नेकिं द्दस्ताग्रसद्धा नापष्ट नाषथ्यो प्रस्ापकरोति अज्ञेयो किं उपास्रचपस्त्रीयिणाः नि
वासविनिशरीरपसमाधानेषादे श्वकः। एवुविनीतेघन्नु आद्दशश्वककारः उपस
माधानं राशीकरणं तत्त्वधास्पः अन्येप्रत्ययप्ये स्पकारकस्योपाधिमत्ताः निवासेकी
शीनिकायः चित्तो आकायमनिन्विन्वीतः शरीरिचीयते स्मिन्नस्याश्व मिति कायः सपू
हे गोमपनिकायः एवुकिंचपः नकछुतिवत्तपे आदेशः स्पुतेपडलु स्पा दद्दस्वपयाद्युत्वान्
मिष्ठुनिकायः प्राणिनां समूहः संघः अनौ तरां धपि किं स्कुकरू निचयः संघो किं ज्ञानकर्मस
स्मुच्चयः कर्मव्यतिहारेणा चुस्त्रियां स्त्री लिंगे भावे णचू णचः स्त्रियामञ् नकर्मव्यतिहा
रेम्त्रवेचुन स्यात् भावेक्री सी भावे हासी अमाबुधौ भावेइनु ए रेअलिनुण आ
हिर्वकिंङ् इनत्यनपेक्षे स्वांशा विणावर्तते आक्रारोवन्पो मदहः जेबानिदृत्तयो ग्रहणघञ्ज्यु
त्र८

[illegible] जयेद्[illegible]पात् अभिभव इत्यर्थः निग्राहस्तिमः पात्वाधइत्यर्थः आक्रोशाभि
[illegible] पदस्य [illegible] रस्य प्रेति सायापात्रप्रग्राहे प्राचरतीति भिक्षुः परोपजीउरी
[illegible] स्वीकरणं नो वधान्ये वरद्धितिलुसे पंचमीकिनावा ह रा धान्यौकि
[illegible] पाति [illegible] वयेबाहुलकात् अप् प्रवरासैतिवित उद्दयपतियौतिएद्रुवः उ
[illegible] द्राव कथयेतनौ [illegible] सपुच्छापाइतिबाहुलकात् विभाषाभि
[illegible] आप्लाव आप्लवः [illegible] हावधप्रतिबधो विभाषेति [illegible] नुव
[illegible] ग्रहः वर्षप्रतिबंधेभिः अवग्नहः पदस्य प्रेवाणजा प्रेग्नहःर्षग
[illegible] प्रसेपापर्यः तुल्यासंस्य शब्दि[illegible] जिपावतः तुजाप्रग्राहेणाचरीन
[illegible] प्रेग्रहः प्रग्राहः वणेतेराघ्राहिने विभाषापद्ई सेव प्रवारः
[illegible] परिभावः पारिभवः अवज्ञानेभिः सवतोभवनं पारिभवः
[illegible] संख्यानं नपुंसके ताद् निर्देत्यर्थे भयं [illegible] रए
[illegible] पवः पवा सनपोविरर [illegible] एव स्पर्शः पतंगे
[illegible] जोसनंव [illegible] ने [illegible] रूपविस्तारः [illegible] हस्वद्दनोद्विगमश्च

सि॰ कृ॰
शिव

॥ ८२ ॥

अपृस्यात् घञ् चोरपावादः ग्रहः वरः दरः … मः दरिः स्वपोरूपसंख्यानं वराः
रणाः घञ् चेकविधानां प्रस्थः विघ्नः द्विव प्रस्तरणे … नामितिवाच्ये च कं वि
क्लिदं च क्लुसः उपसर्गे दः अपृस्यात् घञेपोश्च अदेर्घस्रुस्यात् घञ् अप् च प्रघसः
विघसः उपघसः उपसर्गे किं घासः। नौ णच नौ उपपदे अदेर्णस्या द एवं न्यादः निघ
सः व्यधजपोरनुपसर्गे अपृस्यात् व्यधः जपः उपसर्गे तु आव्याधः उपजापः स्वनह
सोर्वा अप् पक्षे घञ् स्वनः स्वानः हसः हासः अनुपसर्गादित्येव प्रस्वानः प्रहासः यमः
समुपनिविषु च एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा संयमः संयामः उपयमः उपयामः नियमः नि
यामः वियमः वियामः यमः यामः नौ गदनदपठस्वनः। अप् वा स्यात् निगदः निगादः निन
दः निनादः निपठः निपाठः निस्वानः निस्वनः क्वणो वीणायां च। नावनुपसर्गे च वि वि
च पात्र क्वणतेरप् स्यात् वा वीणायां … प्रक्वणः निक्वणः निक्वाणः क्वणः क्वाणः वी
णायां तु प्रक्वाणः प्रक्वणः। नित्यं पणः परिमाणे। अप् स्यात् मूलकपणः शाकपणः
व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सा … विपणः परिमाणे किं पाणः।
मदोऽनुपसर्गे धनमदः उपसर्गे तु उन्मादः। प्रमदसंमदौ हर्षे प्रमादः संमादः समु
दोरजः पशुषु संरवो जिः समुदः … प्रेरणे … समो … विषु पकारात् अप्
हर्षे किं

सि॰कौ॰

रांभवे

स्यात्॥ अपघनोपोरिस्युकैवी भावो न समूल: पञ्चनां संघः उद्घः पञ्चनां प्रेरणो प्रघु
शुपुकिं समाजो ब्राह्मणानां उद्गजः क्षत्रियाणां अक्षेषु ग्लहः अलंग्रहोदनं
सर्वविदेवनेऽपपतेत्र प्रग्रहणरूपेणार्थ प्रघूतत्र ग्लह इति निपात्यते अक्षस्य ग्लु
हः ग्लालक्ष्मीमपि सरस्वती ग्लहाम सदीमवन अद्दीपुंकिं पादस्य ग्रहः प्रजने सर्तेः प्रजा
ने प्रथमगा भाविहत्ये। गवामुपसरः रूपमेवसरः प्रसर इति अधिकरणेपुंसि संज्ञायां
मितिघः ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु निहवः अभिहवः उपहवः विहवः एषुकिं प्रह्वाप
आङि युद्धे आहूयन्ते स्मिन्निति आहवः युद्धे किं आह्वायः निपानमाहावः आङः एवंस्य

॥५३॥

ह्वयतेः संप्रसारणं अच् वृद्धिश्च उदकाधारः आहावस्तु निपानस्यात् प्रकृ
ते राजाज्ञायाम् भावेनुपसर्गस्य अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणं अप् च स्यात् हवः

प

हवः हनश्च वधः अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप् स्यात् वधादेशश्चान्तोदात्तः वधेनेत्रस्य
वात् घञ् अपि घातः मूर्तौ घनः मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्याद्धनश्चान्तो
दात्तः अभ्रघनः केशेषु घनं मानं पड्ति घमरादिहुनधर्मोऽपूरणे घनो
देशो ना हीकमनामा विशेषस्य संज्ञेयं अन्तर्घणः इति पाठान्तरं अगारैकदेशे प्रघणः
प्रघाणश्च द्वारदेशो द्वौ प्रकोष्ठौ ... द्वौ आगन्तरो बाह्यश्चेत्तत्र बाह्यप्रकोष्ठे निपात

४६
नमः ९

॥५३॥

नमिदं प्रविशन्ति ॥ ज्ञेभिः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघाणः कपाटः अप् एकदेशे च ॥ उद्-
घनोत्याधानं ॥ अत्याधानं उपरि स्थापनं यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्य-
न्ते तत् उद्घनः अधिकरणे अप् ॥ अपघनोङ्गं ॥ अङ्गं शरीरावयवः स चेह न सर्वः किं तु पाणिः
पादश्च स आकुः अकरणे अप् अपघातोऽन्यः ॥ करणेऽयोविद्रुषु ॥ एषु हन्तेः करणे अप् स्या-
त् घः च नादेशश्च ॥ अयो हन्यते अनेनेति अयोघनः विघनः द्रुघनः ॥ स्तम्बे क च ॥ स्त-

घञा

कः एवं पदाहीसायामगः संज्ञेयाकुचरस्य दुर्बलत्वाः स्तंबे क च स्तंबे उपपदे हन्तेः
करणे कः स्यात् पूर्वं च अप् पक्षे घनादेशः स्तम्बघ्नः स्तम्बघनः करणे इत्येव स्तम्बघातः ॥
परौ घः ॥ परौ हन्तेः एव स्यात् करणे घश्चादादेशश्च परिहन्यते अनेनेति परिघः परेश्च घाङ्-
कयोः परेः रेफस्य लो वा स्यात् घ शब्दे अङ्क शब्दे च परिघः पलिघः पर्यङ्कः पल्यङ्कः ॥ अहतेर-
त्र अपघ इति ... मस्य नाट्टहणं व्याख्यानोत्तः ॥ उपघ्न आश्रये ॥ उपपूर्वात् हन्तेः उपस्यादुप-

प्र

धालोपश्च आश्रये अर्थे पराहन्त सामीप्यं लक्ष्यते पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति
पर्वतोपघ्नः ॥ संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ संहननं संघः भावे अप् उद्धन्यते इति उद्घः प्र-
शस्तः इत्युद्घः कुमारदर्प्यः ... उद्घो ज्ञानी ॥ निघो निमितं ॥ समन्तान्मितं
निमितं निर्विशेषं हन्यते ज्ञायते इति निघाः वृक्षाः समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥ द्वि नः

सं० कौ०

विश्वेश्व

तिः अपंभावेऽवस्वभावात् ३ेमीघ्रसंनिस्याग्रहणात् ३ेमर्धिमपः अतएवने ननवि तर्थं
ग्रहः हुपच स्थापके न निर्व्ज्जे पाक्रिमं डुवपए डुवपए क्षिमं क्षितोघु चु अपमपिस्वभावात्
भावत्वेद्ववेए वेपथुः श्वयथुः पनेयाच पत्नविघ्नः प्रघ्नः रक्षोनेड पज्ञः याचा यत्नः
विश्नः प्रश्नेः प्रश्नो वा स अकाले ति ज्ञापकात् अत्र संप्रसारणं उ हेतु विश्न इस न्ग्र
ानिषेधाम ईः हणः स्वपोनन् स्वप्नः उपसर्गे घोः किः प्रधिः अंतर्धिः उपाधीय
तेअनेनेत्युपाधिः कर्मण्यधिकरणे च कर्मण्युपपदे घोः किः स्यात् ओपिवस्तो
र्जलानि धीयंतेस्मिन् जलनिधिः स्त्रियां क्तिन् स्त्रीलिंगे भावादौ क्तिन् स्यात्
घञोपवादः अजपोतु परत्वाद्बाध्यते ऽतिः वितिः स्तुतिः स्फायी स्फातिः स्फीतिः कामो
इति तु प्रमादिकं ऋतो ह्रस्वे लिचि अच इतिवा समाधेय ग्रहजापि
म्पः करणे ऋ पते अनया श्रुतिः ज्ययोरष्व इष्टिः स्तुतिः ऋ ल्वादिभ्यः क्तिन् वद्वा
ष्पः तेन नवकोपिः गीतिः लूनिः धूनिः ऋ भिः हादइ इति पोगविभागात् क्तिन् निर
ग्रह ति: तिच च ति: फुल्लतिः चायते ति निवि भावो वा ऽजपवितिः संपदादिभ्यः
क्तिप् संपत् विपत् तिथपी घ्यते संपत्तिः विपत्तिः स्थागापापचो भावे क्तिन् स्यात्
अडोपवादः प्राप्तिरिति उपस्थितिः संगीतिः संपीतिः पातिः कृपमवस्थास

५२

॥५४॥

९९

रापन

॥५४॥

स्फेति व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् [illegible] ति य तिङ् इति साति हुतिन्नीतिय [illegible] अवतेर्ज्व
रत्वरेत्य ऊठ् इति स्वरायवचनं उदात्त इति हि वर्त्तते पूर्तिः स्फीतिः अनयोः [illegible] चनिपा
त्यते सातिः इडभावो निपात्यते सनोतेर्वा जन सनेत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनं हेते
हिनोतेर्वा हेतिः कीर्तिः व्रजयजोर्भावे क्यप् व्रज्या इज्या [illegible] सम जनि षद
निपत मन विद षुञ् शीङ् भृञ् इणः समजो निषद्याः निपाभाग दो क्यप् स्यात् स च
स्यात् संज्ञायां [illegible] जे क्यपि वीभावो [illegible] नेति वाच्यं समजन्ति तस्यामिति
समज्या सभा निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला
भूमिः मन्यते अनया मन्या गलपार्श्वशिराः विदन्ति तया विद्या सुत्या अभिषवः श
य्या शय्या ई पते अनया [illegible] इत्या शिबिका [illegible] म [illegible] इति योगविभागः [illegible]
प्रस्यात् [illegible] स्या [illegible] वार्त्तिके [illegible] पा [illegible] इति [illegible] इ [illegible] भावे रा पगभाव श्च निपात्यते इ
च्छा परिचर्या परिसर्या [illegible] मृगया अटाट्यानामुपसंख्यानं शेषपक्षे निपात्यते परि
चर्या परिसर्या परिसरणं अत्र गुणाभावः [illegible] अन्येषां तु रादावृत्तेः अत्र अतो लोपा
भावोपि शेषात् किलोपः [illegible] अनन्ततेः [illegible] किंच [illegible] स्पर्द्धि संज्ञ [illegible] भागोपकारानिवृत्ति
दीर्घश्च अनया [illegible] आगते [illegible] का [illegible] वाप [illegible] आगरा आगर्या [illegible] प्रत्यय [illegible] प्रत्ययान्ता

पं१

स्वं.कौ

स्त्री

धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् चिकीर्षा पुत्रकाम्या गुरोश्च हलः । गुरुमतो हलन्ता
स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् ईहा ऊहा गुरोः किं भक्तिः हलः किं नीतिः निष्ठायां सेट इतिवक्त
व्यं नेह आप्तिः तितुत्रेति निनेट् दीप्तिः तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यं निगृहीतिः निपठि
तिः ॥ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जॄष् जरा त्रपूष् त्रपा भिदा
विदारण एवायं भित्तिरन्या छिदा मृजा कृपेः संप्रसारणं च कृपा चिंतिपूजिकथिकुंबि
चर्चश्च अङ् स्यात् युचोपवादः चिंता पूजा कथा कुंबा चर्चा आतश्चोपसर्गे अङ् स्यात्
॥३८॥ क्तिनोपवादः प्रदा उपदा अन्तरोपसर्गवदिति ॥ अन्तर्द्धा अन्तर्द्धिः ण्यासश्रो
ण्यासश्रन्थो युच् अकारस्यापवादः ॥ कारणा हारणा आसना श्रन्थना घट्टिवंदिविदिभ्यश्चे
ति वाच्यं घट्टना वंदना वेदना ॥ इषेरनिच्छार्थस्य अन्वेषणा परेर्वा पर्येषणा परी
ष्टिः ॥ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलं ॥ प्रच्छर्दिका प्रवाहिका ॥ विचर्चिका ... शिरोर्तिः ॥
धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः आसिका शायिका इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे पचिः पच
तिः वर्णात्कारः निर्देशादिस्तेव अकारः ककारः ॥ रादिफः ॥ रेफः मत्वर्थाच्छः ॥ बहुवचना
दकारस्लोपः मत्वर्थीये इत्येव ओजादिभ्यः ॥ ओजिः ओतिः इत्येवमादिभ्यः ॥ पापिः ॥

॥५५ ५ न्या

८० स्त्र ॥५५ ८८

वासिः स्वरे भेदः इकुकष्यादि भ ः स्थिप ः (सिद्धिः) संज्ञापा ।
पंभंजिका । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च । परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्यात्
चाण्वुल् । विभाषेति यथाप्राप्तमन्यदपि । कां त्वं कारिं कारिं कारिकां क्रियां वा
अकार्षीः सर्वां कारिं कारिकां क्रियां कृतवान् पाहृ स्पाह्ष्ट तिवाः कार्षीः सर्वां कारिं कारिकां क्रियां पाहृ स्पाहृ तिवाः
कार्षीः एवं गणिं गणिकां गणनां । पाचिं पाचिकां पचनां पाठीं
पः परिपाठी क्रमः अर्ह प्रशंसायां पठनां पाठिकां पाठं ई सोसलिशु ण्वुच् च पर्या
शापिकां जन्मागामिकां भोगपतां पां भवान् इक्षुभक्षिकां मह इति त्रः ई इ ।
र्यायपा स्म इसत्तो इक्षुभक्षिकां उदपादि आ जोतीना । भवत आसिकां
रो अजीवनि । ते रागठं स्यात् अ पाणिः । इक्षुभक्षिकां मे
निवृत्तं इरागरामुद्वपते राजभोजनाः राम सञ्ज्ञे यं नपुंसके भावे क्तः । ल्युट् च । हसितं हस
नं । पो गाविभाषाः उजनरा ।
स्पकर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । एवं सिद्धे नियमार्थ
सार्थवचनं । पयः पानं सुखं । कर्तुः शरीरसुखं येन स्यात् रूपमान
नुकर्म वाच्यो । अजोकी तास्यात् । पो । अवेपाप्राजनकर स्या त्विवरणी । पाश्चात्त्युट् स्यात्

प्र६

५१

।।सि॰ कौ॰
विश्वे

घ ४

इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः गोदोहनी स्थाली खलः प्राकरणाधिकरणयोरित्यधिकार ८०

।अंतरदेशे।।अंतः शब्दाद्धंतेर्नस्य णः स्यात् अंतर्हननं देशस्तु अंतर्हननो देशः अ

स्वस्यैव अंतरघणि तत्परः किं अंतरघणोनि अयनं च अयनस्य नस्य णत्वं

स्य अंतरघणः अदेशात्स्यैव अंतर्हननो देशः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण घञादेर्घघ

पसगांसि ८ प्रभृत्युपसर्गात्हननस्य दन्त्यस्य स्यात् घेपरे दंता गच्छन्ति अनेनन्त

तघदः प्रघद्दः अद्रीतिकिंः समुपघ्नोदः ओकुर्वस्यस्मिन् आकरः गोचरसंचरवह

अजव्यजापणनिगमाश्च घान्तानिपात्यन्ते हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोपवा

दः गावश्चरंत्यस्मिन् इति गोचरो देशः संचरंतेऽनेन संचरः मार्गः वहत्य

नेन वहः स्कंधः अजः व्यजः आपणः निगमः निपात्यते नादि भावेन आपणः

आपस्यंते निगमस्यनेन निगमः भक्ष्यः चा चानाः घः निकषः अवे तृस्त्रो

घञ् अवतारः कूपादेः अवस्तारो जवनिका हलश्च हलंताद्घञ् स्यात् घापे

वादः अपमृज्यते अनेन व्याध्याद्यैरिपामार्गः विमार्गः समूहनी अध्याप

न्याय घाव संहारा आधारो वायश्च अजवीपतस्मिन् अध्यायः न्यायं ति उघवो निसहरा ते।

५६
५७

घो

अनेनेति विग्रहे । अवहाराधारावायानामुपसंख्यानं । उदकं कोनुदके । उदकवाहि रा चते
चमस्याश्रेत । उदकं घनमुदक्न्थने उद्दा । क्रियतेस्मिन्निति प्रतोदकं करचर्ममयभाण्डं अ
नुदके किं उदकोदरी । चनः । जालमानायः । आनीयन्ते मत्स्योऽद्पो अनेनेत्यानायः जा
जालमिति किं आनयनः । खनोघच । चाद्धञ् आखनः आखानः । घेकरणे मन्यतोऽप्ययमिति द्वा
पनार्थं तेन भगः पदमित्यादि । खने । उउरर्ठो विकाधा च्या । आखः आखरः आखनिकः ।
आखनिकवकः एजे खनित्रं वेना । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् कृर लाधिकरणयो
रिति निवृत्तं । ईषद्दुःखसुखार्थेषु पपदेषु खल् स्यात् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । ईष
ड्करः कटो भवता । अर्घट्कर ईषत्करः सुकरः । निमिमीलियां खल्चोराम्नेतिवाच्य
ईषन्निमयः दुःप्रमयः सुविलयः निमय मप जयः उपसर्गात्खलघञोः । उपसर्गादेव ल
मेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलंभः दुःप्रलंभः सुप्रलंभः उपालंभः उपसर्गात् किं ईषल्लभः लाभः । न सु
दुर्भ्यां केवलाभ्यां उपसर्गान्तरसहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् न स्यात् खलघञोः । सुलभः दुर्ल
भः केवलाभ्यां किं सुप्रलंभः अतिदुर्लंभः । कथं तर्हि अतिसुलभं अतिदुर्लभमिति पदात्स्वंती
कर्मप्रवचनीयोत दाभविष्यति । लोके कर्मण्लोप्रस्तुस्सत्वः । कर्त्रकर्मणोरीषदादिषु

प ख कृ
व

स्यार
आ
खने:

सिकौ०

६५०

शिव

चउपपादेषु प्रसक्तौ खलु स्यात् पपासरवांनेच्युत्ते कच्चकर्मणी चप्यातोरवावुधानेनप्रपो नमः।
द्योईषदादषु तत्तः प्राकृकर्तंक मंणो चार्थ यौरितिवा प्याखिवा नुमृ अना च्छेनगाष्यै
न दुःखेन स्पते दुराध्यमवं ईषदा ध्यं सवं दुराध्यकरः स्वाध्यकरः अर्थे पोदितिकिं आदा
नस्तु प्रपते आतो युच् खलोपवादः ईषत्पानः सोमोभवता दुःपानः सुपानः । भाषायां शासि
युधि दृशि धृषि मृषिभ्यो युच् वाच्यः । दुःशासनः दुर्योधनः इत्यादि । बातपरात् तात् । निष्पा
नः सोपि व्यालौ वा किं निर्लपः । पदांतात् किं पुच्छात्ति पदे अंतः पदांतौ पामित्ति सप्तमी सप्पा

नं

पदेषु

॥५७

लोपः तेन हन्ने सुसेपिपुलत आवश्यको भ्रमणपो [illegible] अवश्यकारी शतंददाति दः सा
श्च आवश्यकाधमर्ण्ये योरिसेव अवश्यं हारिसेव्यः शतं देयं निं चक्तौ च संज्ञायां । धातोः स्ति
चकः स्यादाशिषि संज्ञायां तितुत्रेषु नेर्भवतात् भूतिः । नतिः चिदीर्घश्च आनिटांवन ॥५७
तितनौ स्यादिनां च दीर्घा धातुना सिकलोपोन स्तः । तिः विपरेः पंतिः रंतिः वंतिः । सनः
तिः विलोपश्चो स्यान्यतरस्यां सनोत्तेः किं चिआत्वंवा स्याल्लोपश्च वा सनुतात् सातिः
या
संतिः सुतिः देवाढुनदेवासु देवदत्तः अंवेल्वा प्रीतिषधपः प्रावात्तः प्रीतिषेधार्थे योर
लुखल्चौ रूपपुरुषपोः क्ौ स्यात् प्रावात् हलाधुजार्थ अमैवाव्ययेन तिनि समासोपपद
समासः । दौर्दण्डौ अलंकृत्वा पुमास्थापोनाखलु अलं खल्वो किं माकार्षीत प्रतिषेधे
किं अर्थ स्कारः उदीवा माङिव्यती हारः यती हारे यंपा माङः कोः स्यात् अर्थ वंकालार्थे भिदः॥

अनेनेति विग्रहः। अवहाराधारावायानामुपसंख्यानं। उदङ्कोनुदके। उदकृवोदंरा चेते
चर्मस्यान्नतद्वैकं घृतमुदच्यतेऽनेनोदङ्कः आप्रियते स्मिन्निति प्रतीदङ्कः चर्ममयं भाण्डं अ
नुदके किं उदकोदंचनः। जालमानायः। आनीयन्ते मत्स्या येनानेनेत्यानायः। जा
जालमिति किं आनयनः। खनो घच। चाद्भुतः। आखनः। घेक्करण मन्यतोऽप्यभिलिखा
पनार्थं तेन भगः। पदमित्यादिः। खनेः डडरेकेकवका वाच्याः। आखः आखरः आखनिकः।
आखनिकवकः एते खनित्रवैनाः। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। कर णाधिकरणयो
रिति निवृत्तं। ईषद्दुःखसुखार्थेषु उपपदेषु खल् स्यात्। तयोरेवेति भावे कर्मणि च। ईषत्क
दुष्करः। कर्त्तुं भवता। अट घ। ईषत्करः। सुकरः। निमिमीलियां खल्चोरात्वं नेति वाच्यं।
ईषन्निमयः दुःप्रमयः सुविलयः निमयः प्रमयः लयः। उपसर्गात् खल्घञोः। उपसर्गादिवल
मेर्नुम् स्यात्। ईषत्प्रलंभः दुःप्रलंभः सुप्रलंभः उपालंभः। उपसर्गात् किं ईषल्लभः लाभः। न सु
दुर्भ्यां केवलाभ्यां। उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् न स्यात्। खल्घञोः। सुलभं दुर्ल
भं। केवलाभ्यां किं सुप्रलंभं अतिदुर्लभं। कपं ती हि अति सुलभं अतिदुर्लभमिति। पदान्यत्वना
कर्मप्रवचनीयोत्तदा भविष्यतीत्याकर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः। कर्तृकर्मणोरीषदादिषु

५ स्कू च

स्याः आ स्वनेः ४

नं२

प्रपन्नो॰ इत्यनतरस्यां॰ मेङ॰ इकारोंतादेशः स्याद्वा ल्यपि॰ अपमित्य याचते॰ अपमाय॰ उदीचां
ग्रहणानुपेषा प्राप्तमपि॰ यो विभाषा॰ अपमयपत्ते॰ परावरयोगे च॰ परेण पूर्वस्यावरस्य परस्य
योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात्॰ अप्राप्य नदीं पर्वतः॰ परस्तादियोगो न पूर्वस्य॰ अतिक्रम्य पूर्व
तं नदी अवरपर्वतयोगो त्र नेधा॰ समानकर्तृकयोः॰ पूर्वकाले॰ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थ
योः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्॰ क्त्वा तु अव्ययकृतो भाव इति भावे॰ भुक्त्वा व्रजति
द्वित्वमत्र न स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति॰ अनुदात्तेस्यानुनासिकलोपः॰ विहत्य न तास्त्वा जि
स्वरेस्मादेः॰ भ्युकः॰ किति इति निषेधः इड्भाव॰ एवं विप्रतिषेधेन॰ स्वसा॰ मैसा॰ विस्कन्द
स्पंद्रोः॰ एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वापरः॰ स्कन्त्वा॰ ऊदित्वा॰ स्यन्त्वा॰ स्पंदित्वा॰ न क्त्वा
सेट्॰ क्त्वा किन्न स्यात्॰ शयित्वा॰ सेट् किं॰ देवित्वा॰ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा
एभ्यः सेट् कित्॰ मृडित्वा॰ क्लिशः॰ क्लिशेः तिवेट॰ क्लिशित्वा॰ क्लिष्ट्वा॰ उदितो वा॰ रुदवि
इति विसे॰ रुदित्वा॰ विदित्वा॰ मुषित्वा॰ गृहीत्वा॰ नोपधात्थफान्ताद्वा॰ सेट् क्त्वा कित् वा
स्यात्॰ ग्रथित्वा॰ ग्रन्थित्वा॰ गुफित्वा॰ गुम्फित्वा॰ नोनपधात् किं॰ कोचित्वा॰ रोपित्वा॰ वधि
लुञ्च्यते॰ एभ्यः सेट् क्त्वा कित् वा॰ वञ्चित्वा॰ वचित्वा॰ लुचित्वा॰ लुञ्चि॰ वाल्टिं चित्वा इति हलोन्तेः॰ ति
ता न स्यात्॰ प्रिय प्रिष्टे॰ ...नः॰ कारपपरस्य॰ एभ्यः॰ सेट् क्त्वा कित्॰ ओष सातापिहा।

तर

स्र

क्त्वा

सा॰कौ॰
सां॰बा

द्योधिसा॥

६७॰
पनम

मखिलामार्घसाद्य रिता वर्तिता स्लो युपधोतिवा किंसं घुति ता चोतिता चिवि
सालेखिता सुपधो किं वर्तितार लः किं सेवि ताहलादे किं प्यिता सट्वि मुक्तावुस
तिक्षुधोरि उपिचा सुघिता अंचे पूजा पामितिनि यामिरं अंचिता गतो तु अंहि
सपि लुभि तोलोभि ता लुभो अविमोहनइतीट निमो हनेतु लुभ्यो ड क्षोघि
ओभ्यापरस्यैकइट स्यात अरीता जरीता वस्त्रिता देतावा उद्दित परस्य

वा॰ ७५
॥५९॥

कइटवा शमिता अनुनासिक स्य की तिदीर्घ शाता घूतादिविता ७ क्षम
क्वांकिं गम उपधायो दीर्घ स्यात अन्तादौ किति परे क्षा सात्का झलि
किं गमिता पूडः क्वोति वेट पूनिचो मृषा जीतिन शाविमापा जाताना
नत्रोश्च नलोपा वा स्यात क्विति परे भक्का भक्त्वा रकार का मास्त्वन शारितनु
म तस्य प क्लोलोपः न घ्नाने घ्ना रधादिभ्य श्वेती डप क्षे नरिता सिजादावि ति
वा तं नेट अंजिताऊदि तादृट पक्षे अक्का अंजि वा उनसने या ह खा
ता धवनिचा घोतिस्या तीतीते दिसासिता मिता छिता दधातीहि

॥५४
॥५९॥

जग्ध्वा

हित्वा·जहातेश्चक्ति॥ हित्वा॥ ऽहड्ः स्तुहित्वा·अदो जग्धिः·समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्·अव्यय
पूर्वपदे समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्· तुक् प्रहृत्य·अनञ् किं·अहत्वा·पमुदासो अपवृ
नेह त्वपरम इत्वा·पञ्च तुकारः सिद्धः पञ्चे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशे शास्त्रमसिद्धः स्यात्·कौसिवतः इ
ह पर्वतेन अधीत्य प्रेत्य·ह्रस्वस्येति तुक्·वाल्यपि·अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुना
सिकलोपो वा ल्यपि·व्यवस्थितविभाषेयं·तेन मन्ता॥ निर्मत्य वाऽनत्ता निर्मनत्यादीना चानिसः·
आगमस्य·आगम्य·प्रणम्य प्रणाम्य·प्रहत्य प्रवस्य·विहृत्य·अदो जग्धिः·अंतरंगानपि वहिरंगो
ल्यप् बाधते जग्धिविधौ ल्यप्यत्वात् हतेन्तात्·तेन हित्वा इत्यादौ वदीर्घस ॥ इत्यो ल्यपि न·वि
धाय प्रदाय प्रखन्य प्रस्थाय प्रेक्ष्य आपृच्छ्य प्रदीव्यानलोपः ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न
चेट् प्रधाय प्रमाय प्रगाय प्रपाय प्रहाय·मिनाति मीनोती साधं प्रमाय निमाय उपदाय·वि
भावो ल्यपि: विजाय विलीय·लिलोपः उजाय निचाय·ल्यपि लघुपूर्वात्· लघुपूर्वात्पर
स्य णेरयादेशः स्यात्·विगणय्य प्रणमय्य प्रवेभिद्य्य·लघुपूर्वात् किं सन्नाप्य·विभाषा
पः॥ आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्यात्॥ ल्यपि·प्रापय्य·आप्य·दीव्य॥ क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात्·प्रक्षी
य·ल्यपि च वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात्·प्रवाय॥ ज्याश्च·प्रज्याय॥ व्यश्च·उपव्याय॥ विभाषा
परेः॥ परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि·तुकं बाधित्वा परत्वात् ऊठ् इति दीर्घः परिवीय·प

सि.कौ.

वि.श्लो.

रिस्याप कथं भुङ्क्ते इत्याद्यपस्थापिति। नेत्रे निमील्य हसतीत्यादौ तु निमीलनोत्तरकालेपि हास्या- शयन
पहासस्य पौनःपुन्येति तद्दर्शाविवक्षया भविष्यति॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च॥ पौनःपुन्ये द्योत्ये
पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा चा। द्वित्वं स्मारं स्मारं नमति शिवं। स्मृत्वा स्मृत्वा पायं पायं भो-
जं भोजं श्रावं श्रावं। निमुल्लो जोरिति णमुल्पूर्णो वादीर्घः। गामं गामं। गमं गमं। विभा- भा
षा णमुल् ञ्णोरिनिनुम्वा। लम्भं लम्भं लाभं लाभं। अवस्तित्त विभाषपाठ पक्षे स्मनिसंनुम्
चल्लै रूपपदे एवं कालेमन्न्प्राप्तं तन्न पत्र एवेति शक्रिये तद्वाक्यं अपरनाको हीतिवेतत्प
॥५९॥
दृष्टं भुक्तेन्न गतः पठिति दृष्टं स्वादं भुक्ते न अनाकाङ्क्षे किं पदं भुक्तो व्रजति तत्तोधाते विभाषा
निमुल्लौ मन्वक्ष्य आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते। एरूपपदे तुल्यमानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा ॥५६॥
णमुल्लो स्तः वा। अग्रे भोजं व्रजति। अग्रे भुक्त्वा प्रथमं भोजं प्रथमं भुक्त्वा पूर्वं भोजं एवं मु-
क्त्वा पक्षे लडादयः। अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति। आभीक्ष्ण्ये तु पूर्ववि प्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः
अग्रे भोजं भोजं व्रजति अग्रे भुक्त्वा भुक्त्वा। कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्। कर्मण्युपपदे
आक्रोशे गम्ये चौरंकारमाक्रोशति। करोतिरुच्चारणे। चौरशब्दमुच्चार्य इत्यर्थः स्वादुमि णमु
ल्॥ स्वादुमि चेति मुणमुलच्च। एककर्तृकयोः पूर्वकाले। एवं पदस्य मान्तत्वं निपात्यते।

आस्वादीं स्वादीं कृत्वा भुंक्ते स्वादुंकारं भुंक्ते संप· ... कारं लवणंकारं· संपन्नलवणशब्दौ स्वा
दुपर्यायौ· वासरूपेण क्त्वापि· स्वादुं कृत्वा भुंक्ते· अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्॥
एषु कृञो णमुल् स्यात्· सिद्धः अप्रयोगोस्यैवंभूतश्चेत् कृञ् व्यर्थः प्रायः प्रयोगानर्ह इ
त्यर्थः अन्यथाकारं एवंकारं कथंकारं इत्थंकारं भुंक्ते इदं भुंक्ते इत्यर्थः सिद्धेति किं शिरोन्यथे
कृत्वा भुंक्ते· यथातथयोरसूयाप्रतिवचने॥ पूर्वः सिद्धः प्रयोगे इत्येव असूयया प्रतिवच
ने· यथाकारं अहं भोक्ष्ये किं तवानेन· कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये॥ कर्मण्युपपदे णमुल् स्या
त् कन्यादर्शं वरयति सर्वाः कन्या इत्यर्थः ब्राह्मणवेदं भोजयति यं ब्राह्मणं जानाति लभ
ते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः यावति विन्दजीवोः॥ यावद्वेदं भुंक्ते यावल्लभ
ते तावद्भुंक्ते इत्यर्थः यावज्जीवमधीते॥ चर्मोदरयोः पूरेः॥ कर्मणीत्येव· चर्मपूरं स्तृणा
ति उदरपूरं भुंक्ते· वर्षप्रमाणे ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्॥ कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूका
रलोपश्च वा· समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये· गोष्पदप्रं वृष्टो देवः गोष्पदपूरं अस्यतीति किं· उपप
दस्य मा भूत्· मूषिकाबिलपूरं· चेले क्नोपेः॥ चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्यात् वर्षप्र
माणे· चेलक्नोपं वृष्टो देवः· वस्त्रक्नोपं वृष्टो देवः· वस्त्रक्नोपं वसनक्नोपं निमूलसमूलयोः कषः॥
कर्मणीत्येव· कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः॥ अत्र प्रकरणे एवं... इति न संबध्यते॥ निमूलकाषं
कषति· समूलकाषं कषति· निमूलसमूलं कषति सर्वः एकस्यापि धातोः पिधाने अस्यानिमूलकाषं

स.को०

श्रीबाउ मैं

विशेषणसं०। बंधातमेदः तेनसामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः शुक्लश्च ग्नासौ गुणिश्च॥१॥
पश्चकर्मसु पिषेणमुलः गुत्तं घपेसंपिनष्टि। शुष्कपिनष्टीत्यर्थः। चूर्णपेषं रूक्षपेषं साम्प्रतं जीवेषु हन
घ्नसादहः। कर्मणीत्येव सम्प्रतं घातं हन्ती अप्रतनकारं करोति। जीवनाशं हन्। हुणोति जीवन्तीति जीव
इगुपधज्ञेति कः। जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः करणेहनः। पादघातं हन्ती पादेन हन्तीत्यर्थः पथाविध्यनुप्रयो
गार्थः सन्नुनिसूसमासाभोयेषांगः। निभ्यधातुसंबंधेतु हिंसार्थानां चोत वेष्यते द्वेर्निपिनः। लिदयपतं
चनस्ततस्मिन्नुकरणेउपदेपिने णमुलः उदपेषं पिनष्टि उदकेनपिनष्टीत्यर्थः। इस्तेवर्तिग्रहोः। हस्ता वर्ति
रणे। हस्तवर्तं वर्तयति कारवर्तं हस्तेनगुलिकां करोतीत्यर्थः। हस्तग्राहं गृह्णाति करग्राहं पाणिग्राहं॥
स्वेपुषः करणइत्येव स्वद्रव्यपोषं पुष्णाति स्वरूपपर्यायविशेषेषु च णमुलः स्वपोषं पुष्णाति धनपोषं
गोपोषं अधिकरणे बंधः। चक्रबंधं बध्नाति संज्ञायां मुः बध्नाते णमुल संज्ञायां क्रौंचबंधं बंधः। म
यूरिकाबंधं अट्टालिकाबंधं बंधविशेषाणां नामधेयान्येतानि कर्तोर्जीवपुरुषयोर्नाशिवहोः। जीवनाशं न
श्यति जीवो नश्यतीत्यर्थः पुरुषवाहं वहति पुरुषो वहतीत्यर्थः। ऊर्ध्वे शुषिपूरोः। ऊर्ध्वे कर्तरि उर्द्धशो
षं शुष्यति वृक्षादिऊर्द्धएव तिष्ठन्शुष्यतीत्यर्थः। ऊर्ध्वे पूरं पूर्यते ऊर्ध्वमुखएव घयादिः वर्षोदकादिना
पूर्णोभवतीत्यर्थः। उपमाने कर्मणि च। चात्कर्तरि घृतनिधायं निहितं जलं घृतमिव सुरक्षितमित्य
र्थः। अजकनाशं नष्टः अजकइव नष्ट इत्यर्थः। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। यस्मात् णमुलुक्तः स एव अ
नुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः तथैवोदाहृतं उपदंशस्तृतीयायां ... ... प्रतिसंबध्यतेऽत्र
तीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा समासः। मूलकोपदंशं ... ... उपमानस्य पूर्वं कस्य

६१

॥६०॥

॥६०॥

121

नदृष्टं साम वामदेव्यं। सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ड्यड्ड्यौ। ग्रहणमातदर्थे ध्वस्त। वामदेव्यस्य नस्त्व
रे। परिवृतो रथः॥ वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः। रथः किं। वस्त्रेण परिवृतः कायः॥ समन्ताद्वेष्टितः परिवृ
तउ्याते। ते नेह न। छात्रैः परिवृतो रथः॥ पाण्डुकंबलादिनिः॥ पाण्डुकंबलेन परिवृतः। पाण्डुकंबली। पाण्डु
कंबलशब्दो राजास्तरण वर्णकंबलस्य वाचकः॥ मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमेणोनिवृत्त्यर्थं॥ द्वैपवै
याघ्रादञ्। द्वीपिनो विकारो द्वैपं। तेन परिवृतो द्वैपो रथः। एवं वैयाघ्रः॥ कौमारापूर्ववचने। कौ
मारेत्यविभक्तिको निर्देशः॥ उभयत्रैवेदं निपातनमिदं। अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः। कौमारः पतिः
पद्वा। अपूर्वपतिं कुमारी पतिमुपपन्नोपि। कौमारी भार्या। तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः॥ शरावे उद्धृत ओदनः। शाराव
ओदनः। उद्धृत इति हि उद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते। तेन सप्तमी। उद्धृत्य निहित इत्यर्थः। स्थण्डिला
च्छ। ...तरक्षितो। तत्रैव। मन्दुरापल्वौ। द्रोगाम्यतौ। स्थण्डिले शयितुं नियमोऽस्य स्थाण्डिलः। ति
स्थः। संस्कृतं भक्षाः॥ सप्तम्यन्ता [illegible] स्यात् संस्कृतोऽर्थे यः संस्कृतं तत् भक्ष्यं चेत्स्यात्। भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्रा
ष्ट्राः। अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः॥ शूलोखाद्यत्॥ आप वादः। शूले संस्कृतं शूल्यं

मांसं ॥ उदकं वा पयो वा शेषः ॥ तस्यां संस्कृतं उदश्व्यं ॥ दध्नष्ठक् ॥ दध्नि संस्कृतं ॥ दाधिकं ॥ उदश्वितोऽन्यतरस्यां ॥
ठक् स्यात् ॥ पक्षे अण् ॥ इसुसुक्तान्तात्कः ॥ इस उस उक् एतेन्तदंतादंगात्परस्य ठस्य कः स्यात् ॥ उदश्वित्कं
मथ्यति वर्द्धंत इत्युदश्वित् ॥ तस्मिन् संस्कृतं ॥ औदश्वित्कः ॥ औदश्वितः ॥ इसुसुक्ता ॥ अग्निपदोक्तपोर्ग्रहणा
न्नेह ॥ आशिषा चरति आशिषिकः ॥ उषा चरति ॥ औषिकः ॥ दोष उपसंख्यानं ॥ दोष्णा चरति दौ[illegible]क्षी
रउं वक्तू ॥ आनुसंस्कृतमित्येव संबध्यते [illegible] इति ॥ तेन पूर्वा गवामपि लवति ॥ क्षैरेयी ॥ सास्मि
न् पौर्णमासीति ॥ इति शब्दात्संज्ञायामिति लक्ष्यते ॥ पौषी पौर्णमास्यास्मिन्पौषो मासः ॥ आग्रहा
यण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ अग्रेहायनमस्या इत्याग्रहायणी ॥ अत्रादेशात्क [illegible] पूर्वपदात्संज्ञा
यामिति णत्वं ॥ आग्रहायणी पौर्णमासी ॥ अस्मिन्नाग्रहायणिको मासः ॥ अश्वत्थेन युक्ता पौ
र्णमासी अश्वत्थः ॥ निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् ॥ आश्वत्थिकः ॥ विभाषा फाल्गुनी श्रवणा
कार्तिकी चैत्रीभ्यः ॥ एभ्यष्ठग्वा पक्षे अण् ॥ फाल्गुनिकः ॥ फाल्गुनो मासः ॥ श्रावणिकः ॥ श्रावणः
कार्तिकिकः ॥ कार्तिकः ॥ चैत्रिकः ॥ चैत्रः ॥ सास्य देवता ॥ इंद्रो देवतास्य ऐंद्रं हविः ॥ पाशुपतं ॥

बाहस्पत्यः। यज्यमानम् येन उद्देश्य पाविशेषो देवता। मंत्रस्तुत्या वा। ऐन्द्रो मंत्रः॥ ॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु
शैषिकेर्थे तु सर्वत्राग्नेर्ढक्। कस्येत्। कस्य इकारादेशः स्यात्। अस्य सन्नियोगेनायस्येति लोपात्परत्वा
दादिवृद्धिः। को ब्रह्मा देवतास्य कायं हविः। श्रीर्देवतास्य श्रायं। शुक्राद्घन्। शुक्रियं। अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः।
अपोनप्त्रियं। अपांनप्त्रियं। अपोनपात् अपांनपाच्च देवता। अस्य सन्नियोगेन नप्तृरूपं निपात्यते ॥ अतए
वापोनपातेऽपांनपाते तु ब्रूहीति प्रैषः। छ च। योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः। अपोनप्त्रीयं। अपां
नप्त्रीयं। शतरुद्राद्घश्च। शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियं। शतरुद्रीयं। छघयोर्विधानसामर्थ्या
द्विगोर्लुगनपत्य इति न लुक्। महेन्द्राद्घाणौ च। चात् छः। महेन्द्रियं हविः। माहेन्द्रं। महेन्द्रीयं। सोमाट्ट्यण्। सौ
म्यं। टित्वान्ङीप्। सौमी ऋक्। वाय्वृतुपित्रुषसो यत्। वायव्यं। ऋतव्यं। रीङृतः। अकृद्यकारे सार्वधातुके
यकारे च्वौ च परे ऋदन्तांगस्य रीङादेशः स्यात्। यस्येति। पित्र्यं। उषस्यं। द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वद
ग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च। चाद्यत्। द्यावापृथिवीयं। द्यावापृथिव्यं। शुनासीरीयं। शुनासीर्यं।
अग्नेर्ढक्। आग्नेयः। कालेभ्यो भववत्। मासिकं। प्रावृषेण्यं। महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्। माहाराजिकं।
प्रोष्ठपदिकं। देवताद्वन्द्वे च। अत्र वृद्धिरुत्तरपदयोः। द्वयोर्वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे। आग्निमारुतं।

८

नेऽन्यपरस्य तौ मरुः। परस्य किं। ऐन्द्राग्नः। द्वार्घाच्च वरुणस्य। द्वार्घारपरस्य वरुणस्य मरुद्धि। ऐन्द्रावरुणं
सौर्याह्निकं। आग्निवारुणी। मनडुहौ। तौ स्मिन्वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं। नावयज्ञिकः का
लः। पाकयज्ञिकः। पूर्णमासादण्वक्तव्यः। पूर्णमासोऽस्यां वर्त्तते पौर्णमासी तिथिः। पितृव्यमातुल
मातामहपितामहाः। एते निपात्यन्ते। पितुर्भ्रातरि व्यत्। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्डुलच्। मातुर्भ्राता मा
तुलः। मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्। मातुः पिता मातामहः। पितामहः। मातरि षिच्च। मातामही। पिताम
ही। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः। सकारपाठसामर्थ्यान्न षः। अविसोढं। अविदूसं। अविमरीसं।
तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ। तिलपिञ्जः। तिलपेजः। वंध्यतिलः। पिञ्जश्छांदसि डिच्च। तिल्पिञ्जः। तस्य सम
हः। काकानां समूहः काकं। वाकं। भिक्षादिभ्योऽण्। भिक्षाणां समूहो भैक्षं। गार्भिणानां समूहो गार्भिणं। इह
भस्याढे इति पुंवद्भावे कृते। इनण्यनपत्ये। अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात्। तेन नस्तद्धित इति टि
लोपो न। युवतीनां समूहो यौवनं। शात्रवमाद्युदात्तादेरञ्। यौवतं। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्राजराजन्यराजपुत्रवत्स
मनुष्याजाद्वुञ्। एभ्यः समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रं। गुर्वोरनाको। पुवुण तयोरनु
नासिकयणी। कमादन अकेणतावादेशौ स्तः। ग्लुचुकायनानां समूहो ग्लौचुकायनकं। औक्षकमिच्च।

॥१०२॥

॥१०२॥

125

पा

दि। आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते। प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः॥ राजन्यकं। मानुष्यकं। वृद्धाच्चेति
२२ वक्तव्यं। वार्द्धकं। केदाराद्यञ्च॥ वाद्धुञ्च। कैदार्यं। कैदार्यकं। गणिकाया यञिति वक्तव्यं॥ गाणिक्यं। ठञ्कवचि
नश्च। चात्केदारादपि। कवचिनां समूहः कावचिकं। कैदारिकं। ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्॥ ब्राह्मण्यं। मा
णव्यं। वाडव्यं। पृष्ठादुपसंख्यानं। पृष्ठ्यं। ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्॥ ग्रामता। जनता। बन्धुता। गजसहायाभ्यां
चेति वक्तव्यं। गजता। सहायता। अह्नः खः क्रतौ॥ अहीनः। अहर्गणसाध्यः सुत्याकः। क्रतुसिध्यर्थः। क्र
तुरित्यर्थः। क्रतौ किं। आह्नं। [illegible]खण्डिकादिभ्यश्च॥ अन्हष्टक। खोरे वेति नियमादिह लोपो। पर्श्वा णस्व
क्तव्यः॥ सितिर। सिति परे पूर्वपदस्यात्। अस्त्वादेर्गुणोन। पर्शूनां समूहः पार्श्वं। अनुदात्तादेरञ्॥ का
पोतं। मायूरं। खण्डिकादिभ्यश्च॥ अञ् स्यात्। खण्डिकानां समूहः खाण्डिकं। चरणेभ्यो धर्मवत्॥ काठकं। छा
न्दोग्यं। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्॥ साक्तुकं। हास्तिकं। धैनुकं। केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां॥ पक्षे ठगणौ।
केश्यं। कैशिकं। आश्वीयं। आश्वं। पाशादिभ्यो यः॥ पाश्या। तृण्या। धूम्या। वन्या। वात्या। खलगोरथात्॥
खल्या। गव्या। रथ्या। इनित्रकट्यचश्च॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः। ख[illegible]। गोत्रा। रथकट्या। खला
दिभ्य इनिर्वक्तव्यः॥ डाकिनी। कुटुंबिनी। आकृतिगणोऽयं। विषयो देशे॥ षष्ठ्यन्ताद्देशे इत्यर्थे स्युः यथा यंताप

रिशालकेतद्वैसवेदेशः॥शिबीनां विषयो देशः शैबः। देशे किं। देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः॥ राजन्यादिभ्यो

वुञ्॥ राजन्यकः। भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ॥ भौरिकीणां विषयो देशो भौरिकिविधं। ऐषुकारिभक्तं। सारसायनभक्तं। सोऽस्यादिरिति छंदसः प्रगाथेषु। पंक्तिरादिरस्येति पांक्तः प्रगाथः। स्वार्थउपसंख्यानं। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुबं। संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः। सोऽस्यनुवर्तते। सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः। भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः। तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः।

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा। मौष्टा। घञः साऽस्यां क्रियेति ञः। घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्या-

ति मिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञः प्रत्ययः स्यात्। घञ इति कृद्ग्रहणात् इतिकारककृदन्तस्यापि ग्रहणं। श्येनतिल-

स्यपाते ञे। श्येनतिलस्य येऽनुं मुमागमः स्यात् ञः प्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे। श्येनपातोऽस्यां वर्ततेति श्यैन-

स्व ४ पाता मृगया। तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा। श्येनतिलस्य किं। दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपा-

॥१०३॥ ता। तदधीते तद्वेद। व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः। क्रत्वुक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्। क्रतुविशेषवाचिना-

मेव ग्रहणं। तेभ्योऽनुख्यायैभ्यो वेदितीति तत्प्रतिपादक ग्रन्थपरेभ्यस्तद्ध्येतरि। आग्निष्टोमिकः।

वाजपेयिकः। उक्थं सामविशेषः। तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थं। तदधीते वेद वा औक्थि- ॥१०३॥

पा २

कः॥ न्नरव्या। यन्तिस्यच शब्दात् गणे नेष्यते। न्यायं नैयायिकः। वृत्तिं वार्त्तिकः। लोकायतं लौकायतिकः।
इत्यादि। सूत्रान्तात् अकल्पादेरेवेष्यते। सांग्रहसूत्रिकः। अकल्पादेः किं। काल्पसूत्रः। विद्यालक्षणक
ल्पांताच्चेति वक्तव्यं। वायसविद्यिकः। गौलक्षणिकः। आश्व[illegible]णिकः। पाराशरकल्पिकः। अंगक्षत्र
धर्मत्रिपूर्वा विद्यांतान्नेति वक्तव्यं। आंगविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रिविद्या विद्या त्रिविद्या। नाम
धाते वेदवा त्रैविद्यः। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च। यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानं यव
क्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः। वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता। अ
धिकृत्य कृते ग्रंथे इत्यर्थे वृद्धाच्छः। तस्य लुब् वा आख्यायिकेभ्यो बहुलमिति लुप्। ततोऽनेन ठक्। वासवद
त्तिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः। सर्वादेः सादेश्च लुग् वक्तव्यः। सर्ववेदानधीते सर्ववेदः। सर्वतंत्रः। सर्ववार्त्तिकः।
द्विगोर्लुगिति लुक्। द्वितंत्रः। इकन् पदोत्तरपदात्। शतषष्टेः षिकन् पथः। पूर्वपदिकः। उत्तरपदिकः। शतपथिकः।
शतपथिकी। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकी। क्रमादिभ्यो वुन्। क्रमकः। क्रमप[illegible] शिक्षा मीमांसा। क्रमादिः। अ
नुब्राह्मणादिनिः। तदधीते तद्वेद इत्यर्थे। ब्राह्मणसदृशो ग्रंथोऽनुब्राह्मणं। तदधीते अनुब्राह्मणी। मत्वर्थे
नैव सिद्धे आरम्भ वा यनार्थमिनिः। वसंतादिभ्यष्ठक्। वासंतिकः। अथर्वणमधीते आथर्वणिकः। दाण्डिना

प... चेन्निपातनात् । हृत्वेयो ना प्रोक्तात्लुक् । प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
पाणिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः । अत्र अणो लुक् ... गार्ग्य वि ... के
... पाणिनस्य ... णिच् ... इति टिलोपः । ततो ... यञ् ... एषु त्रिषु पाणिनि
... लुगणञोः ... प्रत्ययान्तात् ... गोत्रप्रत्ययान्तात् ... गोत्रप्रत्ययान्तात् ... परयो
... लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्याफल्कः पिता । श्याफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः
पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । ... कैशिवाघ ... कौहडः । ततः ... कौहडः पुत्रः ।
... इति ... लुक् तु न ... प्रतिपदोक्तस्य ...
... ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ... तुनागोत्रेय ... अनन्तरं ... प्रमाणम् ।
ततोऽध्येतृवेदितृणां लुक् ... विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीयाः ... तत्र चायिनः
कठचरकाल्लुक् । कठचरकाभ्यां परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । प्रोक्तार्थे ... अथ श्रावध्याया ... परिमाणम् ... ॥१०४॥
पाणिनेः ... तदधीयते विदन्ति वा ... छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्र-
त्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः ।
संख्यापूर्वकादित्यादि ... कलापक मधीते ... लापकः । ...

वैशंपायनांतेवासिब्रगणिनिः॥ तस्य कम्बरकादिति लुकू॥ तनोरण्॥ तस्य ग्रोकाल्लुकू॥ तदस्मिन्नस्तीति
देशे तन्नाम्नि॥ उदुंबराः संत्यस्मिन्देशे औदुंबरः॥ तेन निर्वृत्तं॥ कुशांबेन निर्वृत्ता कौशांबी नगरी॥ तस्य नि
वासः॥ शिवानां निवासो देशः शैवः॥ अदूरभवश्च॥ विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशं॥ चकारेण प्रागुक्ता
स्त्रयोर्थाः संनिधाप्यंते॥ तेन वक्ष्यमाणास्त्रयाणां चातुरर्थिकं सिध्यति॥ ओरञ्॥ अणोपवादः ककु
लु॥ काक्षतवं॥ नद्यां मतुप्॥ इक्षुमती॥ मतोश्च बह्वजंगात्॥ बह्वचः अंगं यस्य मतुपः तदंता दञ् तं ४ ना
तं ६ णा॥ सेऽकार्वं॥ बद्धेति किं॥ अहिमतं॥ अग्रहणं वद्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यात्॥ मत्यंतविशेषणं मा
भूत्॥ वृद्धेदः कूपेषु॥ अणोपवादः॥ दार्घवरत्रेण निर्वृत्तः दैर्घवरत्रः कूपः॥ उदकू च विपाशः॥ विपाश उत्तरे कू व ६
लेये कूपास्तेष्वञ्॥ अवदत्तैर्य आरसः॥ दत्तेन निर्वृत्तः कूपः दात्तः॥ उदकू किं॥ दक्षिणतः कूपेष्वणेव॥ संकलादि
भ्यश्च॥ कूपेष्विति निवृत्तं॥ संकलेन निर्वृत्तं सांकलं॥ पौष्कलं॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु॥ स्त्रीलिंगेषु पू
र्वदेशेषु वाच्येष्वञ्॥ सौवीरे दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री॥ नगरी॥ साल्वे वैधूमाग्नी॥ प्राचि मा
कंदी॥ सुवास्त्वादिभ्योण्॥ अञोपवादः॥ सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवं॥ वर्णु॥ वार्णवं॥ अण्ग्रहणं नद्यां
मतुपो बाधनार्थं॥ सौवास्तवी॥ रोणी॥ रोणी शब्दात्तदंताच्छाण्कूपाञोपवादः॥ रौणः॥ अजकरोगा॥ को

पथाच्चः। अत्रोपवादः। कार्णछिद्रकं। कार्णछिद्रकः कूपः। कार्कवाकवं वैशंकवं। वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्य
यफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतं
गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः। सप्तदशभ्यः सप्तदश प्रत्ययाः स्युः चातुरर्थिकाः। अरीहणादिभ्यो वुञ्। आरी
हणकं। कृशाश्वादिभ्यश्छण्। कार्शाश्वीयं। ऋश्यादिभ्यः कः। ऋश्यकं। कुमुदादिभ्यष्ठ
च्। कुमुदिकं। काशादिभ्य इलः। काशिलं। तृणादिभ्यः सः। तृणसं। प्रेक्षादिभ्य इनिः। प्रेक्षी। अश्मादिभ्यो रः। अश्मरं। सख्यादिभ्यो ढञ्। साखेयं। संकाशादिभ्यो ण्यः। सांकाश्यं। बलादिभ्यो यः। बल्यं। पक्षादिभ्यः फक्। पाक्षायणः। पथः पंथ च। पांथायनः। कर्णादिभ्यः फिञ्। कार्णायनिः। सुतंगमादिभ्य इञ्। सौतंगमिः। प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः। प्रागद्यं। वराहादिभ्यः कक्। वाराहकं। कुमुदादिभ्यष्ठक्। कौमुदिकं। जनपदे लुप्। जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात्। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने। लुपि सति प्रकृतिवल्लिंगवचने स्तः। पंचालानां निवासो जनपदः पंचालाः। कुरवः। अंगाः वंगाः कलिंगाः। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्। युक्तवद्वचनेन कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात्। लुब्योगाप्र
ख्यानात्। लुबपि न कर्तव्यो ऽवयवार्थस्य हृत्वतीतेः। योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्। यदिह यो

गस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात् तदा तद्दृष्टावेव दृश्येत। अथ यान्यप्रयार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्।
अन्यपदार्थप्रधानमिति एवंरूपं वचनमशिष्यं कुतः अर्थस्य लोकतः सिद्धेः। कालोपसर्जने च तुल्यं। अ
तो ऽतीतायाः रात्रेः पश्चार्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसो ऽद्यतनः। विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पू
र्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानं लोकप्रसिद्धेः। विशेषणानां चाजातेः। लुबर्थस्य विशेष
णानामपि तद्वल्लिंगवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा। पंचाला रमणीयाः। गोदौ रमणीयौ। जातेः किं।
पंचालादेः जनपदः। गोदौ ग्रामः। हरीतक्यादिषु व्यक्तिः। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। खलतिकादिषु
वचनं। खलतिकस्य पर्वतस्य अदूरभवानि खलतिकं वनानि। मनुष्यलुपि प्रतिषेधः। मनुष्यलक्षणे लु
बर्थे विशेषणानां न लुबंतस्येव लिंगवचने भवतः। चंचा अभिरूपः। वरणादिभ्यश्च। अजनपदार्थ आ
रंभः। वरणानाम अदूरभवं नगरं वरणाः। शर्करायां वा। अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात्। कुमुदादिषु
शर्कराया गणेऽपि पाठात्। कुमुदादौ वराहादेश्च पाठसामर्थ्यात् पक्षे ठक् छौ। वाग्रहणसामर्थ्यात् सिद्धे
औत्सर्गिकोऽण्। तस्य लुब्विकल्पः। षड् रूपाणि। शर्करा। शार्करं। शार्करिकं। शर्करीयं। शार्करिकं।
शार्करकं। नद्यां मतुप्। चातुरर्थिकः। इक्षुमती। मध्वादिभ्यश्च। मतुप् स्यात् दीर्घमारंभः। मधुमान्।

न १

॥१०६॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ कुमुद्वान् नड्वान् वेतस्वान् ॥ आद्यपोऽग्य इति ॥ अग्ये मा डुपधायाश्चेति व
स्यमाणेन ॥ महिषाच्चेति वक्तव्यं ॥ महिष्मान्नाम देशः ॥ नडशादाड्ड्वलच् ॥ नड्वलः ॥ शाद्वलः ॥ शादो जंबालघासयोः ॥
शाद्वलः ॥ शिखाया वलच् ॥ शिखावलं ॥ उत्करादिभ्यश्छः ॥ उत्करीयः ॥ नडादीनां कुक् च ॥ नडकीयं ॥ कु
ञ्चाऽऽह्रस्वत्वं च ॥ कुंचकीयः ॥ तक्षन्नलोपश्च ॥ तक्षकीयं ॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ नडाद्यंतर्गता बिल्व
कादयः ॥ तेभ्यश्छस्य लुक् कृतकुगागमे तत्परो ॥ बिल्वा यस्यां संति सा बिल्वकीया ॥ तस्यां भवा बैल्वकाः ॥ वेत्रकीया ॥
वैत्रकाः ॥ छस्य किं ॥ छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुगो निवृत्तिर्मा भूत् ॥ अन्यथा संनियोगशिष्टानामिति
कुगपि निवर्त्तेत ॥ लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थं ॥ लोपो यमादेः स्यात् ॥ ७ ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥ ॥ शेषे ॥ अप
त्यादिचतुरर्थ्यंतादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः ॥ चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं ॥ श्रावणः शब्दः ॥ औप
निषदः पुरुषः ॥ दृषदि पिष्टाः दार्षदाः सक्तवः ॥ उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः ॥ अश्वैरुह्यते आश्वो
रथः ॥ चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं ॥ चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः ॥ शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च ॥ त
स्य विकार इतः प्राक् शेषाधिकारः ॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे ॥ राष्ट्रियः ॥ अवा
रपारीणः ॥ अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यं ॥ अवारीणः ॥ पारीणः ॥ पारावारीणः ॥ इह

॥१०६॥

ज

य२

ऽकृतिविशेषा ह्यादयश्छञ्छ्लंताः। अथ पाठ्यन्ते। तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते।
ग्रामाद्यखञौ। ग्राम्यः। ग्रामीणः। कत्र्यादिभ्यो ढकञ्। कुत्सितास्त्रयः कत्रयः। तत्र जातादिः। कात्रेयकः।
नागरेकः। ग्रामादित्यनुवृत्तेर्ग्रामेयकः। कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु। कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्यः।
कौक्षेयकोऽसिः। कौक्षोऽन्यः। ग्रैवेयकोऽलंकारः। ग्रैवोऽन्यः। नद्यादिभ्यो ढक्। नादेयं। माहेयं। वाराण-
सेयं। दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्। दक्षिणेत्याजंतमव्ययं। दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। कापिश्याः
ष्फक्। कापिश्यां जातादि। कापिशायनं मधु। कापिशायनी द्राक्षा। रंकोरमनुष्येऽण् च। रांकवो गौः। रां-
कवायणः। अमनुष्ये किं। रांकवको मनुष्यः। द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्। दिव्यं। प्राच्यं। अपाच्यं। उदीच्यं।
प्रतीच्यं। कंथायाष्ठक्। कांथिकः। वर्णौ वुक्। वर्णुर्नदः। तस्य समीपदेशो वर्णुः। तद्विषयार्थवाचिकंथा-
शब्दात् वुक्। यथा हि जातं हिमवस्तु कांथकं। अव्ययात्त्यप्। अमेहक्वतसित्रेभ्य एव। अमांतिकसहार्थ-
योः। अमात्यः। इहत्यः। क्वत्यः। ततस्त्यः। तत्रत्यः। परिगणनं किं। उपरिष्टाद्भवः औपरिष्टः। अव्ययानां
भमात्रे टिलोपः। अनित्योऽयं बहिष्षष्टिलोपविधानात्। आरातीयः। त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यं। नित्यः। नि-
सो गते। ह्रस्वात्तादौ तद्धिते। ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते। निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः

वास्यव

तेरे हन २ नं ४

शांडालदिः। आरण्याण। आरण्याः सुमनसः। दूरादेत्यः। दूरेत्यः। उत्तरादाहञ्। औत्तराहः। ऐषमो ह्यःश्वसोऽन्य
तरस्यां। एषमस्त्यः। पक्षे वक्ष्यमाणो ह्युञ्ठौ। ऐषमस्त्यं। ऐषमस्तनं। ह्यस्त्यं। ह्यस्तनं। श्वस्त्यं। श्वस्तनं।
पक्षे शो वक्ष्यमाणौ ष्यो। तीरूप्योत्तरपदादञ्ञौ। यथासंख्येन। काकतीरं। पाल्वलतीरं। शैवरूप्यं। तार
रूप्यं। तादिति नोक्षौ। बाहुरूप्यं बाभ्रवमात्यन्त। बाहुरूप्यं। दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः। आगोपवादः। पौर्वशालः।
संज्ञायां किं। संज्ञात्वायां। प्रकृते मीत्तन। सर्वे वृकामशम्यापत्वः। सर्ववृकामशमः। प्राचां ग्रामनगराणां
मित्युत्तरपदवृद्धिः। मद्रेभ्योऽञ्। दिक्पूर्वपदादित्येव। दिशो मद्राणामिति मद्रपर्युदासाद्वादिर्वृद्धिः।
पौर्वमद्रः। आपरमद्रः। उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्। अञ्स्यात्। शैवपुरं। प्रस्थोत्तरपदपलद्या
दिकोपधादण्। के। माहकिप्रस्थः। पालदः। नैलीनकः। कण्वादिभ्यो गोत्रे। एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यो
ऽण् स्यात्। कण्वो गर्गादिः। काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः। इञश्च। गोत्रे य इञ् तदन्तादण्। दाक्षाः। गोत्रे किं।
॥१०५॥ सौतंगमेरिदं सौतंगमीयं। गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकं। तेनेह न। पाणिनीयं। न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥१०७॥
इञश्चेत्यणोऽपवादः। प्राष्ठीयाः। काशीयाः। भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भ
रतानामग्रहणस्य लिंगं। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धं। यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिरैज् इत्तद्वृद्धसंज्ञं

रवः। यौगंधरकः। यौगंधरः। मद्रवृज्योः कन्। जनपदवुञोपवादः। मद्रेषु जातो मद्रकः। वृजिकः। कोपधा
दण्। माहिषिकः। कच्छादिभ्यश्च। देशवाचिभ्योऽण्। वुञोऽदेरपवादः। काच्छः। सैंधवः। मनुष्यतत्स्थयो
र्वुञ्। कच्छादिभ्यः। अणोपवादः। कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः। काच्छकं हसितं। मेतिकं। काच्छो
गोः। अपदातौ साल्वात्। साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद् वुञि सिद्धे नियमार्थमिदं। अपदातावितिकिं। सा
ल्वः पदातिर्व्रजति। गोयवाग्वोश्च। साल्वाद्वुञ्। कच्छाद्यणोपवादः। साल्वको गौः। साल्विकायवागूः। सा ल्विका
ल्वमन्यत्। गर्तोत्तरपदाच्छः। देशे। अणोपवादः। वृकगर्तीयं। उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थं। ग
हादिभ्यश्च। छः। गहीयः। मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च। मुखतीयं। पार्श्वतीयः। अव्ययानां समासे टिलोपस्या
नित्यतां ज्ञापयितुमिदं। कुग्जनस्य परस्य च। जनकीयं। परकीयं। देवस्य च। देवकीयं। स्वस्य च। स्वकीयं।
वेणुकादिभ्यश्छण्वक्तव्यः। वैणुकीयं। वैत्रकीयं। औत्तरपदकीयं। प्राचां कटादेः। प्राग्देशवाचिनः कटादे
श्छः स्यात्। अणोपवादः। काटनगरीयं। काटघोषीयं। काटपल्वलीयं। राज्ञः क च। वृद्धाच्छे सिद्धे ता संनि
योगेन ककारादेशार्थं विधीयते। राजकीयं। वृद्धादकेकान्तखोपधात्। अकेकान्तात् खोपधाच्च
वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात्। ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः। तत्र जातो ब्राह्मण

प:६

॥१०८॥

कापि[illegible]स्य मलिकायाः । आपोसुरवीयं । कंथापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् । कंथापंचकोत्तरपदाद्देशवा
चिनो वृद्धाच्छः स्यात् । गह्वरादेरपवादः । दाक्षिकंथीयं । दाक्षिपलदीयं । दाक्षिनगरीयं । दाक्षिग्राम
यं । दाक्षिह्रदीयं । पर्वताच्च । पर्वतीयः । विभाषामनुष्ये । मनुष्यभिन्ने पर्वताच्छो वा स्यात् । पक्षेऽण् ।
पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किं । पर्वतीयो मनुष्यः । कृकणपर्णाद्भारद्वाजे । भारद्वा
जदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयं । पर्णीयं । भारद्वाजे इति किं । कार्कणं । पार्णं । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां
खञ्च । वा छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः । तस्मिन्नणि च युष्माका
स्माकौ । युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्मा
कः । तवकममकावेकवचने । एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञि अणि च । तावकी
नः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये
उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । अर्द्धाद्यत् । अर्द्ध्यः । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । परार्द्ध्यः । अवरार्द्ध्यः । अ
धमार्द्ध्यः । उत्तमार्द्ध्यः । दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च । पौर्वार्द्धिकं । पूर्वार्द्ध्यं । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।
ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौ स्तः । इमे ऽस्माकं

॥१०८॥

वा घत

137

लुकि [illegible] प्रत्ययस्य लुक् स्यात्। श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः फल्गुनः इत्यादि। चित्रारेवतीरोहिणी
भ्यः स्त्रियां [illegible] चित्रायां जाता चित्रा। रेवती। रोहिणी। आभ्यो लुक्कृते [illegible] तल्लुकि [illegible] लुकि कृतेऽपि
पत्न्यां [illegible] फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ॥ स्त्रियामित्येव। फल्गुनी। अषाढा।
भा० ४ श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् वक्तव्यः॥ अ[illegible]। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः। [illegible] प्रोष्ठपदानां प्रोष्ठपदानामुत्तर
पूर्वस्या वा [illegible] जाते [illegible]। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः [illegible]
प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपदः। बहुवचनं [illegible] निर्देशात् पर्यायेऽपि गृह्यते। [illegible] पादः। स्थानान्तगोशालखर
शालाच्च। एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात्। गोस्थाने जातो गोस्थानः। गोशालः। खरशालः। विभाषासे
नेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं च [illegible] शालायामिति [illegible]। एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात्।
वत्सशाले जातो वत्सशालः। वात्सशालः इत्यादि। जातार्थे प्रतिप्रसूतो ण्वादिष्ठक् [illegible]। शतभिषजि जातः शतभिषः। शा
तभिषजः। नक्षत्रेभ्यो बहुलम्। जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात्। रोहिणः। रौहिणः। कालेभ्य [illegible]
कृतलब्धक्रीतकुशलाः। तत्रेत्येव। स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः। प्रायभवः। तत्रेत्येव। स्रुघ्ने प्रायेणाबा
हुल्येन भवति स्रौघ्नः। उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्। औपजानुकः। औपकर्णिकः। औपनीविकः। संभू

पदा१ सर्वैर्हेतुर्वाचिनो ऽवामादेरचो वृद्धिर्ञिणितिकिति तद्धिते । सर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवाद्धिं ।
सर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः । ऋतोर्वृद्धिमद्विधावयवानामिति तदंतविधिः सर्वत्र । इहतु न । अवप
वत्साभावात् । सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य । उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चाल
कः । जनपदतदवध्योरिति वुञ् । सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदंतविधिः । दिशोऽमद्राणाम् । दि
ग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । सर्वपांचालकः । दिशः किं । सर्वपंचालानामयं पौर्वपंचालकः । अम
द्राणां किं । पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । प्राचां ग्रामनगराणाम् । दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्राम
वाचिनामवयवस्य च वृद्धिः । सर्वैषुकामशम्यां भवः । सर्वैषुकामशम्यः । सर्वपाटलिपुत्रकः । अपिहा नगरे १
पराण्हार्द्रमूलप्रदोषावस्कराद्वुन् । सर्वाण्हः । अपराण्हकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करक
पथः पंथ च । पथि जातः पंथकः । अमावास्याया वा । अमावास्यकः । अमावास्यः । अ च । अमावास्यः । सिंध्व
पकराभ्यां कन् । सिंधुकः । कन्थाघणिमनुष्यतुजिवप्राह्ये । अपकरकः । अणे सर्गिकेणि प्राप्ते । अणि
औव । क्रमात्ततः । सैंधवः । आपकरः । श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषा
ढाबहुलाल्लुक् । एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । लुक्तद्धितलुकि । तद्धित

स्यात्॥ त्यदादीनि च॥ वृद्धसंज्ञानि स्युः॥ वृद्धाच्छः॥ शालीयः॥ मालीयः॥ तदीयः॥ एङ् प्राचां देशे॥ एङ्यस्याचामादि
स्तद् वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने॥ एणीपचनीयः॥ ऐणीपचनः॥ गोनर्दीयः॥ गौनर्दः॥ भोजकटीयः॥ भौजकटः॥ एङ् किं॥ आ
हिछत्रः॥ कान्यकुब्जः॥ वा नामधेयस्येति वाच्यं॥ देवदत्तीयः॥ दैवदत्तः॥ भवतष्ठक्छसौ॥ वृद्धाद्भवत एतौ स्तः॥ भा
वत्कः॥ भवदीयः॥ वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादेव॥ भावतः॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ॥ इकार उच्चारणार्थः॥
काशिकः॥ काशिका॥ वैदिकी॥ वैदिका॥ आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्॥ आपदादिराकृतिगणः॥ आपत्कालि
की॥ आपत्कालिका॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च॥ वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः॥ छस्यापवादः॥ कास्तीरं ना
वाहीकग्रामः॥ कास्तीरिकः॥ कास्तीरिका॥ विभाषोशीनरेषु॥ एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः॥
सौदर्शनिकः॥ सौदर्शनिका॥ सौदर्शनीयः॥ ओर्देशे ठञ्॥ उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ्॥ निषादकर्षूः॥ नैषा
दकर्षुकः॥ केणादीति ह्रस्वः॥ देशे किं॥ पटोश्छात्राः पाटवाः॥ ञिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणं॥ वृद्धाच्छस्य परत्वादप
वाधनात्॥ दाक्षिकर्षुकः॥ वृद्धात्प्राचां॥ प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्देवेति नियमार्थं सूत्रं॥ आढकजम्बुकः॥ नेह॥ मल्ल
वास्तु॥ मालवास्तवः॥ धन्वयोपधाद्वुञ्॥ धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ्
स्यात्॥ ऐरावतं धन्व॥ ऐरावतकः॥ सांकाश्यकः॥ काम्पिल्यशब्दे वुञ्छणादिसूत्रेण प्राप्तो॥ सांकाश्यकः॥

कांपिल्यकः। ... पुरवहांताच्च। एतदंताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात्। छस्यापवादः। मालाप्रस्थः। नां
दीपुरकः। पैलुवहकः। पुरांतग्रहणम प्रागर्थं प्राग्देशे। लृतरोणिस्तद्वे। रोपधे तोः प्राचां। रोपधादीकारांता
च्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। पाटलिपुत्रकः। काकंदकः। जनपदतदवधोश्च। जनपदवाचिनस्तदव
धिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात्। आदर्शकः। त्रैगर्तकः। अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्। अवृद्धाद्वृद्धाच्च ज
नपदात्तदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात्। अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः। अवृद्धा
ज्जनपदात्। आंगकः। अवृद्धाज्जनपदावधेः। आजमीढकः। वृद्धाज्जनपदात्। दार्वकः। वृद्धाज्जनपदावधेः।
कालंजरकः। विषयग्रहणं किं। एकशेषेण बहुत्वे मा भूत्। वर्तनी च वर्तन्यः। तासु भवो वार्तनः। कच्छाग्नि
वक्त्रवर्तोत्तरपदात्। देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात्। दारुकच्छकः। कांडाग्नकः। सैंधुवक्त्रकः। बाहु
वर्तकः। धूमादिभ्यश्च। देशवाचिभ्यो वुञ् स्यात्। धौमकः। तैर्थकः। नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः। कुत्सने प्रा
वीण्ये च गम्ये नगरशब्दाद्वुञ् स्यात्। नागरकश्चोरः। शिल्पी वा। एतयोः किं। नागरा ब्राह्मणाः। अरण्यान्म
नुष्ये। वुञ् स्यात्। आरण्याणोऽपवादः। पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यं। आ
रण्यकः। वा गोमयेषु। आरण्यकाः आरण्या गोमयाः। विभाषा कुरुयुगंधराभ्यां। वुञ्। कौरवकः। कौ

न २

क ३

ग्रामजनपदस्य वा पौर्वार्द्धं ।। पौर्वार्द्धिका ।। ग्रामस्य सर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः ।। ध
न्त्र पूर्वाणां सार्थ्या । अग्रे तु सुर्यौं स्फेयत्तो प्यनुकर्षः संभाव्येत । मध्यान्मः । मध्यमं । अस्य प्रतिके । मध्य
शब्दाद्धकारः स्यात् सांप्रतिकेर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं ना
तिदीर्घमित्यर्थः । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तत्र भवा द्वैप्या । परार्द्धाद्यञ् स्यात् । द्वैप्या द्वै
प्या ।। कालाट्ठञ् । कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकं । सायंप्रातिकं । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो
निषिद्धये इति कालिदासः । ऋतुदिनीषु [illegible] इति [illegible] समानकालीनं । आक्कालीनमित्यादि । अप
भ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः । तत्र जातः इति प्राक्कालाधिकारः । प्रावृष एण्यः स्यात् । प्रावृषेण्यो बला
हकः । शारदिकं श्राद्धं । विभाषा रोगातपयोः । शारदिकः । शारदो वा रोगः । आतपो वा । एतयोः किं । शारदं दधि ।
निशाप्रदोषाभ्यां च । वा ठञ् स्यात् । नैशिकं । नैशं । प्रादोषिकं । प्रादोषं । श्वसस्तुट् च । श्वस्शब्दाट्ठञ्
वा स्यात् तस्य तुडागमश्च । द्वारादीनां च । एषां न वृद्धिः ऐजागमश्च । शौवस्तिकं । संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रे
भ्योऽण् । संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवाचिभ्योऽण् स्यात् । संधिवेलायां भवं सांधिवेलं । ग्रै
ष्मं । [illegible] संधिवेला । संध्या । अमावास्या वा । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पंचदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् । स

सां वत्स
रिक

142

॥१०१०॥

वत्सरात्फलपर्वणोः॥ सांवत्सरं फलं पर्व वा॥ सांवत्सरिकमन्यत्॥ प्रावृष एण्यः॥ प्रावृषेण्यः॥ वर्षाभ्यष्ठक्॥ व
र्षासु धृतो वार्षिकं वासः॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु॥ साध्वर्थे॥ सर्वत्राण् च तलोपश्च॥ हेमंता
द् एतस्मात् तलोपश्च वेदलोकयोः॥ चकारात्स्वेनर्तुणा॥ हैमनं॥ हैमंतं॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्यु
ट्युलौ तुट् च॥ सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च॥ तुटः
आगमादेशः॥ अनद्यतनस्यादिति दर्शनात्॥ सायंतनं॥ चिरंतनं॥ प्राह्णेप्रगयोरेदंतत्वं निपात्यते॥
प्राह्णेतनं॥ प्रगेतनं॥ दोषातनं॥ दिवातनं॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः॥ चिरत्नं॥ परुत्नं॥ परारित्नं॥ अग्रादि
पश्चाड्डिमच्॥ अग्रिमं॥ आदिमं॥ पश्चिमं॥ अंताच्च॥ अंतिमं॥ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां॥ आभ्यां ट्यु
ट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च॥ पक्षे ठञ्॥ पूर्वाह्णेतनं॥ अपराह्णेतनं॥ घकालतनेष्वलुक्॥ पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति
विग्रहे तु पूर्वाह्णतनं॥ अपराह्णतनं॥ पौर्वाह्णिकं॥ आपराह्णिकं॥ तत्र जातः॥ सप्तमीसमर्थाज्जात इत्य
र्थेऽणादयो घादयश्च स्युः॥ स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः॥ औत्सः॥ राष्ट्रियः॥ अवारपारीणः इत्यादि॥ प्रावृषष्ठप्॥ ए
ण्यस्यापवादः॥ प्रावृषि जातः प्रावृषिकः॥ संज्ञायां शरदो वुञ्॥ ऋत्वणोऽपवादः॥ शारदका दर्भविशेषा
मुद्गविशेषाश्च॥ उत्तरपदस्य॥ अधिकारोऽयं॥ हनस्तोऽचिण्णलोः [illegible]॥ अवयवादृतोः॥ अवयववाचिनः

॥१०१०॥

143

ते॥ स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः॥ कोशाड्ढञ्॥ कौशेयं वस्त्रं॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु॥ हेमंते साधु हेमंतं॥
प्राकारः॥ वसंते पुष्प्यंति वासंत्यः कुंदलताः॥ शरदि पच्यंते शारदाः शालयः॥ उप्ते च॥ हेमंते उप्यंते हैमंता
यवाः॥ आश्वयुज्या वुञ्॥ अपवादः॥ आश्वयुज्यां तु उप्ताः आश्वयुजकाः माषाः॥ ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां॥
पक्षे ऋत्वण्॥ ग्रैष्मकं ग्रैष्मं॥ वासंतकं॥ वासंतं॥ देयमृणे॥ कालादित्येव॥ मासे देयमृणं मासिकं॥ क
लाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्॥ यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवंति स उपचारात्कलापी॥ तत्र देयमृणं
कालापकं॥ अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्युक्तः कालोऽश्वत्थः॥ यस्मिन्काले अश्वत्थाः फलंति तत्र देयमृ
णमश्वत्थकं॥ यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकं॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकं॥
आवरसमकं॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च॥ चाद्वुञ्॥ सांवत्सरिकं॥ सांवत्सरकं॥ आग्रहायणिकं॥ आ
ग्रहायणकं॥ व्याहरति मृगः॥ कालात्॥ ठञ् ... सप्तम्यंताद्व्याहरतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति॥ व्याहरतीति स
मृगः॥ [illegible] निशायां व्याहरति नैशो मृगः॥ नैशिकः॥ तदस्य सोढं॥ कालादित्येव॥ निशासहचरितमध्यय
नं निशा[illegible] सोढमस्य नैशः॥ नैशिकः॥ तत्र भवः॥ स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः॥ राष्ट्रियः॥ दिगादिभ्यो यत्॥ दिश्यं॥ वर्ग्यं॥ शरीराव
यवाच्च॥ दंत्यं॥ कर्ण्यं॥ प्राचां नगरांते॥ प्राचां देशे नगरांते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चामादेरचो वृद्धिर्णि

तिकिति च। सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः। पौंड्रनागरः। प्राच्यां किं। मद्रनगरस्य दक्षुन्तत्र भवो माद्रनगरः।
जंगलधेनुवलजांतस्य विभाषितमुत्तरं। जंगलाद्यंतस्यांगस्य पूर्वपदस्य वा आदेर्वृद्धिरुत्तरप
दस्य तु नित्यं ञिति णिति किति च। कुरुजंगले भवं कौरुजंगलं। कौरुजांगलं। वैश्वधेनवं। वैश्वधैनवं। सौवर्ण
वालजं। सौवर्णवालजं। दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्। दातेयं। कौक्षेयं। कलशिर्घटस्तत्र भवं काल
शेयं। ग्रीवाभ्योऽण् च। ग्रैवं। ग्रैवेयं। गंभीराञ्ञ्यः। गांभीरेषु भवं गांभीर्यं। अव्ययीभावाच्च। परि
मुखे भवं। पारिमुख्यं। परिमुखादिभ्य एवेष्यते। नेह। औपकूलं। अंतःपूर्वपदाट्ठञ्। अध्यात्मा
दिभ्यश्च। वेश्मनि अंतर्वेश्म तत्र भवं आंतर्वेश्मिकं। आंतर्गणिकं। अध्यात्मादेष्ठञिष्यते। अध्यात्म
भवमाध्यात्मिकं। अनुशतिकादीनां च। एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च। आधिदैवि
कं। आधिभौतिकं। ऐहलौकिकं। पारलौकिकं। अध्यात्मादिराकृतिगणः। देविकाशिंशपादि
त्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्। एषामचामादेरचो वृद्धिप्रसंगे आत् स्याञ्ञिति णिति किति च। दाविका। देवि
काकूले भवा दाविका। कूलः शालयः। शिंशिपाया विकारः शांशपश्चमसः। पलाशादिभ्यो
वेत्यण्। दित्यौहरदं दात्यौहं। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रं। श्रेयसि भवं श्रायसं। ग्रामासृधनुस्वरिता।

अंत ६ ग

॥११२॥

॥११३॥

पा२

ठञ्स्यात्॥ अथयोप्तावादिन्येव॥ पारियानिकः॥ जिह्वामूलांगुलेश्छः॥ जिह्वामूलीयः॥ अंगुलीयः॥ व
र्गांताच्च॥ कवर्गीयः॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्यां॥ पक्षे छः॥ वर्ग्यः॥ मद्वर्ग्यः॥ मद्वर्गीणः॥ मद्वर्गीयः॥ अ
शब्दे किं॥ कवर्गीयो वर्णः॥ कर्णललाटात्कनलंकारे॥ कर्णिका॥ ललाटिका॥ तस्य व्याख्यान इति च
व्याख्यातव्यनाम्नः॥ सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रंथः॥ तैङः॥ कार्तः॥ सुप्सु भवं सौपं॥ बह्वचोंतोदात्ताट्ठञ्॥ ष
त्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वं तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा षात्वणत्विको ग्रंथः॥ क्रतुयज्ञेभ्य
श्च॥ सोमसाध्येषु यागेषु तेषु प्रसिद्धेऽत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोपादानसामर्थ्यादसोमके
ऽपीह गृह्यते॥ अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः॥ वाजपेयिकः॥ पाकयज्ञिकः॥
नावयज्ञिकः॥ बहुवचनं स्वरूपनिरासार्थं॥ अनेनोदात्तार्थ आरंभः॥ अध्यायेष्वेवर्षेः॥ ऋषिशब्दे
भ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रंथवृत्तिभ्यः तस्य व्याख्याने चाध्याये ठञ्स्यात्॥ वसिष्ठेन दृष्टो मंत्रो वसिष्ठ
स्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः॥ अध्यायेषु किं॥ वासिष्ठी ऋक्॥ पौरोडाशपुरोडा
शात्ष्ठन्॥ पुरोडाशसहचरितो मंत्रः पुरोडाशः॥ स एव पौरोडाशः॥ ततष्ठन्॥ पौरोडाशिकः॥ छंदसो
यदणौ॥ छंदस्यः॥ छांदसः॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥ द्व्यचः॥ ऐ

षिकः। पास्तुकः। नरान्। वा नु हैतिकः। ब्राह्मणिकः। आर्थिकः। इत्यादि। अण्गायनादित्यः। ठञादेरपवा
दः। आर्गायनः। औपनिषदः। वैयाकरणः। ततः आगतः। स्रुघ्ना दागतः स्रौघ्नः। ठगायस्थानेभ्यः। शुल्क
शालाया आगतः शौल्कशालिकः। शुण्डिकादिभ्योऽण्। आयस्थानठक्कुम्भादीनां चापवादः। शुण्डिका
दागतः शौण्डिकः। कार्कणः। तैर्थः। विद्यायोनिसंबंधेभ्यो वुञ्। औपाध्यायिकः। पैतामहकः। ऋतष्ठञ्
वुञोऽपवादः। हौतृकं। भ्रातृकं। पितुर्यच्च। चाद्वुञ्। रीङ् ऋतः। यस्येति लोपः। पित्र्यं। पैतृकं। गोत्रादंकव
त्। बिदेभ्य आगतं बैदं। गार्गं। दाक्षं। औपगवकं। गोत्रचरणाद्वुञ्। नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपु
णानां। नञः परेषां शुच्यादीनां यानामादेरचो वृद्धिः सर्वपदस्य तु वा जित्यादौ। आशौचं। अशौचं। आ
नैश्वर्यं। अनैश्वर्यं। आक्षेत्रज्ञं। अक्षेत्रज्ञं। आकौशलं। अकौशलं। आनैपुणं। अनैपुणं। हेतुमनुष्ये
भ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः। समादागतं समरूप्यं। विषमरूप्यं। पक्षे गहादित्वात् छः। समीयं। विषमी
यं। देवदत्तरूप्यं। दैवदत्तं। मयट् च। सममयं। विषममयं। देवदत्तमयं। प्रभवति। ततस्त्येव। हिमवतः

॥११३॥

प्रभवति हैमवती गंगा। विदूराञ्ञ्यः। विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः। तद्गच्छति पथिदूतयोः। स्रुघ्नं गच्छ
ति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा। अभिनिष्क्रामति द्वारं। तदित्येव। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वा
यि

॥११३॥

147

पा

कौ॰ अैलाकिः ग्रैष्मः । महाराजाट्ठञ् । माहाराजिकः । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । गो
त्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । अणोपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्गोत्रक्षत्रियस्य ग्लौचुका
यनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह । पाणिनो गोत्रक्षत्रियस्य पाणिनीयः । जनपदिनां जनपदवत्सर्वं ज
नपदेन समानशब्दानां बहुवचने । जनपदस्याभिधायिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां

ना॰४

जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्ययास्ते शक्ता अतिदिश्यं
ते । अंगाः जनपदो गोत्रक्षत्रियस्यांगकः । अंगाः क्षत्रियास्तत्क्षत्रियस्यांगकः । जनपदिनां किं । पंचाला ब्रा
ह्मणास्तत्क्षत्रियस्य पांचालः । जनपदेनेति किं । पौरवो राजा गोत्रक्षत्रियस्य पौरवीयः । तेन प्रोक्तं । पाणि
नीयं । तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण् । छंदोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तम
धीयते तैत्तिरीयाः । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ।
कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च । कलाप्यंतेवासिभ्यः । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः ।
वैशंपायनांतेवासिभ्यः । आलंबिनः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । पुरातनो यांता प्रोक्तेषु णिनिः
स्यात् । पक्षेऽण् । पुराणप्रोक्ताश्च ब्राह्मणकल्पास्तेषु वेति । पुराणेन चिरंतनेन मुनिना प्रोक्ताः ।

क २१

रेः॥ अधिकृत्य कृते ग्रंथे। तदित्येव। शारीरमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरकीयः। शारीरं साध्यमिति त्वं भेदोप चारात्॥ शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेंद्रजननादिभ्यश्छः॥ शिशूनां क्रंदनं शिशुक्रंदः। तमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शिशुक्रंदीयः। यमस्य सभा यमसभं। क्लीबत्वं निपातनात्॥ यमसभीयः। किरातार्जुनीयं इंद्रजननादिरा कृतिगणः। इंद्रजननीयं। विरुद्धभोजनीयं॥ सोस्य निवासः॥ स्रुघ्नो निवासोस्य स्रौघ्नः॥ अभिजनश्च॥ स्रुघ्नोभिजनोस्य स्रौघ्नः। यत्र स्वयं वसति स निवासः। यत्र पूर्वैरुषितं सोभिजन इति विवेकः॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते॥ पर्वतवाचिनः प्रथमांतादभिजनवाचिनः शब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात्। हृद्गोलः पर्वतोभिजन एषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः। आयुधेति किं। ऋक्षोदः पर्वतोभिजन एषां ते आर्क्षोदाः॥ शंडिकादिभ्यो ञ्यः॥ शंडिकोभिजनोस्य शांडिक्यः॥ सिंधुतक्षशिलादिभ्योणञौ॥ सिंध्वादिभ्यो ण् तक्षशिलादिभ्यो ञ् स्यात्। सैंधवः। तक्षशिला नगरी अभिजनोस्य ताक्षशिलः॥ तूदीसलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः॥ तूदी अभिजनोस्य तौदेयः। सालातुरीयः। वार्मतेयः। कौचवार्यः॥ भक्तिः॥ सोस्येत्यनुवर्तते। भज्यते सेव्यत इति भक्तिः। स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः॥ अचित्तादेशकालाट्ठक्॥ अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः। पायसिकः॥ अचित्तात् किं। देवदत्तः॥ अदेशात् किं। स्रौघ्नः॥

कं १

ता २

मल्ला भल्लकिनः। शाट्यायनी। शाट्यायनिनः। कल्पे पिंगाद्। पैंगी। कल्पः। पुराणेति किं। याज्ञवल्क्यानि ब्रा
ह्मणानि। आश्मरथः कल्पः। अणि। आपत्यस्येति य लोपः। कठचरकाल्लुक्। आभ्यां प्रोक्तप्रत्यय
स्य लुक् स्यात्। कठेन प्रोक्तमधीते कठाः। चरकाः। कलापिनोऽण्। कलापिना प्रोक्तमधीते कालापाः।
नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिलाङ्गलिशिलालि
शिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानमित्युपसंख्यानाट्टिलोपः। छगलिनो ढिनुक्। छाग
लिना प्रोक्तमधीते छागलेयिनः। पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः। पाराशर्येण प्रोक्तं
भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरिणो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः। कर्मन्दकृशाश्वादिनिः। भिक्षुनट
सूत्रयोरित्येव। कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः। कृशाश्विनो नटाः। तेनैकदिक्। सुदा
म्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी। तसिश्च। तसिप्रत्ययः स्यात्। पीलुमूलेन एकदिक् पीलु
मूलतः। उरसो यच्च। चात्तसिः। अणोऽपवादः। उरसा एकदिक् उरस्यः। उरस्तः। उपज्ञाते। तेनेत्ये
व। पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयं। कृते ग्रन्थे। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः। संज्ञायां। तेनेत्येव।
अर्थयार्थमिदं। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु। कुलालादिभ्यो वुञ्। तेन कृते संज्ञायां। कुला

ठा७

लेन कृतं कौलालकं । वारुडकं । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । तेन कृते संज्ञायां । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं । भ्रा
मरं । वाटरं । पादपं । तस्येदं उपगोरिदं औपगवं । वहेस्तुरणिट् च । संवोढुः स्वं सांवहित्रं । आग्नीध्रः शार
णे रञ्भं च । अग्निमिंधे अग्नीत् तस्य स्थानं आग्नीध्रं । तादर्थ्ये सोऽप्याग्नीध्रः । समिधामाधाने षे
ण्यण् । सामिधेन्यो मंत्रः सामिधेनीकः । रथाद्यत् । रथ्यं चक्रं । पत्रपूर्वादञ् । पत्रं वाहनं । अश्व
रथस्येदं आश्वरथं । पत्राध्वर्युपरिषदश्च । अत्र पत्राद्वाह्ये । अश्वस्येदं वहनीयं आश्वं । आध्वर्यवं
पारिषदं । हलसीराट्ठक् । हालिकं । सैरिकं । द्वंद्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः । काकोलूकिका । कुत्सकु
शिकिका । द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । दैवासुरं । गोत्रचरणाद्वुञ् । औपगवकं । चरणाद्धर्माम्नाय
योरिति वक्तव्यं । काठकं । संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण् । घोषग्रहणमपि कर्तव्यं । अत्र वैदः संघो
ऽङ्को घोषो वा । वैदं लक्षणं । यञ् । गार्ग्यः गार्गी इञ् । दाक्षः । दाक्षं । परंपरासंबंधे वुक । सा सा तुलक्षणं
शाकलाद्वा । अणोऽपवादः । पक्षे ऽरणञ्वाठञ् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां संघोऽङ्को घो
षो वा शाकलः शाकलकः । लक्षणे कु । बता । छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः । छंदोगा
नां धर्मो आम्नायो वा छांदोग्यं । औक्थिक्यं । याज्ञिक्यं । बाह्वृच्यं । नाट्यं । चरणाद्धर्माम्नाययोरि

(Left margin:) ति ५ ॥११५॥
(Right margin:) राग ६ ॥११५॥

स्य संमत साहवयर्म्नटशब्दादिपितयोरेवानदंडमाणवांतेवासिषु ठेर्दे प्रधाना माणवा दंडमाण

वास्तेषु शिष्येषु वुञ् न स्यात्॥ दाक्षाः दंडमाणवाः॥ शिष्या वा॥ रैवतिकादिभ्यश्छः॥ तस्येदमित्य

र्थे वुञोपवादः॥ रैवतिकीयः॥ बैजवापीयः॥ कौपिंजलहास्तिपदादण् वाच्यः॥ कुपिंजलस्यापत्यं

इहैव निपातनात् दृण्। तदंतात्सुन्रणण्। कौपिंजलः॥ गोत्रवुञोपवादः॥ हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिप

दः॥ तस्यायं हास्तिपदः॥ चरणाद्वुञोपवादः॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च॥ अण् स्यात्॥ आथर्वणिक

स्यायं आथर्वणो धर्मः॥ आम्नायो वा चरणाद्वुञोपवादः॥ ७॥ समासाः शैषिकाः॥ ७॥ आरम्भ।

तस्य विकारः॥ अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः॥ अश्मनो विकारः आश्मः॥ भास्मनः॥ मार्त्तिकः॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ यादिकारो। मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः॥ मौर्विकांडं

भस्म वा॥ पैप्पलं॥ बिल्वादिभ्योऽण्॥ बैल्वः॥ कोपधाच्च॥ अण्॥ अञोपवादः॥ तर्कु॥ तार्कवं॥ तैत्तिडीकं॥

त्रपुजतुनोः षुक्॥ आभ्यामण् स्यात् षुक्कारो गतयोः॥ त्रापुषं॥ जातुषं॥ ओरञ्॥ दैवदार

वं॥ अनुदात्तादेश्च॥ दाधित्थं॥ कापित्थं॥ पलाशादिभ्यो वा॥ पालाशं॥ कारीरं॥ शम्याः ष्लञ्॥ शामील

भस्म॥ षित्वान्ङीष्॥ शामीली स्रुक्॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः॥ मरुतिमात्रान्मयट्

वास्य हिक्का। रावयवयोः। अश्ममयं। आश्मनं। अत्सेक्ष्यादिकिं। मौञ्जः। कपः। कार्पासमाच्छादनं। नित्यं वृद्ध
शरादिभ्यः। आम्रमयं। शरमयं। एकाचो नित्यं। वाङ्मयं। त्वङ्मयं। कथं तर्हि आप्यमन्नमयमिति। तस्येदमि
त्यणन्तात्स्वार्थे ष्यञ्। गोश्च पुरीषे। गोः पुरीषं गोमयं। पिष्टाच्च। मयट् स्यात्। पिष्टमयं भस्म। कथं
पैष्टी सुरेति सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण्। संज्ञायां कन्। पिष्टादित्येव। पिष्टस्य विकारविशेषः
पिष्टकः अपूपोऽपूपः। पिष्टकः स्यात्। व्रीहेः पुरोडाशे। मयट् स्यात्। बिल्वाद्यणोपवादः। व्रीहिमयः पुरो
डाशः। व्रैहमन्यत्। असंज्ञायां तिलयवाभ्यां। तिलमयं। यवमयं। संज्ञायां तु तैलं। यावकः। तालादिभ्यो
ऽण्। अण्मयटोरपवादः। तालाद्धनुषि। तालं धनुः। अन्यत्तालमयं। ऐं रङ्कवं। जातरूपेभ्यः परिमाणे।
त्रणम्। बहुवचनात्स्वर्णपर्यायग्रहणं। हाटकः। तापनीयः। सौवर्णो वा निष्कः। परिमाणे किं। हाटकमयी यष्टिः।
प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। शौकं। बाकं। राजतं। ञितश्च तत्प्रत्ययात्। ञिद्यो विकारावयवप्रत्ययस्त

॥११६॥ दं तादञ्स्यात्पयोरेवार्थे येऽ मयटोपवादः। शामील्यस्य भस्म शामीलं। दाधित्थं। ञितः किं। शैल्यम् ॥११६॥

पो। क्रीतवत्परिमाणात्। आगुतेष्ठं प्याद्रन्तक्रीतार्थे ये प्रत्ययाः येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते
तावेव विकारेऽतिदिश्यन्ते। त्रणा× जि× दीनामपवादः। निष्केण क्रीतं नैष्किकं। एवं नैष्कस्य विकारोपि

नैष्किकः ॥ शातस्य विकारः शात्यः शातिकः ॥ उष्ट्राद्वुञ् ॥ प्राण्यञोऽपवादः ॥ औष्ट्रकः ॥ उमोर्णयोर्वा ॥ औमं औ-
मकं ॥ और्णं और्णकं ॥ वुञ्भावे यथाक्रममणञौ ॥ एण्या ढञ् ॥ ऐणेयं ॥ एणस्य तु ऐणं ॥ गोपयसोर्यत् ॥
गव्यं पयस्यं ॥ द्रोश्च ॥ द्रुर्वृक्षः ॥ तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यं ॥ माने वयः ॥ द्रोरित्येव ॥ द्रुवयं ॥ पौतवं द्रुवयं पा-
य्यमिति नामार्थकं त्रयं ॥ फले लुक् ॥ विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले ॥ आमलक्याः फलं आम-
लकं ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ विधानसामर्थ्यान्न लुक् ॥ प्लाक्षं ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ आगमन वृ-
ऐजागमश्च ॥ नैयग्रोधं ॥ जंबा वा ॥ जंबूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् ॥ जांबवं ॥ पक्षे ओरञ् ॥ तस्य लुक् ॥ जंबु ॥
वा जंबाः फलप्रत्ययस्य लुब्वा स्यात् ॥ लुपि युक्तवत् ॥ जंबाः फलं ॥ जंबूः ॥ फलपाकशुषामुपसंख्या-
नं ॥ व्रीहयः मुद्गाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलं ॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका ॥ जात्याः पुष्पं जाती ॥ विदार्याः मूलं वि-
दारी ॥ बहुलग्रहणान्नेह ॥ पाटलानि पुष्पाणि ॥ साल्वानि मूलानि ॥ बाहुलकात् क्वचिल्लुक् ॥ अशोकं
करवीरं ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् ॥ हरीतक्यादीनां लिंगमेव प्रकृतिवत् ॥
हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च ॥ कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ
स्तः छयतोश्च लुक् ॥ कंसाय हितं कंसीयं ॥ तस्य विकारः कांस्यं ॥ परशवे हितं परशव्यं ॥ तस्य पारशवः

तै१

॥आग्रीव्यतीयाः समाप्ताः॥ प्राग्वहतेष्ठक्॥ तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते॥ तदाहेति माशब्दादिभ्य
उपसंख्यानम्॥ माशब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः॥ स्वागतादीनां च॥ ऐज् न स्यात्॥ स्वागतमित्या
ह स्वागतिकः॥ स्वाध्वरिकः॥ स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः॥ व्याङ्गिः॥ व्यडस्यापत्यं व्याडिः॥ व्यवहारेण चरति
व्यावहारिकः॥ स्वपतौ साधु स्वापतेयम्॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः॥ पार्याप्तिकः॥
पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः॥ सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः॥ सौखशायनिकः॥ अनुशतिकादिः॥ गच्छतौ प
रदारादिभ्यः॥ पारदारिकः॥ गौरुतल्पिकः॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम्॥ अक्षैर्दीव्यतीत्याक्षि
कः॥ अभ्र्या खनतीत्याभ्रिकः॥ अक्षैर्जयतीत्याक्षिकः॥ अक्षैर्जितमाक्षिकम्॥ संस्कृतम्॥ दध्ना संस्कृतं
दाधिकम्॥ मारिचिकम्॥ कुलत्थकोपधादण्॥ ठकोऽपवादः॥ कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम्॥ तैत्तिडीकम्॥ तरति॥
उडुपेन तरतीत्यौडुपिकः॥ गोपुच्छाट्ठञ्॥ गौपुच्छिकः॥ नौद्व्यचष्ठन्॥ नाविकः॥ घटिकः॥ बाहुभ्यां तरति
बाहुकः॥ चरति॥ तृतीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठक् स्यात्॥ हस्तिना चरति हास्तिकः॥ शाकटिकः॥
दध्ना चरति दाधिकः॥ आकर्षात्ष्ठल्॥ आकर्षो निकषोपलः॥ आकर्षादिति पाठान्तरम्॥ तेन चरति आक
र्षिकः॥ षित्वात् ङीष्॥ आकर्षिकी॥ पर्पादिभ्यः ष्ठन्॥ पर्पेण चरति पर्पिकः॥ पर्पिकी॥ पेन पादेन पङ्गुश्च

रंतिसपर्प्यः॥ ऋश्चिकः। राश्चिकः॥ श्वगणाट्ठञ्च॥ यास्थन्न्। श्वादेरिञि॥ ऐयूव॥ श्वस्त्रस्यापत्यं श्वाप
स्तिः। श्वादंष्ट्रिः॥ द्वारादिषु श्वन्शब्दः पठ्यते तत्र तदादिविधेर्वै तदेव स्यापकं इकारादाविति वाच्यं।
श्वगणेन चरति श्वागणिकः। श्वागणिकी॥ श्वगणिकः। श्वगणिकी॥ पदांतस्यान्यतरस्यां॥ श्वादेर
गस्य पदशब्दांतस्येञ्च। श्वापदस्येदं श्वापदं। शौवापदं॥ वेतनादिभ्यो जीवति॥ वेतनेन जीवति वैतनि
कः। धानुष्कः॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्। वस्नेन मूल्येन जीवति वास्निकः॥ क्रयविक्रयग्रहणं संघातवि
गृहीतार्थं। क्रयविक्रयिकः। क्रायिकः। विक्रयिकः॥ आयुधाच्छ च॥ याट्ठक्। आयुधेन जीवति आयुधीयः।
आयुधिकः॥ हरत्युत्संगादिभ्यः॥ उत्संगेन हरति औत्संगिकः॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः। भ
स्त्रिकी॥ वैवधिकः॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन्। वीवधिकः। वीवधिकी॥ विवधवी
वधशब्दो ऽत्र पर्यायो शिक्ये स्कंधवाह्ये काष्ठे वर्त्तेते। अण् कुटिलिकायाः॥ कुटिलिका व्याधानां गति
विशेषः कर्मारोपकरणं च लोहं च। कुटिलिकया हरति मृगान् अंगारान्वा कौटिलिको व्याधः। क
र्मारश्च॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः॥ अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरं॥ त्रेर्मम्नित्यं॥ त्रिप्रत्ययांतप्रक्र
ति कात्रीयो नाम्नि वृत्तेर्नित्यं मप् स्यान्नित्यं। कृत्यानि वृत्तं कृत्रिमं। पक्त्रिमं। भावप्रत्ययांतादिमब्वक्तव्यः।

६४

विपाणविपयात्

।।११८।।

पाकेन निर्वृत्तं पाकिमं। त्यागिमं। अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ। अपमित्येति ल्यबन्तं। अपमित्य नि
र्वृत्तमापमित्यकं। याचितेन निर्वृत्तं याचितकं। संसृष्टे। दध्ना संसृष्टं दाधिकं। चूर्णादिनिः। चूर्णैः संसृ
ष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः। लवणाल्लुक्। लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः। लवणं शाकं। मुद्गादण्। मौद्ग ओद
नः। व्यञ्जनैरुपसिक्ते। दध्ना उपसिक्तं दाधिकं। ओजःसहोम्भसा वर्तते। औजसिकः शूरः। साहसिकश्
चौरः। आम्भसिको मत्स्यः। तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं। द्वितीयान्तादस्माद् वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठ
क् स्यात्। क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया। प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः। आन्वीपिकः। प्रातिलोमिकः। आनुलो
मिकः। प्रातिकूलिकः। आनुकूलिकः। परिमुखं च। परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः। चात् पारिपार्श्वि
कः। प्रयच्छति गर्ह्यं। द्विगुणार्थं द्विगुणं तत् प्रयच्छति द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः। वृद्धेर्वृधुषिभावो वाच्यः।
वार्धुषिकः। कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ। गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः। प्रयच्छति गर्ह्यं कुसीदं वृद्धिस्त
दर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः। कुसीदिकी। एकादशार्थत्वाद् [illegible]
रायेति विग्रहे ऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते। दशैकादशिकः। दशैकादशिकी। दशैकादशा
न् प्रयच्छति। उत्तमर्णे एवेहापि तद्धितार्थः। [illegible] प्रयच्छति वा दशैकादशिकः। रक्षति। समाजं रक्षति

।।११८।।

157

सामाजिकः॥ शब्दं दर्दुरं करोति॥ शाब्दिकः॥ दार्दुरिकः॥ पक्षिमत्स्यमृगान् हंति॥ स्वरूप
स्वपर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं॥ मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव॥ पक्षिणो हंति पाक्षिकः॥ शाकुनि
कः॥ मायूरिकः॥ मात्स्यिकः॥ मैनिकः॥ शाकुलिकः॥ मार्गिकः॥ हारिणिकः॥ सारंगिकः॥ परिपंथं च ति
ष्ठति॥ अस्माद् द्वितीयांतात्तिष्ठति हंति चेत्यर्थे ठक् स्यात्॥ पंथानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिप
थिकश्चोरः॥ परिपंथं हंति पारिपंथिकः॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति॥ दंडाकारो माथः पंथाः
दंडमाथः दंडमाथं धावति दांडमाथिकः॥ पादविकः॥ आनुपदिकः॥ आक्रंदाट्ठञ्च॥ अस्माट्ठञ् स्याच्चा
त् ठक् धावतीत्यर्थे॥ आक्रंदं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रंदिकः॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति॥ सर्वपदा
द् गृह्णाति पौर्वपदिकः॥ औत्तरपदिकः॥ प्रतिकंठार्थललामं च॥ एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक्॥ प्रतिकंठं गृह्णाति
प्रातिकंठिकः॥ आर्थिकः॥ लालामिकः॥ धर्मं चरति धार्मिकः॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यं॥ आधर्मिकः॥ प्रतिप
थमेति ठंश्च॥ प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः॥ समवायान् समवैति सामवायिकः॥ सामाजिकः॥ पारिषदः॥
परिषदं समवैति पारिषद्यः॥ सेनाया वा॥ ण्यः स्यात् पक्षे ठक्॥ सैन्याः॥ सैनिकाः॥ संज्ञायां ललाटकुक्कु
ट्योः पश्यति॥ ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः॥ कुक्कुटीशब्देन तत्संबंधी स्वल्पदेशो लक्ष्यते कौक्कुटि

॥११२॥

कः ॥ हिक्कु ॥ तस्य धर्म्यं ॥ आपणस्य धर्म्यं ॥ आपणिकं ॥ अण् महिष्यादिभ्यः ॥ महिष्या धर्म्यं माहिषं ॥ याज
मानं ॥ ऋतोऽञ् ॥ पातुर्धर्म्यं पात्रं ॥ नराच्चेति वक्तव्यं ॥ नरस्य धर्म्यं नारं ॥ विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः
विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रं ॥ विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वक्तव्यः ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रं ॥ अव
क्रयः ॥ षष्ठ्यन्ताद्धर्म्यादवक्रयेऽर्थे ॥ आपणस्यावक्रयः आपणिकः ॥ राज्ञे यद्देयं सोऽवक्रय इति तद
स्य पण्यं ॥ अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ॥ लवणाट्ठञ् ॥ लावणिकः ॥ किसरादिभ्यः ष्ठन् ॥ किसरं प
ण्यमस्य किसरिकः ॥ षित्त्वान्ङीष् ॥ किसरिकी ॥ किसर उशीर नलद इत्यादि ॥ किसरादयः सर्वे सुग
न्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ॥ शलालुनोऽन्यतरस्यां ॥ ष्ठन् पक्षे ठक् ॥ शलालुकः ॥ शलालुकी ॥ शलालु सु
गन्धिद्रव्यविशेषः ॥ शिल्पं ॥ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्यां ॥ मड्डु
कवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः ॥ माड्डुकिकः ॥ झार्झरः ॥ झार्झरिकः ॥ प्रहरणं ॥ तदस्येत्येव ॥ असिः प्रहरण
मस्य आसिकः ॥ धानुष्कः ॥ परश्वधाट्ठञ्च ॥ पारश्वधिकः ॥ शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ शाक्तीकः ॥ याष्टीकः ॥
अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ तदस्येत्येव ॥ अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः ॥ नास्तीति मतिर्यस्य
स नास्तिकः ॥ दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ॥ शीलं ॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥ छत्रा

शालालुकः ॥ शालालुकी ॥ ६

॥११२॥

कार्मस्ताच्छील्ये। कार्म इति ताच्छील्ये णिटिलोपो निपात्यते। कर्मशीलः कार्मः। न तद्धित इत्येव सिद्धे णकार्यं ताच्छीलिके णेपि तेन चौरी तापसी च्यादि सिद्धं। ताच्छील्ये किं। कार्मणः।

द्विष्येयाणः। गुरोर्देवानामावराणां छात्रं तद्वशीलमस्य छात्रः। कर्माध्ययने वृत्तं। प्रथमांतात्सप्तम्यर्थे
ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमांतस्यार्थः। ऐकान्यिकः। यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परी
क्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः। बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्। प्राग्विषये। द्वादशान्यानि
कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः। द्वादशपाठ्यस्य जाता इत्यर्थः। हितं भक्षाः। अस्मै पथ्य
क्षणं हितमस्य आपूपिकः। तदस्मै दीयते नियुक्तं। अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै आग्रभोजनिकः। श्रा
णामांसौदनाट्टिठन्। श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः। श्राणिकी। मांसौदनग्रहणं संघातविग
हीतार्थं। मांसौदनिकः। मांसिकः। औदनिकः। भक्तादणन्यतरस्यां। पक्षे ठक्। भक्तमस्मै नियुक्तं दी
यते भाक्तः। भाक्तिकः। तत्र नियुक्तः। आकरे नियुक्तः आकरिकः। अगारांताट्ठन्। देवागारे नियुक्तो दे
वागारिकः। अध्यायिन्यदेशकालात्। निषिद्धदेशकालवाचिकात् ठक् स्यात् अध्यायिनि। श्मशाने अधी
ते श्माशानिकः। चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः। कठिनांतप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति। तत्रेत्येव।
वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः। वेणुवृणकः कठिना यस्मिन् देशे स वंशकठिनः। तस्मिन्दे
शे या क्रिया परम्परसुबेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः। प्रास्तारिकः। सांस्थानिकः। निकटे वसति। नैक

तू ४ श्रे ३

कटिको लिस्रु॥ आवसथात् ष्ठल्॥ आवसथे वसति आवसथिकः॥ षित्वात् ङीष्॥ आवसथिकी॥ आक
र्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च॥ आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे॥ षडिति सूत्र
षट्केन विहिता इत्यर्थः॥ अथ पशुप्रसङ्गः॥ छ॥ गोविधिः समाप्तः॥ छ॥ आग्नि ताघत्॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गं॥
आकृष्य दीर्घिक्रियातौ इति रथयुगप्रासङ्गं॥ रथं वहति रथ्यः॥ युग्यः॥ वत्सानां दमनकाले स्कंधे का
ष्ठमासज्यते स प्रासंगः॥ तं वहतीति प्रासंग्यः॥ धुरो यड्ढकौ॥ हलि चेति दीर्घप्राप्तौ॥ न लकुधुरः॥ अस्य
कुर्धुरोरिति उपधाया दीर्घो न स्यात्॥ धुर्यः॥ धौरेयः॥ खः सर्वधुरात्॥ सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः॥ एकधु
राल्लुक् च॥ एकधुरीणः॥ एकधुरः॥ शकटादण्॥ शकटं वहतीति शाकटो गौः॥ हलसीराट्ठक्॥ हलं वहतीति हा
लिकः॥ सैरिकः॥ संज्ञायां जन्या॥ जनीं वधूं ततो वहति प्रापयतीति जन्या॥ विध्यत्यधनुषा॥ द्वितीयान्ताद्विध्य
तीत्यर्थे यत् स्यात् न चेत्तत्र धनुः करणं॥ पादौ विध्यन्तीति पद्याः शर्कराः॥ धनगणं लब्धा॥ लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे धने
लब्धा धन्यः॥ गणं लब्धा गण्यः॥ अन्नाण्णः॥ अन्नं लब्धा आन्नः॥ वशं गतः॥ वश्यः परेच्छानुचारी॥ पदमस्मि
न्दृश्यं॥ पद्यः॥ कर्दमः॥ नातिशुष्क इत्यर्थः॥ मूलमस्याबर्हि॥ आबर्हणमाबर्हः उत्पाटनं॥ तदस्यास्तीत्या
बर्हि॥ मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः॥ संज्ञायां धेनुष्या॥ धेनुशब्दस्य षुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वा

थे॥ निपात्यते संज्ञायां॥ धेनुष्या बंधके स्थिता॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः॥ गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गा
र्हपत्यो ग्निः॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसं
मितेषु॥ नावा तार्यं नाव्यं॥ वयसा तुल्यो वयस्यः॥ धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं॥ विषेण वध्यो विष्यः॥ मूलेन
आनाम्यं मूल्यं॥ मूलेन समो मूल्यः॥ सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रं॥ तुलया संमितं तुल्यं॥ धर्मपथ्यर्थ
न्यायादनपेते॥ धर्मादनपेतं धर्म्यं॥ पथ्यं॥ अर्थ्यं॥ न्याय्यं॥ छंदसो निर्मिते॥ छंदसा निर्मितं छंदस्य
इच्छया कृतमित्यर्थः॥ उरसोण् च॥ चाद्यत्॥ उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः॥ उरस्यः॥ हृदयस्य प्रिये हृ
द्यो देशः॥ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु॥ हृदादेशः॥ बंधने चर्षौ॥ हृदयस्य शब्दात्सप्तम्यंताद्बंधने य
त्स्याद्वेदविषये॥ हृदयस्य बंधनो हृद्यः॥ वशीकरणमंत्रः॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु॥ मतं ज्ञा
नं तस्य करणं साधकः साधनं वा मत्यं॥ जनस्य जल्पो जन्यः॥ हलस्य कर्षो हल्यः॥ तत्र साधुः॥ अग्र्यः॥ सा
मसु साधुः सामन्यः॥ ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः॥ कर्मण्यः॥ शरण्यः॥ प्रतिजनादिभ्यः ख
ञ्॥ प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः॥ सांयुगीनः॥ सार्वजनीनः॥ वैश्वजनीनः॥ भक्ताण्णः॥ भक्ते साधवो
भाक्ताः शालयः॥ परिषदो ण्यः॥ पारिषद्यः॥ परिषद इति योगविभागाण्णो पि॥ पारिषदः॥ कथादिभ्य

ष्कू। कथायां साधुः कार्थिकः ॥ गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ गुडे साधुर्गौडिकः इक्षुः ॥ सक्तुके यवः ॥ पथ्यतिथिव
सतिस्वपतेर्ढञ् ॥ पथि साधु पाथेयं ॥ आतिथेयः ॥ वसतेव सतिः ॥ तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः ॥ स्वापते
यं धनं ॥ सभाया यः ॥ सभ्यः ॥ समानतीर्थे वासी ॥ साधुरिति निवृत्तं ॥ वसतीति वासी समाने तीर्थे गु
रौ वसतीति सतीर्थ्यः ॥ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्रा
ता ॥ सोदराद्यः ॥ सोदर्यः ॥ अर्थ प्राग्वतः ॥ ७ ॥ इति प्राग्घितीयाः ॥ ७ ॥ प्राक्क्रीताच्छः ॥ तेन क्रीतमित्य
तः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥ उगवादिभ्यो यत् ॥ प्राक्क्रीतादित्येव ॥ उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् ॥ छस्याप
वादः ॥ नाभि नभं च ॥ नभ्योऽक्षः ॥ नभ्यमञ्जनं ॥ रथनाभावेवेदं ॥ शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं ॥ शुन्यं शुव्य शुन्यं
सोऽनडुहः ॥ खलु धन्यः ॥ कंबलाच्च संज्ञायां ॥ यत्स्यात् ॥ कंबल्यमूर्णापलशतं संज्ञायां किं ॥ कंबलीयमूर्णा ॥
विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ आमिक्ष्यं दधि ॥ आमिक्षीयं ॥ पुरोडाश्याः तण्डुलाः ॥ पुरोडाशीयाः ॥ अपूप्यं ॥
॥१२१॥ अपूपीयं ॥ तस्मै हितं ॥ वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् ॥ शंकव्यं दारु ॥ गव्यं ॥ हविष्यं ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ ॥१२१॥
दंत्यं कण्ठ्यं ॥ नस्यं नासिकायाय ... क्षुद्रेषु ॥ नस्यं नाभ्यं ॥ ये च तद्धिते ॥ पादोऽतद्धिते परे शिरः शब्दस्य शीर्ष
न्नादेशः स्यात् ॥ शीर्षण्यः ॥ तद्धिते किं ॥ शिरसः ॥ शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ शीर्षण्याः ॥ शिरस्याः केशाः ॥

163

अपि शीर्षं इति वाच्यं। अजादेश आह्नं ते शिरसः शीर्षादेशः। स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षं। खलयवमाषतिल
वृषब्राह्मणश्च। खलाय हितं खल्यं। यव्यं। माष्यं। वृष्यं। ब्रह्मण्यं। अजाविभ्यां थ्यन्। अजथ्या यूथिः।
अविथ्या। आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः। आत्माध्वानौ खे। एतौ खप्रत्यये प्रकृत्या स्तः। आत्मने हि
तम् आत्मनीनं। विश्वजनीनं। कर्मधारयादेवेष्यते। षष्ठीतत्पुरुषाद् बहुव्रीहेश्च छ एव। विश्वजनीयं। पंच
जनादुपसंख्यानं। पंचजनीनं। सर्वजनाट्ठञ् खश्च। सार्वजनिकः। सर्वजनीनः। महाजनाट्ठञ्। मा
हाजनिकः। मातृभोगीणः। पितृभोगीणः। राजभोगीनः। आचार्यादणत्वं च। आचार्यभोगीनः। स
र्वपुरुषाभ्यां णढञौ। सर्वाण्णो वेति वक्तव्यं। सर्वस्मै हितं सार्वं। सार्वीयं। पुरुषाड्ढञ्। वधविकारसमूहते २६
न कृतेषु। भाष्यकारप्रयोगात्। तेनेयस्य द्वहुमध्ये निवेशः। पुरुषस्य वधः पौरुषेयः। तस्येदमित्यणि
प्राप्ते पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यञि प्राप्ते। समूहे ऽणि प्राप्ते। एकाकिनो
ऽपि प्रभृतः पौरुषेयवृता इवेति माघः। तेन कृते ग्रन्थे ऽणि प्राप्ते अपौरुषेयं भासाहारो आम्नायाः
इति विवेकः। माणवचरकाभ्यां खञ्। माणवाय हितं माणवीनं। चारकीणं। तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ।
विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यंतात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः स्यात्। अंगारेभ्य एतानि अंगा

ता१

रा॥ याति॥ कांस्यानि॥ प्राक्क्रीताच्छः॥ शंकव्यं दारु॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ्॥ छादिषेयाणि तृणानि॥
वालेयास्तंडुलाः॥ उपधिशब्दास्स्वार्थे इष्यते॥ उपधीयत इत्युपाधिः रथांगं॥ तेनैव औपधेयं॥ ऋ
षभोपानहोर्ञ्यः॥ छस्यापवादः॥ आर्षभ्यो वत्सः॥ औपानह्यो मुंजः॥ चर्मण्यप्येवमेव स्वं विप्रतिषेधेन॥ पप ३
औपानह्यं॥ चर्मणोऽञ्॥ चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात्॥ वाध्रं इदं वाध्रं चर्म॥ वारत्रं चर्म॥
तदस्य तदस्मिन्स्यादिति॥ प्राकारः आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः॥ प्रासादीयं दारु॥
प्राकारोऽस्मिन्स्यात् प्राकारीयो देशः॥ इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति॥ तेनेह न॥ प्रा
सादो देवदत्तस्य स्यादिति॥ परिखाया ढञ्॥ पारिखेयी भूमिः॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः॥ प्राग्व
तेष्ठञ्॥ तेन तुल्यमिति ~~क्रिया चे~~ वक्ष्यति तत्र प्राक् ठञधिक्रियते॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरि
॥१२२॥ माणाट्ठक्॥ तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञोऽधिकारे न्यिठञोपवादष्ठगिति क्रियते॥ गोपुच्छा ॥१२२॥
दीन्वर्जयित्वा॥ असमासे निष्कादिभ्यः॥ आर्हादित्येतचोनक्रान्तमिति पाठ सघदशात्व्या मनुष
तेति॥ निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु॥ नैष्किकं॥ समासे तु परिमाणान्तस्यासंज्ञाशा
णयोः॥ उत्तरपदवृद्धिः स्यात्॥ जिदादौ परमनैष्किकं॥ असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति तत्राप्रकृतरंत

ठञ्२

165

विधिरिति॥ तेन मुगव्ययपवाद्मण्णमित्यादि॥ इतऊर्द्धं तु संख्या॥ सर्वपदानां वदेन ग्रहणं प्राक्वतीति
रिष्यते॥ चालुकि॥ पारायणिकः॥ द्वैपारायणिकः॥ अलुकीति किं॥ द्वाभ्यां सूर्पाभ्यां क्रीतं द्विसूर्पं
द्विसूर्पेण क्रीतेन्नस्तर्पादञ्माभ्यत्त॥ किंतु अर्द्धिसौर्पिक॥ अर्द्धात्परिमाणस्यैतुवा॥ अर्द्धात्परिमाण
वाचकस्योत्तपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञ्णिति किति च॥ अर्द्धद्रोणेन क्रीतमर्द्धद्रौणिकं॥
आर्द्धद्रौणिकं॥ नातःपरस्य॥ अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वस्य तु वा ञिदादौ॥ अर्द्धप्र
स्थिकं॥ आर्द्धप्रस्थिकं॥ अतः किं॥ आर्द्धकौडविकं॥ तपरः किं॥ अर्द्धखार्यां भवा अर्द्धखारी॥ आर्द्धखा
री सार्यपीत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात्॥ शताच्च ठन्यतावशते॥ शतेन क्रीतं
शतिकं॥ शत्यं॥ अशते किं॥ शतं परिमाणमस्य शतकः संघः॥ इह अयथार्थविवक्षायां प्रकृत्यर्था
न्नातिरिच्यते तेन ठन्यतौ न किंतु कन्नेव॥ असमास इत्येव॥ द्विशतेन क्रीतं द्विशतिकं॥ संख्याया
अतिशदन्तायाः कन्॥ संख्यायाः कन्स्यात् [illegible]॥ पंचभिः क्रीतः पंचकः॥ ब
हुकः॥ त्यन्तायास्तु॥ साप्ततिकः॥ शदन्तायाः चत्वारिंशत्कः॥ वतोरिड्वा॥ वत्वंतात्कन इड्वा स्यात्॥

६२

तावतिकः। तावकः। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्। योगविभागः कर्तव्यः। आभ्यां कन् स्यात्। असं
ज्ञायां ड्वुन् स्यात् कनोऽपवादः। विंशकः। त्रिंशकः। संज्ञायां तु विंशतिकः। त्रिंशत्कः। कंसाट्टिठन्। टो ङी
वर्थः। इकार उच्चारणार्थः। कंसिकः। कंसिकी। अर्धाच्चेति वक्तव्यम्। अर्धिकः। अर्धिकी। कार्षाप

शत४ णाट्टिठन् वक्तव्यः। प्रतिरादेशश्च वा। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्रतिकः। प्रतिकी। शूर्पादञन्यत
रस्याम्। शौर्पम्। शौर्पिकम्। शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्। एभ्योऽण् स्यात् ठञ्ठकोरपवा
दः। शतमानेन क्रीतं शातमानम्। वैंशतिकम्। साहस्रम्। वासनम्। अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्।
अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च परस्याऽऽर्हीयस्य लुक् स्यात्। अध्यर्धकंसम्। द्विकंसम्। संज्ञायां तु पाञ्चकपा

५प लिकम्। विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्। लुग्वा स्यात्। अध्यर्धकार्षापणम्। अध्यर्धकार्षापणिकम्।
द्विकार्षापणम्। द्विकार्षापणिकम्। औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक्पक्षे। अध्यर्धप्रतिकम्। द्विप्रति
कम्। अध्यर्धसहस्रम्। अध्यर्धसाहस्रम्। द्विसहस्रम्। द्विसाहस्रम्। द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्। लुग्वा स्यात्।
द्विनिष्कम्। द्विनैष्किकम्। त्रिनिष्कम्। त्रिनैष्किकम्। बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्। बहुनिष्कम्। बहुनैष्किकम्। बिस्ता

बहु१ च्च। द्वित्रिपूर्वाद् बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा। द्विबिस्तम्। द्विबैस्तिकमित्यादि। विंशतिकात्खः। अध्य

र्द्धस्य द्विगोरित्येव। अध्यर्द्धविंशतिकीनं। द्विविंशतिकीनं। खार्या ईकन्। अध्यर्द्धखारीकं। द्विखारीकं। केवलायाश्चेति वक्तव्यं। खारीकं। पणपादमाषशताद्यत्। अध्यर्द्धपण्यं। द्विपण्यं। अध्यर्द्धपाद्यं। द्विपाद्यं। इह पादः पद्दिति न। यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात्। पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न। प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात्। शाणाद्वा। पक्षे ठञ्। तस्य लुक्। अध्यर्द्धशाण्यं। अध्यर्द्धशाणं। द्वित्रिपूर्वादण्च। शाणाद्वित्येव वाग्रत्। तेन त्रैरूप्यं। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासा दिह वृद्धिरेव। द्वैशाणं। द्विशाण्यं। द्विशाणं। इह ठञादयः त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषां समर्थवि भक्तयोर्थश्चाकांक्षिताः ते इदानीमुच्यन्ते। तेन क्रीतं ठञ्। गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकं। साप्ततिकं। प्रास्थिकं। ठञः नैष्किकं। इह गोप्यां हस्वान्तात्ठिति लुकि लुकोपवादः। पंचभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ। संयोगः संबंधः उत्पातः शुभाशुभसूचकं। शतिकः शतस्य धनपतिः संयोगः शत्यं शतिकं। दक्षिणाक्षिस्पन्दनं। शतस्य निमित्तमित्यर्थः। वातपित्तश्लेष्मणः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं। वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकं। पैत्तिकं। श्लैष्मिकं। सन्निपाताच्चेति वक्तव्यं। सान्निपातिकं। गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्। गोर्निमित्तं संयोग उत्पा

ति ५

शत्यः४

तोगव्यः॥ ध्रुवः॥ धन्यः॥ यशस्यः॥ स्वर्ग्यः॥ गोध्रुवस्कि॥ वितयस्य वैतपिकः॥ असंख्येयादिस्कि॥ पंचानां पंचकं
आस्थिकं॥ स्वाकं॥ अध्याय॥ आधिकं॥ आश्विमकं॥ अन्यवर्गसादुपसंख्यानं॥ अन्यवर्गस्य॥ पुत्राच्छचा॥ याश्च
तः॥ पुत्रीयः॥ पुत्र्य॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोगो सम्भोवा सार्वभौमः॥ पार्थिवः॥
सर्वभूमिशब्दोनुशतिकादिषु पठ्यते॥ तस्येश्वरः॥ तत्र विदित इति च॥ सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो
वा सार्वभौमः॥ पार्थिवः॥ सर्वलोक सर्वलोकः॥ ठञ्॥ तत्र विदितइत्यर्थे॥ लौकिकः॥ अनुशतिकादित्वादुभ
सार्वलौकिकः॥ पपदवृद्धिः॥ तस्य वापः॥ उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रं॥ प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकं॥ द्रौणिकं॥ कौडिकं॥ पात्रात्ष्ठन्॥
स्य पात्रं वापः पात्रिकं॥ पात्रिकाक्षेत्रं पक्तिः॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते॥ वृद्धिर्दीयतइत्यादि
कर्मेण प्रत्येकं संबंधादेकवचनं॥ पंचास्मिन्वृद्धिः आयः लाभः शुल्कं उपदा वा दीयते पंचकः॥ शतिकः॥ शत्यः
साहस्रः॥ उत्तमर्णेनाधमर्णात्तिरिक्तं यद्गृह्यते सा वृद्धिः॥ ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः॥ विक्रेता द्रव्यस्य मूल्या
मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः॥ रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः॥ उत्कोच उपदा॥ चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानं॥ पंचा
स्मै वृद्ध्यादि दीयते पंचको देवदत्तः॥ समं ब्राह्मणे दानमिति सिद्धे वृद्धिकरणाविवक्षार्थं॥ हरणादिवृद्ध्यादिप
प्रयोगमतरहितो अपवादः॥ द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयकः॥ त्रितीयिकः॥ आर्द्धिकः॥ आर्द्ध

॥१२४॥

म२ या२

गोः संतपत्यादिषु र्थेषु लुक्खौ चास्तः॥ वात् स्य स्य॥ लुगभावे छन्दः प्रवाणां द्विकुलिजः॥ द्विकुलिजीना॥
द्विकुलिजिकी॥ द्वैकुलिजिकी॥ सोऽस्यांशवस्नभृतयः॥ अंशो भागः॥ वस्नं मूल्यं॥ भृतिर्वेतनं॥ पंचस्त्र
शो वस्नो भृतिर्वास्य पंचकः॥ तदस्य परिमाणं॥ प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः॥ संख्यायाः संज्ञा
संघसूत्राध्ययनेषु॥ पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते। तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः॥ यदाद्ये कपोरीतिवत् संख्यामा
त्र वृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः॥ पंचैव पंचकाः शकुनयः॥ पंच परिमाणमेषामिति वा॥ संघे पंचकः स्तैत्रो॥ अष्ट
कं पाणिनीयं॥ संघशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रे ग्रहणमुपात्तं॥ पंचकमध्ययनं॥ स्तोमे डविधिः॥ पंच
दशा मन्त्राः॥ परिमाणमस्य पंचदशः॥ सप्तदशः॥ एकविंशः॥ सोमपानेषु स्तोमः॥ क्रियमाणः अष्टादि सं
कारकनिस्तोमः॥ पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं॥ एते रूढशब्दा निपा
त्यन्ते॥ पंचद्दशतौ वर्गे वा॥ पंच परिमाणमस्य पंचद्वर्गः॥ दशत् पक्षे पंचकः दशकः॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्म रा ४
णे संज्ञायां डण्॥ त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां॥ त्रैंशानि चात्वारिंशानि॥ तदर्हति॥ लब्धुं योग्यो भवतीति नि३
इत्यर्थे॥ द्वितीयान्तात् ठञादयः स्युः॥ श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः॥ छेदादिभ्यो नित्यं॥ नित्यं मर्हति॥ छेदं नि
त्यमर्हति छैदिकः॥ वैनसिकः॥ छिन्नोऽर्हति॥ विरागविरंगं च॥ विरागं नित्यमर्हति वैरंगिकः॥ आर्षच्छेदा

ग वर्गः॥

शब्दो रूपकस्यार्द्धस्तदः। भागाद्यच्च। याद्भुत्र। भागशब्दोपि रूपकस्यार्द्धे। भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् सा
गिकः। भाग्यः। भाग्यं शतं। भागिकं। भाग्या भागिकी विंशतिः। तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः
वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदंतं यत्प्रातिपदिकं तस्मात्प्रकृतिकाद्धितायां तादिष्वर्थेः। वंशभारं वहति
हरति आवहति वा वांशभारिकः। ऐक्षुभारिकः। भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यांतरं। भारभूतेभ्यो वं
शादिभ्य इति। भारभूतान्वंशान्हरति वांशिकः। ऐक्षुकः। वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ। यथासंख्यं प्रत्ययौ। वस्नं

द्रव्यकः

हरति वहति आवहति वा वास्निकः। संभवत्यवहरति पचति। प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः। प्रस्थस्य
तस्मिन्समावेशो यत इत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी। प्रस्थमुपसंहरति पचति वेत्यर्थः। तत्सवतो ति। द्रोणाद्
ण्वा। याङ्भुत्र। द्रोणं पचति द्रौणी। द्रौणिकः। आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्यां। पक्षे ठञ्। आढकं संभवति
अवहरति पचति वा। आढकीनः। आढकिकः। आचितीनः। आचितिकः। पात्रीणः। पात्रिकः। द्विगोष्ठंश्च।
आढकाचितपात्रादित्येव। आढकाद्यंताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् खो वा स्यात्। पक्षे ठञ्। तस्याध्यर्द्धे
ति लुक्। षित्वान्ङीप्। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना। द्विगोरिति ङीप्। द्व्याढकी। द्व्याचितिकी। द्व्याचितीना। अप
रिमाणेति ङीन्निषेधः। द्व्याचिता। द्व्यापात्रिकी। द्विपात्रीणा। द्विपात्री। कुलिजाल्लुक्खौ च। कुलिजांताद्द्वि आ१

२१ यत्॥ शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः। शीर्षच्छेदिकः। यद्वृको संयोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते।
दंडादिभ्यः। एभ्यो यत्स्यात्। दंडमर्हति दंड्यः। अर्घ्यः। वध्यः। पात्राद्घंश्च। पात्रं घन्। तदर्हतीत्यर्थे। पात्रियः।
२२ पात्र्यः। कडंकरदक्षिणाच्छ च। चाद्यत्। कडंकरमर्हतीति विग्रहे। अत एव निपातनात्सवर्णः। कडंकरा माषमुद्गादि
काष्ठमर्हतीति कडंकरीयो गौः। कडंकर्यः। दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः। दक्षिण्यः। स्थालीबिलात्। स्था
लीबिलमर्हतीति स्थालीबिलीयाः। स्थालीबिल्याः तण्डुलाः। पाकयोग्या इत्यर्थः। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ।
यथासंख्यं स्तः। यज्ञकर्मार्हति यज्ञियो देशः। आर्त्विजीनः। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं। यज्ञियो देशः। आर्त्विजीनो ब्राह्मणः॥ ॥ आर्हीयानां ठगादीनां द्वादशानामर्थविधिः। अतः परं ठञेव।
पारायणतुरायणचांद्रायणं वर्तयति। पारायणं वर्तयतीति पारायणिकश्छात्रः। तुरायणं यज्ञविशेषः। तं व
र्तयतीति तौरायणिको यजमानः। चांद्रायणिकः। संशयमापन्नः। संशयविषयोऽर्थः सांशयिकः। योज
नं गच्छति। योजनिकः। क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं। क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः। यौजनशति
कः। ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यं। क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः। यौजनशति
क आचार्यः। पथः ष्कन्। षोडशार्थः। पंथानं गच्छति पथिकः। पथिकी स्त्री। पंथो ण नित्यं। पंथानं नित्यं गच्छति पांथः।

पांथ्या। उत्तरपथेनाहृतं च। उत्तरपथेन आहृतमौत्तरपथिकं। उत्तरपथेन गच्छत्यौत्तरपथिकः। आहृतप्रक
रणे वारिजंगलस्थलकांतारपूर्वादुपसंख्यानं। वारिपथिकं। काळात्। व्युष्टादिभ्योऽणिति यावत् आ प्रागधिका
रोयं। तेन निर्वृत्तं। आह्ना निर्वृत्तमाह्निकं। तमधीष्टो भृतो भूतो भावी। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः। भृतो
वेतनेन क्रीतः। भूतः स्वसत्तया व्याप्तः कालः। भावी तादृश एवानागतः। मासमधीष्टः मासिकोऽध्याप
कः। मासं भृतो मासिकः कर्मकरः। मासं भूतो मासिको व्याधिः। मासं भावी मासिक उत्सवः। मासाद्वय
सि यत्खञौ। मासं भूतो मास्यः। मासीनः। द्विगोर्यप्। मासाद्वयसि यत्खञावनुवर्तेते द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः। ष

प ण्मासाण्ण्यच्च। वयसि त्र्यमेवायमनुवर्तते। चात् ठञ्। षाण्मास्यः। षाण्मासिकः। अवयसि ठंश्च। वाण्यत्। ष
ण्मासिको व्याधिः। षाण्मास्यः। समायाः खः। समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः। द्विगोर्वा। समायाः
ख इत्येव। तेन परिजय्येत्याः आदिवृत्तादिषु पंचस्वर्थेषु अयं प्रत्ययः। द्विसमीनः। द्वैसमिकः। रात्र्यहःसंव

॥१५६॥ त्सराच्च। द्विगोरित्येव। द्विरात्रीणः। द्वैरात्रिकः। द्व्यहीनः। द्वैयह्निकः। समासान्तविधेरनित्यत्वादटचू। द्विसं ॥१५६॥
वत्सरीणः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। संख्यापूर्वोत्तरपदस्य वृद्धिः स्याञ्जिदादौ। द्विसांवत्सरिकः।
द्विषष्टिर्गतो द्विषाष्टिकः। संख्यापरिमाणानां तस्यैव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणं कालप

षाः पण्मास्यः।

173

परिमाणं तस्य संभाव्यमानत्वात्। द्वैकुडविको ऽयो ज-नमस्य
आसंभविष्यतीति। आगतो नवभ्यो वर्षेभ्यो द्वैवार्षिकः ३ द्विकौडविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिक
द्विनैष्किकः। अत्र तेनेति कृतं क्रीतं वा परिमाणं तस्य

रिमाणग्रहणार्थं। तेन द्वैसमिकइत्यत्रापि पदवृद्धिर्न। वर्षाल्लुक्। वर्षशब्दात् द्विगोः परस्य ठञो वा
लुक्। यथासंख्यमिति। द्विवर्षीणो व्याधिः। द्विवर्षः। वर्षस्याभविष्यति। उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात्। द्विवार्षि
कः। भविष्यतीति तु द्वैवार्षिकः। अत्र यद्यपि तयोरप्यभविष्यतीति प्रतिषेधो न गम्यते हि। तत्र भविष्यतीत्य
नाहितार्थे द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः। चित्तवति नित्यं। वर्षश
ब्दो नाद्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात्। चेतनस्य चार्थे द्विवर्षो दारकः। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते।
बहुवचनमतंत्रं। षष्टिको धान्यविशेषः। त्तीयान्तात् षष्टिरात्रशब्दलोपश्च निपात्यते। तेन परिक्रयणं
कार्यं सुकरं। मासेन परिक्रय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः। मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकं। त
दस्य ब्रह्मचर्यं। द्वितीयान्तात् कालवाचिनोऽस्य ब्रह्मचर्यं प्रत्ययः स्यात्। अत्र संप्रयोगे द्वितीया। मासे ब्रह्मच
र्यमस्य सः मासिको ब्रह्मचारी। अर्द्धमासिकः। यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः। मासोऽस्येति मासिके
ब्रह्मचर्यं। महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानं। महानाम्नो नाम विदाम घवन्नित्याद्या ऋचः। तासां ब्रह्म
चर्यमस्य माहानाम्निकः। हरदत्तस्तु भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावान्महानामिकइत्याह। चातुर्मास्यानां यो पेहं
नामत्रयाणां ब्रह्मचर्यं। चातुर्मास्येषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः। अत्रापि चातुर्मास्येषु भवानि चातुर्मास्यानि। अत्रापि त

त्वान्ङ्गिप्रपौर्णमासी। आषाढी। तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी। आख्या
ग्रहणादकालेपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। तत्र च दीयते कार्यं भववत्। प्रावृष एण्यः। प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रा
वृषेण्यः। शारदं॥ ४॥ कालाधिकारस्य समाप्तिः॥ व्युष्टादिभ्योऽण्। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टं। व्युष्ट
तीर्थ संग्राम प्रवास इत्यादि। तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ। यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात् हस्तेपा
त् हस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः। ५ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं ये नेष्यते। यथाकथाच दीयते कार्यं
वा याथाकथाचं। अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः। हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यं। संपादिनि। तेन थेव। कर्णवे
ष्टकाभ्यां संपादिकर्णवेष्टकिकं मुखं। कर्णालंकाराभ्याम् अवश्यं शोभत इत्यर्थः। कर्मवेषाद्यत्। कर्मणा
संपादि कर्मण्यं शौर्यं। वेषेण संपादी वेष्यो नटः। वेषः कृत्रिमाकारः। तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः। सं
तापाय प्रभवति सांतापिकः। योगाद्यच्च। चाद्वञ्। योगाय प्रभवति योग्यः। यौगिकः। कर्मण उ
कञ्। कर्मणे प्रभवति कार्मुकं। समयस्तदस्य प्राप्तं। समयः प्राप्तोस्य सामायिकं। ऋतोरण्। ऋतुः प्राप्तो
स्य आर्तवं। कालाद्यत्। कालः प्राप्तोस्य काल्यं शीतं। प्रकृष्टे ठञ्। कालादित्येव। तदस्येति चास्ति। प्रकृष्टो दी
र्घः कालोस्येति कालिकं वैरं। प्रयोजनं। तदस्येत्येव। इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकं। प्रयोजनं फलं का

सांग्रामिकः।४ श्री ५

रणं वा। विशारदवाग्वादादण्मेधदंड्योः। आस्यामाणस्याप्रयोजैमिच्चर्येक्रमान्मेधदंड्योरर्थयोः। विशा
रदा प्रयोजनमस्य वैशारदो मेधः। आषाढो दंडः। चूडादिभ्य उपसंख्यानं। चौडं। श्राद्धं। आद्धं। अ
प्रवचनादिभ्यश्छः। अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयं अनुप्रवचनीयं। समापना
त्सपूर्वपदात्। व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयं। ऐकागारिकट् चौरे। ए
कमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः। आकालिकडाद्यंतवचने। स
मानकालवाद्यंतौ यस्य आकालिकः समानकालस्याकालः आदेशः। आशुविनाशीत्यर्थः।
पूर्वदिवसे मध्यान्हादुत्पद्य दिनांतरे तत्रैव नश्यति इति वा। आकालिकः। आकालिका विद्युत्
॥ ॥ ठञ्छणोर्विधिः॥ ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते। क्रिया चेत् किं। गुण
तुल्ये मा भूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः। तत्र तस्येव। मथुरायामिव मथुरावत्। स्रुघ्ने प्राकारः। चैत्रस्ये
व चैत्रवन्मैत्रस्य। गावः। तदर्हं। विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते। क्रियाग्रहणं मंडूकप्लुत्या अनुवर्तते।
तेनेह न। राजानमर्हति छत्रं। तस्य भावस्त्वतलौ। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः। गोर्भावो गोत्वं।
गोता। त्वांतं क्लीबं। तलंतं स्त्रियां। आ च त्वात्। ब्रह्मण त्वस्यतः प्राक् त्वतलावपि क्रियेते। अपवादै

नप

स्यह समावेशाद्गुणवचन। दिभ्यः कर्मणि च। विधानार्थं चेदं। ... जूरूपामपि समावेशार्थं
त्वियाभावः स्त्रैणं। स्त्रीत्वं। स्त्रीता। आ पौंस्नं। पुंस्त्वं। पुंस्ता। ... सुरूपादनुरस्य गतलवणा
वटपुष्पकतरत्स्लसेष्य। इतः परं पे... अयथा। तान्त ... पुरुषान्त स्पृष्ट्वगुणसन्च ... पेत्वा। आ
पतित्वे। आपटुत्व। नमू इत्र ... वाहस्य च। ... पुरुषा कि। नास्यपटवः ... तिश्च पटुता स्याभाव
आपटत्वे। अवहरोति कि। औदत्पौ। आलंगेचं। आलेवणं। औवटस्य। आयुष्यं। आकद्यं। आ
रस्यं। आलस्यं। इत्यादिष्ववहृत्या। बाबचनमणादिसमावेशार्थं। ... हलादेर्लघोः इष्ट
मेयस्पृधातर ... टेः लोपः स्यादिष्टमेयस्सु। इत्यार्थिका कृष्णा। पृथिमा। पार्थिवं। म्रदिमा। मार्दवं। कुण
इदं रिष्यः प्रत्यक्षा। चारिमनिम्नौ। शौक्ल्यं। शुक्लिमा। दार्ढ्यं। दृढिमा। इत्युच्चदुष्टः। कृशादृदुदपरि दानामेव
रत्वं। द्रढिमा। बोधवर्य। औचिती। पाथाकामी। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। चाद्भावे।
जडस्य कर्म भावो वा जाड्यं। मौदयं। ब्राह्मण्यं। आर्हतेभ्यश्च। आर्हतोऽस्य कर्मवा आर्हंत्यं। आर्हती। ॥१२८॥
ब्राह्मणादिराकृतिगणः। पथान्तयथा पुरयोः पर्यायेण। ... परयोरेत्पोः ... पर्यायोः प
पर्यायेणादेरयोर्वृद्धिर्जिदाद्वै। अपथान्तया भावः आपथात्यं। अपाथातर्थ्यं। आपयापुर्यं। अ

मा॰ थ्याधुर्यं । आपादसमाप्तेः कर्माधिकारः । चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानं । चत्वारो वर्णाः चातुर्वर्ण्यं । चा-
तुराश्रम्यं । त्रैस्वर्यं । षाड्गुण्यं । सैन्यं । सान्निध्यं । सामीप्यं । औपम्यं । त्रैलोक्यं । इत्यादि । सर्ववेदाः सर्ववेदः तान-
धीते सर्ववेदः । सर्वादेरिति लुक् । स एव सार्ववैद्यः । चतुर्वेदस्याप्युपपदद्वयवृद्धिश्च । चतुर्वेदानधीते चतुर्वेदः । स एव चा-
तुर्वैद्यः । चतुर्वैद्यस्येति पाठांतरे । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः । स्तेनाद्यन्नलोपश्च । नेति संघातग्रहणं । स्तेनं करोतीति स्तेनयति । स्तेयं ।
पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं । स्तेनादिति योगो विभज्यते अन्यामितिएवं तमपि केचिदिच्छन्ति । स-
ख्युर्यः । ५ । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं । दूतवणिग्भ्यां च । दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यं । वाणिज्यं । इति काशिका । मा-
धवस्तु वाणिज्यमाह । दूतस्य भावो दौत्यमिति । भाव एवानुकर्मणीत्याह । आर्हे तु वणिग्भ्यां चेति नास्त्येव । दूत
ब्राह्मणादित्वात् वाणिज्यम् । अपि कपिज्ञात्योर्ढक् । कापेयं । ज्ञातेयं । पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् । सैनापत्यं । पौ-
रोहित्यं । राज्ञो से । राजशब्दोऽसमासे यक् । यच्छब्दः । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यं । समासे तु ब्राह्मणा-
दित्वात् ष्यञ् । आधिराज्यं । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । प्राणभृज्जाति । आश्वं । औष्ट्रं ।
वयोवचने । कौमारं । कैशोरं । औद्गात्रं । औन्नेत्रं । सौष्टवं । दौष्टवं । हायनांतयुवादिभ्योऽण् । द्वैहायनं । त्रै-
हायनं । यौवनं । स्थाविरं । श्रोत्रियस्य यलोपश्च । श्रौत्रं । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः ।
युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यंते । कौशलं । कौशल्यमित्यादि । इगंताच्च लघुपूर्वात् । शुचेर्भावः कर्म वा

वैशेषिकं भूने त्तविः मेनं। कथं काव्ये। कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्। योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। रामणीयकं।
आभिधानीयकं। सहायाद्वा। साहाय्यं। साहायकं। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च। शैष्योपाध्यायिका। मानोज्ञकं।
गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु। अत्याकारो धिक्कारः स एव। तदवेतः तो गोत्रचरणपा भाव कर्मणि
प्राप्तः। अवगतवान्वा। गार्गिकया श्लाघ्यते। गार्ग्यत्वेन विकत्थन इत्यर्थः। गार्गिकयात्याकुरुते। गा
र्ग्यत्वेन परानधिक्षिपतीत्यर्थः। बहुवचनात् गार्गिकामवेतः। गार्गित्वं प्राप्तोऽवगतवानिति वाऽर्थः। हो
त्राभ्यश्छः। होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिंगः। बहुवचनाद्बहुविषयग्रहणं। अच्छावाकस्य भावः कर्म वाच्छ
च्छावाकीयं। मैत्रावरुणीयं। ब्रह्मणस्त्वः। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात्। छस्यापवादः। ब्रह्मत्वं। नेति व
क्तव्यवचनं। तत्त्वोवाचनार्थो ब्राह्मणस्य पर्यायो ब्रह्मन्शब्दात्त्वतलौ। ब्रह्मत्वं। ब्रह्मता। ब्रह्मन्नोरथिकारः
समाप्तः। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। भवन्त्यस्मिन्निति भवनं मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनं। व्रीहिशाल्योर्ढ
क्। ब्रैहेयं। शालेयं। यवयवकषष्टिकाद्यत्। यवनानां भवनं क्षेत्रं यव्यं यवक्यं। षष्टिक्यं। विभाषा तिलु
माषोमाभङ्गाणुभ्यः। यत् स्यात्। पक्षे खञ्। तिल्यं तैलीनं। माष्यं। माषीणं। उम्यं। औमीनं। भङ्ग्यं। भा
ङ्गीनं। अणव्यं। आणवीनं। सर्वचर्मणः कृतः खखञौ। आसमध्येपि निपातनात्समासः। सर्वचर्मणा
कृतः सर्वचर्मीणः सार्वचर्मीणः। यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः। मुखस्य सदृशं यथामुखं। प्रतिबिंबं नि

रव

पातना साहश्ये ऽ यथापीत्वा ॥ समं सर्वमुखं संमुखं । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं । दर्शनः
यथामुखीनः ॥ सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । सर्वादेः पथ्या
द्यन्ताद्द्वितीयान्तात्खः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः ॥ सर्वाङ्गीणः ॥ सर्वकर्मीणः ॥ सर्वपत्रीणः ॥
सर्वपात्रीणः ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदं । आप्रपदीनः पटः ॥ अनु
पदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । अनुरायामे [illegible] सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उ
पानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः ॥ अयानयः नेयः [illegible] विशेषः । तस्मिन्नेयः अयानयीनः शारः ॥ प
रोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति । परांश्च अवरांश्च अनुभवति परोवरीणः ॥ अवरस्योत्वं निपात्यते । परां
श्च परतरांश्च अनुभवति परंपरीणः ॥ परंपराभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रानुभवति पुत्रपौत्रीणः
॥ परंपराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं । अस्मादेव [illegible] पारंपर्यं । कथं परोवर्यविदिति
असाधुरेवायं । स्वार्थे ष्यञ्प्रत्यये परोवरेति निपातनात् ॥ अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ अवारपा
रगामी ॥ अवारपारीणः ॥ अवारीणः ॥ पारीणः ॥ पारावारीणः ॥ अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः ॥ भृशं गन्ता इत्यर्थः । अनु
कामं गामी । अनुकामीनः ॥ [illegible] समांसमां विजायते । यलोपो [illegible] सुप् [illegible] सर्वं पदं
निपात्यते । समांसमीना गौः ॥ समां समां [illegible] स्वार्थे च यथा [illegible] यलोपो वा वक्तव्यः

त्रि

समांसमीनां विजायते । समायां समायां वा ॥ अद्यश्वीना वडवा । अद्यश्वो वा विजायते । अद्यश्वीना वडवा ॥ आ

प्र २ सन्नं सवे च प्रयं ॥ के चित्तु त्याप तवृत्तिनानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणं । आसन्न मरणमित्यर्थः ॥ आगवी

नः ॥ आङ्पूर्वात् गोः कर्मण्यर्थे ख प्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ॥ अनुग

वीनो गामी ॥ अनुगुः प गोः प[illegible]पृष्ठतः पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ॥ अध्वनो यत्खौ ॥ अध्वानमलं

गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । पन्था [illegible] विकमः गोः ॥ आमाध्वानो रवे इति प्रकृति ताव ॥ अभ्यमित्राच्छ च

या द्घ रवो ॥ अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः ॥ [illegible]मित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥ गोष्ठात् खञ्

तस्थितं गोष्ठो ... तत्पूर्वं गोष्ठीनो देशः ॥ अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ॥ एकाहे नाम्यूते ... एकाहगमः ॥ आश्वीनोऽध्वा

... नकौ पीने ... आष्टि ... कार्यपो ... शालात्रवे ... मर्हतीर ... लीनः ॥ अष्ट ... पपत्न नमर्हतीति कोपीनं ॥ पापं

तस्साधनमत्वात् ... कुपालिंगमपि तत्संबंधात् ... मपि ॥ यात्रा ... वति ॥ ... नमारारायासे

न जीवति न तु बुद्धिं वै भवेन सा । प्रा ... गीनः ॥ साप्तपदीनं सख्यं । सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं ॥ हैयंगवीनं

||१३०|| संज्ञायां ॥ ह्योगोदोहस्य हियं गुरादेशः ॥ विकारार्थे खञ् निपात्यते । ह्यो दुह्यत इति दोहः क्षीरं । ह्योगोदोहस्य वि ||१३०||

कारो हैयंगवीनं नवनीतं ॥ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ पीलूनां पाकः पीलुकुणः । पी

लुकुणः ॥ कर्णमूलं कर्णजाहं ॥ पक्षात्तिः ॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । तेन वित्तश्चुं

कु १ स्प हं १

त्तुरवणपो॥ यकारः अर्थ्ये पो रा द्वो लुप्त निर्दिष्टः॥ तेन च सेनेत्संज्ञा॥ विद्यापारित्तेः विद्या चुंचुः विद्याचणः॥ विन
ञ्भ्यां नानाञौ नसह॥ असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ॥ विना॥ नाना॥ वेः शालच्छङ्कटचौ॥
क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे॥ विशालः॥ विशङ्कटः॥ संप्रोदश्च कटच्॥ संकटः॥ प्रकटः॥ उत्क
टः॥ विकटः॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्॥ अलाबूनां रजः अलाबूकटं॥ तिलक
टं॥ गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः॥ गवां स्थानं गोगोष्ठं॥ अश्वगोष्ठं॥ संघाते कटच्॥ अवीनां गो
संघातो ऽविकटः॥ विस्तारे पटच्॥ अविपटः॥ द्वित्वे गोयुगच्॥ उष्ट्रगोयुगं॥ षट्त्वे षड्गव
च्॥ अश्वषड्गवं॥ स्नेहे तैलच्॥ तिलतैलं॥ सर्षपतैलं॥ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ॥ इक्षुशाकटं॥ इक्षुशा शा
किनं॥ अवात्कुटारच्च॥ अवकुटारः॥ अवाचीनः अवकुटारः॥ अवकटः॥ नते नासिकायाः संज्ञायां
टीटञ्नाटज्भ्राटचः॥ अवादेश्चैव॥ नतं नमनं॥ नासिकाया नतं॥ अवटीटं॥ अवनाटं॥ अवभ्र
टं॥ तद्योगान्नासिका अवटीटा॥ पुरुषो अवटीटः॥ नेर्बिडज्बिरीसचौ॥ निबिडं निबिरीसं॥ इन
च्पिटच्चिकचि च॥ निरित्येव॥ नासिकाया नते॥ आभ्यां ये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ॥ प्रकृतेश्चिकचि
इत्यादेशौ वा केऽप्यय चिकादेशो वक्तव्यः॥ चिकिनं चिपिटं॥ चिक्कं॥ क्लिन्नस्य चिल्पिल् लश्चास्य
चक्षुषी॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य स चिल्लः पिल्लः चुल्लश्च चुल्लः॥ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः॥

संज्ञायामित्यनुवर्त्तते। पर्वतस्यासन्नं स्थलं उपत्यका। आरूढं स्थलं अधित्यका। कर्म्मणि घटो
ठच्। घटत इति घटः। पचाद्यच्। कर्म्मणि घटते कर्म्मठः पुरुषः। तदस्य संजातं तारकादिभ्य इत
च्। तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः। आकृतिगणोऽयं। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः। तद
स्येत्यनुवर्त्तते। ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसं। ऊरुदघ्नं। ऊरुमात्रं। प्रमाणे लः। शमः दिष्टिः वितस्तिः
द्विगोर्नित्यं। द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमं। प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्च संशये मा
त्रज्वक्तव्यः। शममात्रं। प्रस्थमात्रं। पंचमात्राः। वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ। तावदेव तावद्द्वय
सं। तावन्मात्रं। पुरुषहस्तिभ्यामण् च। पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषं। पुरुषद्वयसं। यत्तदेतेभ्यः परि
माणे वतुप्। किमः संख्यापरिमाणे डति च। वा [illegible] प्रत्ययस्य घस्यात्। का संख्या
एषां ते कति। क्रियन्ते। संख्याया अवयवे तयप्। पंच अवयवा अस्य पंचतयं। द्वित्रिभ्यां तयस्या
यज्वा। द्वयं। द्वितयं। त्रयं। त्रितयं। उभादुदात्तो नित्यं। उभशब्दात्तयपोऽयच्स्यात् स चाद्युदात्तः। उभ
यं। तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः। एकादश अधिका अस्मिन् एकादशं शतसहस्रयोरेवेष्य
ते नेह। एकादश अधिका अस्यां विंशत्यां। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वे एवेष्यते नेह ए
कादश माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते। शदन्तविंशतेश्च। [illegible] त्रिंशदधिका अस्मि
[illegible] परिमाणमस्य [illegible]। किमिदंभ्यां वो घः। आभ्यां वतुप्स्याद्वस्य च घः। कियान्। इयान्। ६

183

५२

नृत्रिंशश्चत्वारिंशद्विंशत्यां संख्यायां। गुणस्य निगमाने मयट्। भागस्य मूल्ये क्रीमानात्... थमान्ता संख्या वाच्येष्वर्थे
मयट् स्यात्। यवानां द्वौ भागौ गुणस्य निमानमस्योदश्वितः द्विमयमुदश्वित् यवानां। गुणस्येति किं। द्वौ ब्रीहि
यवौ निमानमस्योदश्वितः। निमाने किं। द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेण। तस्य पूरणे डट्।
एकादशानां पूरणः एकादशः। नान्तादेः संख्यादेर्मट्। डट्यमडागमो वा स्यात्। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः। नान्तादि किं
विंशः। असंख्यादेः किं। एकादशः। षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। एषां थुगागमः स्यात् डटि। षण्णां पू
रणः षष्ठः। कतिथः। कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽपि तत एव ज्ञापकाद्डट्। कतिपयथः। चतुर्थः। चतुरश्छयतौ
तावाद्यक्षरलोपश्च। तुरीयः तुर्यः। बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्। डटि चैव। पूगसंघयोरसंख्यात्वेऽपि
तत एव डट्। बहुतिथः। ... यादिवतो रिथुक्। डटि चैव। यावतिथः। द्वेस्तीयः। डटोऽपवादः। द्वयोः पूरणो द्विती
यः। त्रेः संप्रसारणं च। तृतीयः। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्। एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात्। विंशतित
मः। विंशः। एकविंशतितमः। विंशः। एकविंशतितमः। एकविंशः। नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च।
शतस्य पूरणः शततमः। एकशततमः। मासादेस्तु एव डट्। मासतमः। अर्धमासतमः। षष्ट्यादेश्चासंख्या
देः। षष्टितमः। संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव। एकषष्टः। एकषष्टितमः। मतौ छः सूक्तसाम्नोः।
मत्वर्थे छः स्यात्। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्तीति अच्छावाकीयं सूक्तं। वारवंतीयं साम। अध्यायानुवाकयो

प ८४

यो २

लुक्॥ मत्वर्थस्य वुञ्च्छस्य लुक् स्यात्॥ अत एव ज्ञापकात् ञ्यः विधानसामर्थ्यात् विकल्पेन लुक्॥ गर्दभाण्डाच्च ॥ गर्भाण्डाय॥ विमुक्तादिभ्योऽण्॥ मत्वर्थे अण् स्याद्ध्यायानुवाकयोः॥ विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्तीति वैमुक्तः॥ देवासुर॥ गोषदादिभ्यो वुन्॥ मत्वर्थे अध्यायानुवाकयोः॥ गोषदकः॥ इषेत्वकः॥ तत्र कुशलः पथः॥ वुन् स्यात्॥ पथि कुशलः पथकः॥ आकर्षादिभ्यः कन्॥ आकर्षे कुशलः॥ आकर्षकः॥ आकर्षादिः॥ त्सरुकः सादि॥ तो मुख्यः पाठः॥ आकर्षो निकषः॥ धनहिरण्यात्कामे॥ कामः इच्छा॥ धनकामो धनकः॥ देवदत्तस्य हिरण्यकः॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते॥ केशेषु प्रसितः केशकः॥ तत्र च नापि तत्परः॥ उदराट्ठगाद्यूने॥ औदरिकः॥ अजिगीषोठ स्यात्॥ उपवादः॥ उदरे प्रसितः औदरिकः॥ आद्यूनेति किं॥ उदरकः॥ उदरपरिष्ठीना॥ शस्त्रसक्तड्यर्थे॥ सस्येन परिजातः॥ कन् स्यात् न तु ठक्॥ सस्याद् गुणवाचिन् तु धान्यवाचिनः॥ सस्यातिपा॥ गुणेन परिजातः सर्वतः सस्यकः साधुः॥ अंशं हारी॥ हारीत्यावश्यके णिनिः॥ अत एव तद्यो॥ ॥१३२॥ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते॥ ब्राह्मणाश्यस्मिन् देशे स ब्राह्मणकः॥ अल्पमन्नमस्यां सा उष्णिका यवागूः॥ अन्नशब्दस्य उत्त॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि॥ शीतं करोति शीतकः॥ अलसः॥ उष्णं करोति उष्णकः॥ शीघ्रका॥ अधिकं॥ अध्यारूढस्याब्धायकन् उत्तरपदलोपश्च॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता॥ अनुकामयते इत्यनुकः॥ ॥१३२॥

पार्श्विको दीर्घश्च ॥ अनुकामयते अनुकः ॥ अभिकामयते अभिकः ॥ अतीकः ॥ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ अनृजुरुपा-
यः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेना-
न्विच्छति आयःशूलिकः ॥ साहसिकः ॥ दण्डाजिनं दंभस्तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ॥ तावतिथं ग्रहणमिति
लुग्वा ॥ कन्स्यात्प्रत्ययस्य लुग्वा ॥ द्वितीयकं ग्रहणं देवदत्तस्य ॥ द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्य-
र्थः ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्लुक् च ॥ नित्यं लुक् ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः ॥ पंचकः ॥ स एषां
ग्रामणीः ॥ देवदत्तो मुख्यो येषां ते देवदत्तकाः ॥ त्वत्काः ॥ मत्काः ॥ शृंखलमस्य बंधनं करभे ॥ शृंखलकः करभः ॥
उत्क उन्मनाः ॥ उद्गतमनस्क [illegible] उत्कः ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ कालवचना-
त्प्रयोजनवचनाच्च कन्स्याद्रोगे ॥ द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयको ज्वरः ॥ प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा ॥ विषपु-
ष्पैर्जनितो विषपुष्पकः ॥ उष्णं कार्यमस्य उष्णकः ॥ रोगे किं ॥ द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥ तस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञा-
याम् ॥ प्रथमांतात्सप्तम्यर्थे कन्स्यात् ॥ यत्प्रथमांतमन्नं चेत्प्रायविषयं तन्न ॥ गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडा-
पूपिका ॥ पौर्णमासी ॥ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ वटकिनी ॥ कुल्माषादञ् ॥ कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥
श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ श्रोत्रियः ॥ वेत्यनुवृत्तेः छान्दसः ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ श्राद्धी ॥ श्राद्धिकः ॥ पूर्वादिनिः ॥ पूर्वं
कृतमनेन पूर्वी ॥ सपूर्वाच्च ॥ कृतपूर्वी ॥ इष्टादिभ्यश्च ॥ इष्टमनेन इष्टी ॥ अधीती ॥ छन्दसि परिपन्थिपरिपरि-

निह

स१

णो पर्यवस्थातरि। पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः। पन्थडप्यो। लोके तु परिपंथिशब्दो ऽनन्याय्यः॥ अनुपद्यन्वेष्टा॥ अ
नुपदमन्वेष्टा अनुपदी। गवां॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां॥ साक्षाद्द्रष्टा साक्षी॥ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकि
त्स्यः॥ क्षेत्रियो व्याधिः। शरीरांतरे चिकित्स्यः॥ अप्रतीकार्य इत्यर्थः॥ इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिं
द्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वा॥ इंद्र आत्मा तस्य लिंगं करणेन कर्तुरनुमानात्॥ इति करणप्रकारार्थः॥ इंद्रेण दु
र्जयमिंद्रियं॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ गावो ऽस्यास्मिन्वा संति गोमान्॥ भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगे
ऽतिशायने। संबंधे ऽस्तिविवक्षायां सर्वत्र मतुपादयः॥ रसादिभ्यश्च॥ मतुप्॥ रसवान्॥ रूपवान्॥ अन्यमत्वर्थी
यनिरसार्थं वचनं॥ रस। रूप। वर्ण। गंध। स्पर्श। शब्द। स्नेह। गुणात्॥ एकाचः॥ स्ववान्॥ गुणग्रहणं रसादीनां वि
शेषणं। तसौ मत्वर्थे॥ तांतसांतौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये। सं वसोः संप्रसारणं। विदुष्मान्॥ गुणवचनेभ्यो म
तुपो लुगिष्टः॥ शुक्लो गुणो ऽस्यास्ति शुक्लः पटः॥ कृष्णः॥ मादुपधायाश्च मतोर्वो ऽयवादिभ्यः॥ मवर्णावर्णां
तान्मवर्णावर्णो। पधायाश्च यवादिवर्जितस्य परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्॥ किंवान्॥ ज्ञानवान्॥ विद्यावान्॥ लक्ष्मी
वान्॥ यशस्वान्॥ भास्वान्॥ यवादेस्तु यवमान्॥ ऊर्मिमान्॥ झयः॥ झयंतान्मतोर्मस्य वः स्यात्॥ अपदंतत्वान्न
ग्रस्तं। विद्युत्वान्॥ संज्ञायां॥ मतोर्मस्य वः॥ अहीवती॥ मुनीवती॥ आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्
चर्मण्वती॥ एते षट् संज्ञायां निपात्यंते॥ आसनशब्दस्यासंदीभावः॥ आसंदीवान् ग्रामः॥ अन्यत्रासनवा

मा ग्रासिब्वाद्दीर्घः २

187

नू। आसन्दिवादेस्यासीत्तवाः। अष्ठीवानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र।
कक्ष्यायाः संप्रसारणं। कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमण्भावः। रुमण्वान्ना
म पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपो णत्वाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम नदी। चर्मवत्यन्यत्र। उदन्वानु
दधौ च। उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च। उदन्वान्समुद्रः। ऋषिश्च। राजन्वान्सौराज्ये। राज
न्वती भूः। राजवानन्यत्र। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यां। चूडालः। प्राणिस्थात्किं। शिखावान्दीपः। आ
तः किं। हस्तवान्। प्राण्यंगादेव। नेह। मेधावान्। अन्यतरस्यांग्रहणं वासिद्धे अतो हस्तलौ चूडालो सीयादो स्व
रितो [illegible] नुदात्तोपदार्थे विभक्तिश्चरितत्वाय प्रार्थ्यकाराः। सिध्मादिभ्यश्च। लच् स्यात्। सिध्मलः। सिध्म
वान्। अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थं। तेनाकारांतेभ्य इनिठनौ न। वातदंत
बललललाटानामूङ् च। वातूलः। वत्सांसाभ्यां कामबले। आभ्यां लच् स्यात् यथासंख्यं कामवति बल
वति चार्थे। वत्सलः। अंसलः। फेनादिलच्च। चाल्लच्। अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते। फे
निलः। फेनलः। फेनवान्। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः। लोमादिभ्यः शः। लोमशः। लोमवान्। रो
मशः। रोमवान्। पामादिभ्यो नः। पामनः। अंगात्कल्याणे। अंगना। लक्ष्म्या अच्च। लक्ष्मणः। विषुणोरीदु
त्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः। विषुणः। पिच्छादिभ्य इलच्। पिच्छिलः। पिच्छवान्। उरसिलः। उरस्वान्। प्रज्ञाश्र

त२

न३ द्वार्वाक्येयोगः॥ आड्ढो व्याकरणं आड्ढः॥ आढ्कः॥ आर्की॥ ह्रतेश्चवार्ते शतपःसहस्राभ्यां विकिनी॥ विनाच्योरिक्ष मा२
रान्कोरेपि शिखाणार्थः॥ तपस्वी॥ सहस्वी॥ असंख्यश्छंदस्तात्स्वसिद्धे पुनर्वचनमणर्थविधार्थमिति॥ सहस्रात्तु
ठनोपिवाधनार्थः॥ अणेव॥ योगविते गच्छेर्यो॥ तापसः॥ साहस्रः॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं॥ ज्योत्स्नः॥
तामिस्रः॥ सिकताशर्कराभ्यां च॥ सैकतो घटः॥ शार्करः॥ देशे लुबिलचौ च॥ वा दण्॥ मतुप्च॥ सिकताः सं
त्यस्मिन्देशे सिकता॥ सिकतिलः॥ सैकतः॥ सिकतावान्॥ एवं शर्करा इत्यादि॥ दन्त उन्नत उरच्॥ उन्नता दन्ताः सं
त्यस्य दन्तुरः॥ ऊषसुषिमुष्कमधोरः॥ ऊषरः॥ सुषिरः॥ मुष्कोऽण्डः॥ मुष्करः॥ मधु माधुर्यं॥ मधुरः॥ रप्रकरणे
खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं॥ खरः॥ मुखरः॥ कुञ्जो हस्तिहनुः॥ कुञ्जरः॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च॥ नगरं॥ पांसुरः॥ पा
ण्डुरः॥ पांडरशब्दस्तु अप्यूसन्नाएगो॥ कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च॥ कच्छुरः॥ द्युद्रुभ्यां मः॥ द्युमः॥ द्रुमः॥ केशाद्वोऽन्यतरस्यां॥
प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थं॥ केशवः॥ केशी॥ केशिकः॥ के
॥१३४॥ शवान्॥ अन्येभ्योपि दृश्यन्ते॥ मणिवो नागविशेषः॥ हिरण्यवो निधिविशेषः॥ अर्णसो लोपश्च॥ अर्णवः॥
गाण्ड्यजगात्संज्ञायां॥ ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तंत्रेणानिर्देशः॥ गांडिवं॥ गांडीवं॥ अर्जुनस्य धनुः॥ अजगवं पि ॥१३४॥
नाकः॥ कांडांडादीरन्नीरचौ॥ कांडीरः॥ आंडीरः॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्॥ रजस्वला॥ कृषीवलः॥

189

वलइति दीर्घः। आसुतीवलः। शौंडिकः। परिवहलः। पर्षदिति पाठांतरं। पर्षद्वलः। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। भ्रा
तृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। वलच्यत्वसंज्ञायामित्यनुवृत्तेऽनेन दीर्घः। दंताशिखात्संज्ञायां। दंतावलो हस्ती।
शिखावलः केकी। ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः। मत्वर्थे निपात्यं
ते। ज्योतिष उपधालोपो नप्रत्ययश्च। ज्योत्स्ना। तमस उपधाया इत्वं रश्च। तमिस्रा। स्त्रीत्वमतंत्रं। तमिस्रं। शृंगादि
नच्। शृंगिणः। ऊर्जसो वलच्। तेन वाधा मा भूदिति विनिरपि। ऊर्जस्वी। ऊर्जस्वलः। ऊर्जसिगाग
मइति वृत्तिकारवचनात् ऊर्जस्वतीति प्रत्यक्षसुन्नतेनेवोपपत्तेः। गोशब्दान्मिनिः। गोमी। मलशब्दादिन
च्। मलिनः। ईमसेजेमसच्च। मलीमसः। अत इनिठनौ। दंडी। दंडिकः। व्रीह्यादिभ्यश्च। व्रीही। व्रीहिकः। न
च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते। किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः। यवखदादिभ्य इ
कः। अन्येभ्य उभयं तुंदादिभ्य इलच्च। यादि इनिठनौ मतुप्च। तुंदिलः। तुंदी। तुंदिकः। तुंदवान्। उदर।
पिचंड। यववीहि। स्वांगाद्विवृद्धौ। कर्णिलः। कर्णवान्। कर्णी। कर्णिकः। एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यं। एक
शतमस्यास्ति। ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गोशतिकः। गोसाहस्रिकः। शतसहस्रांताच्च निष्का
त्। निष्कात्परो यो शतसहस्रशब्दौ तदंतात्प्रातिपदिकाट्ठञ्स्यान्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः। नैष्कसह
स्रिकः। रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्। आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः। प्रशस्तं रूपमस्यास्ति

रूप्योगोः ॥ आहतेनेति किं । रूपवान् । अन्येभ्योपि दृश्यते । हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः । अस्माया
मेधास्रजो विनिः । यशस्वी ॥ यशस्वान् । मायावी ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च । पाठाद्विनिठनौ । मायी ॥ मायिकः ॥ किंतव
कुः स्रग्वी ॥ आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च । आमयावी ॥ शृंगवृंदाभ्यामारकन् । शृंगारकः । वृंदारकः ॥
फलबर्हाभ्यामिनच् । फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां ॥ हृदयालुः । हृदयी ॥ हृदयि
कः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृप्यते ये तृप्रालुः ।
तृप्रं पुरोडाशः । तन्न सहते तृप्रालुः ॥ लच् । प्रकृत्यन्तरमिति माधवः ॥ हिमाच्चेलुः । हिमं न सहते हिमेलुः ॥ ब
लाद्गुलः । बलं न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहे च । वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः ॥ तप्पर्वमरुद्
पा६ भ्यां । पर्वतः । मरुत्तः ॥ गुणात्पुरुषस्य ॥ सिंहासदेत्वा ॥ गुणिनः ॥ अत्र छंदसीति केचिदनुवर्तयंति । सुत्त
वैतत् । अन्यथा हि अहं शुभमोरियेवैवाम् ॥ गुणिनः कुर्यात् ॥ वाचो ग्मिनिः । वाग्मी ॥ आलजाटचौ
बहुभाषिणि । कुत्सित इति वक्तव्यं । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्वदते तत्र हुव
वाग्मीत्येव । स्वामिन्नैश्वर्ये । ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ॥ अर्शआदिभ्योऽ
च् । अर्शांस्यस्य विद्यंते अर्शसः । आकृतिगणोयं । द्वंद्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः । द्वंद्वी । कटकवलयि
नी । शंखनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं निंद्यं । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किं ।

२७

191

ए६ ए६

पुष्पफलवान् घटः। प्राण्यंगान्न। पाणिपादवती। अत इन्येव। चित्रकललाटिकावती। सिद्धे प्रत्यये पुन
र्वचनं ठनादि[illegible]दिबाधनार्थं। वातातिसाराभ्यां कुक्। वातकी। अतिसारकी। रोगे चायम
िष्यते। नेह। वातवती गुहा। पिशाचाच्च। पिशाचकी। वयसि पूरणात्। पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्या
द्वयसि द्योत्ये। मासः संवत्सरो वा पंचमोऽस्यास्तीति पंचमी उष्ट्रः। ठनबाधनार्थमिदं। वयसि किं। पंचमको ग्रा
मः। सुखादिभ्यश्च। इनिर्मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। मालाक्षेपे। माली। धर्मशीलवर्णान्ताच्च। धर्माद्यन्तादि
निर्मत्वर्थे। ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशीली। ब्राह्मणवर्णी। हस्ताज्जातौ। हस्ती। जातौ किं। हस्तवान् पुरुषः। वर्णा
द्ब्रह्मचारिणि। वर्णी। पुष्करादिभ्यो देशे। पुष्करिणी। पद्मिनी। देशे किं। पुष्करवान् हस्ती। बाहूरुपू
र्वपदाद्बलात्। बाहुबली। ऊरुबली। सर्वादेश्च। सर्वधनी। सर्वबीजी। अर्थाच्चासंनिहिते। अर्थी। असं
निहिते तु अर्थवान्। तदन्ताच्च। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्यां। बलवान्। बली। उत्सा
हवान्। उत्साही। संज्ञायां मन्माभ्यां। मन्नन्तान्मान्ताच्च निर्मत्वर्थे। प्रथिमिनी। दामिनी। होमिनी। सोमिनी।
पा। संज्ञायां किं। सोमवान्। कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः। कंशमिति मान्तौ। कमित्युदकसुखयोः। शमिति सुखे। आ
भ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः। युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः। कंबः। कम्भः। कंयुः। कन्तिः। कन्तुः। कंतः। कंयः। शंबः। शं
भः। शंयुः। शंतिः। शंतुः। शंतः। शंयः। अनुस्वारस्य ये वैकल्पिकः परसवर्णः। वकारयकारपरे स्यानुनासिकौ वयौ।

तुंदिवलिवटेभ्यः ॥ तुंद्रानास्ति तुंदिः ॥ मर्त्तुर्ल्योपधोयस्मिन्निति माधवः ॥ तुंडिभः ॥ वलिभः ॥ वटिभः ॥ पामादिभ्यो लि
नोऽपि ॥ अहंशुभमोर्युस् ॥ अहमिति मांतमव्ययमहंकारे ॥ शुभमिति शुभे ॥ अहंयुः ॥ अहंकारवान् ॥ शुभंयुः ॥ शु
भान्वितः ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥ ॥ प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ॥ दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्ति
संज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमादिति वा निवृत्तं ॥ वेति त्वनुवर्तत एव ॥ किंसर्वना
मबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥ इदम इश् ॥ इदमः इश् प्राग्दिशीये परे ॥ ए
तेतौ रथोः ॥ इदमः शब्दस्य एत इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे ॥ इशोऽपवादः ॥ एत
इत् ॥ योगविभागः कर्तव्यः ॥ एतद ॥ एतेतौ रथोः ॥ अनु ॥ एतदश्चेति वा ॥ अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः ॥
न लोपः प्रातिपदिकांतस्य ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य
सो वा स्यात् ॥ पंचम्यास्तसिल् ॥ पंचम्यंतेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्यात् ॥ कु तिहोः ॥ किमः कुः स्यात्
तकारादौ हादौ च विभक्तौ परतः ॥ कुतः ॥ कस्मात् ॥ यतः ॥ ततः ॥ इतः ॥ अतः ॥ अमुतः ॥ बहुतः ॥ द्व्यादेर्न ॥ द्व्यादिभ्यस्तसिल् न स्यात् ॥
न स्यात् ॥ किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् ॥ पर्यभिभ्यां च ॥ ... अर्थ विवक्षायां ... पर्य
भिभ्यां च ॥ आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ सर्वोभयार्थाभ्यामेव ॥ परितः ॥ सर्वत इत्यर्थः ॥ अभितः ॥ उभयत इत्यर्थः ॥
सप्तम्यास्त्रल् ॥ कुत्र ॥ यत्र ॥ तत्र ॥ बहुत्र ॥ इदमो हः ॥ त्रलोऽपवादः ॥ इश् आदेशः ॥ इह ॥ किमोऽत् ॥ वा ग्रहणमपकृष्यते ॥

॥१३६॥

सप्तम्यंतात् किमो ह्वास्यात्।पक्षे त्रल्।क्वाति।किमः क्वेत्यादेशः स्यादिति।क्व।कुत्र।धाहश्छंदसि।कुह।स्थवकु
ह।तमुथुः।एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ।अन्वादेशविषये एतदो।अश्स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः।पूर्वतो
चानुदात्तौ स्तः।एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः।अथो अत्राधीमहे।अतो न गंतास्मः।इतराभ्योऽपि दृश्यंते।पंच
मीसप्तम्यतरविभक्त्यंतादपि तसिलादयो दृश्यंते।दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव।स भवान्।ततो भ
वान्।तत्र भवान्।तं भवंतं।ततो भवंतं।एवं दीर्घायुः।देवानांप्रियः।आयुष्मान्।सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा।
सप्तम्यंतेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात्।सर्वस्मिन्काले सदा।सर्वदा।एकदा।अन्यदा।कदा।यदा।तदा।इदमो र्हिल्।
काले किं।सर्वत्र देशे।इदमो र्हिल्।सप्तम्यंतात्काले इत्येव।हस्यापवादः।अस्मिन्काले एतर्हि।काले किं।इह
देशे।अधुना।इदमः सप्तम्यंतात् कालवाचिनः स्वार्थे धुनाप्रत्ययः स्यात्।इदंरूपस्येति लोपः।अधुना।दानीं
च।इदानीं।तदो दा च।तदा।तदानीं।तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात्।अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यां।कर्हि।कदा।
यर्हि।यदा।तर्हि।तदा।एकस्मिन्काले एतर्हि।सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्यु
रितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः।एते निपात्यंते।समानस्य सभावो द्यश्चाहनि।समानेऽहनि सद्यः।पू
र्वपूर्वतरयोः परउदारौ च संवत्सरे।पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत्।पूर्वतरे वत्सरे परारि।इदमः इश् समसण् प्रत्ययश्च
संवत्सरे।अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः।परस्मादेद्यव्यहनि।परस्मिन्नहनि परेद्यवि।इदमोऽश् द्यश्।अस्मिन्न

घ१

हनि। अद्य। पूर्वादिभ्यो एद्युस्। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। उभयोरन्हो
रुभयेद्युः। द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः। उभयद्युः। प्रकारवचने थाल्। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः थाल् स्यात्स्वार्थे।
तेन प्रकारेण तथा यथा। इदमस्थमुः। थालोपवादः। एतदोपि वाच्यः। अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थं। किम
श्च। केन प्रकारेण कथं। प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञा गणोऽवधिः॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथ
माभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। सप्तम्याद्यंतेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्य
यः स्यात्। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां। एभ्योऽस्तात्यर्थे असिप्रत्ययः स्यात् तद्योगे चैषां क्रमात्
पुर अध अव इत्यादेशाः स्युः। अस्ताति च। अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा
वा दिक् पुरः पुरस्तात्। अधः। अधस्तात्। अवः। विभाषावरस्याः। अवरस्यास्तातौ परेऽवस्यादेशः स्यात्। अवस्तात्।
अवरस्तात्। एवं देशे काले च। दिशि रूढेभ्यः किं। ऐन्द्र्यां वसति। सप्तम्याद्यंतेभ्यः किं। पूर्वं ग्रामं गतः। दिग
दिवृत्तिभ्यः किं। पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते। दक्षिणोत्तराभ्यामत
सुच्। अस्तातेरपवादः। दक्षिणतः। उत्तरतः। विभाषापरावराभ्यां। परतः। अवरतः। पुरस्तात्। अवरस्तात्।
अञ्चेर्लुक्। अंचत्यं तात् दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात्। लुक्तद्धितलुकि। प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्रा
क्। उदक्। एवं देशे काले च। उपर्युपरिष्टात्। अस्ताति विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिल्रिष्टाति

लोपश्च प्रत्ययो। उपरि उपरिष्टाद्वसति आगतो रमणीयं वा। पश्चात्। अपरस्य पश्चभावः। आति श्च
प्रत्ययो ऽस्तातेर्विषये। अनायादक्षिणादाति। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंच
म्याः। उत्तरादिभ्य एनप् स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पंचम्यंतं विना। उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणेन।
पक्षे यथाप्राप्तं प्रत्ययाः। इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः। पूर्वेण ग्रामं। अपरेण ग्रा
मं। दक्षिणादाच्। अस्तातेर्विषये। दक्षिणा वसति। अपंचम्या इत्येव। दक्षिणा आगतः। आहि च दूरे। दक्षि
णात् दूरे आहिः स्यादाच्। दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तराच्च। उत्तराहि। उत्तरा। संख्याया विधार्थे धा।
क्रियाप्रकारे वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् स्वार्थे धा स्यात्। चतुर्धा। पंचधा। अधिकरणविचाले च। द्रव्यस्य सं
ख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात्। एकं राशिं पंचधा कुरु। एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्यां। ऐकध्यं। एकधा।
द्वित्र्योश्च धमुञ्। आभ्यां धाप्रत्ययस्य धमुञ् वा स्यात्। द्वैधं। द्विधा। त्रैधं। त्रिधा। धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनं। प
थि द्वैधानि। एधाच्च। द्वेधा। त्रेधा। याप्ये पाशप्। कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः। पूरणाद्भागे तीयादन्। द्वि
तीयो भागः द्वितीयः। स्वार्थे विशेषः। तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः। द्वैतीयीकः। द्वितीयः। तार्त्तीयीकः। तृतीयः
कः। न विद्यायाः। द्वितीया। तृतीया विद्येत्येव। प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि। पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन्। चतु
र्थः। पंचमः। षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च। षाष्ठः। षष्ठो भागः। षष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। मानपश्वङ्गयोः कन्

ग्रादेशोयंग्धासू ४

मन्नंपैत्॥ अष्टमो भागः॥ ञ

लुकौ च।५ षष्ठाष्टमाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वंगे च वाच्ये। षष्ठको भागः। पश्वंगं चेत्। त्रयस्य
अन्ते वा लुक्। चकाराद्यथाप्राप्तं। षष्ठ। षाष्ठ। आष्टमः। आष्टमः। महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं क्वचि-
न्नोनिवृत्त्यर्थं चितिज्ञापयति। एकादाकिनिच्चासहाये। चात्कन्लुकौ। एकः। एकाकी। एककः। भूतपूर्वे
चरट्। अदृष्टपूर्वः आढ्यचरः। षष्ठ्या रूप्य च। षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वेर्थे रूप्यः स्यात् चरट् च। कृष्ण-
स्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः। कृष्णचरः। नामितिला दिषु रूप्यस्या परिगणितत्वान्न स्वं वा। श्रुमा
यादृक् तत् सर्वं श्रुत्वा रूप्यः। अतिशायने तमबिष्ठनौ। अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः। अय-
मेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः। लघुतमो लघिष्ठः। तिङश्च। तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात्। तर-
तम॥ पोघ। एतौ घसंज्ञौ स्तः। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे। किमेत्तिङोव्ययाच्च यो घस्त-
दन्तादाम् स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे। किंतमां। प्राह्णेतमां। पचतितमां। उच्चैस्तमां। द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः। द्वि-
वचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ। द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः। पूर्वयोर-
पवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरो लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः। पटीयांसः। अ- ॥रू॥

॥[illegible]॥ जादी गुणवचनादेव। इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः। नेह। पाचकतरः। पाचकतमः। तुश्छन्दसि। तृन्-
तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः। तुरिष्ठेमेयस्सु। तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु परेषु। अतिशयेन कर्ता करिष्ठः।

दोहीयसी धेनुः। प्रशस्यस्य श्रः॥ अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः। प्रकृत्यैकाच्॥ इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या। श्रेष्ठः।
श्रेयान्॥ ज्य च॥ प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः। ज्येष्ठः॥ ज्यादादीयसः॥ आदेः परस्य। ज्यायान्॥ वृद्ध-
स्य च॥ ज्यादेशः स्यादजाद्योः। ज्येष्ठः। ज्यायान्॥ अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ॥ अजाद्योः। नेदिष्ठः। नेदीयान्।
साधिष्ठः। साधीयान्॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः॥ एषां यणादिप-
रं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु। स्थविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः। एवमीयसुन्।
ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा। क्षेपिमा। क्षोदिमा॥ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदी-
र्घवृंदारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृंदाः॥ प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्युरिष्ठादिषु। प्रेष्ठः। स्थेष्ठः।
स्फेष्ठः। वरिष्ठः। बंहिष्ठः। गरिष्ठः। वर्षिष्ठः। त्रपिष्ठः। द्राघिष्ठः। वृंदिष्ठः। एवमीयसुन्। प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घा-
णां पृथ्वादित्वात् प्रेमा इत्यादि। बहोर्लोपो भू च बहोः॥ बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः।
भूमा। भूयान्॥ इष्ठस्य यिट् च॥ बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्याद्यिडागमश्च। भूयिष्ठः॥ युवाल्पयोः कनन्यत-
रस्यां॥ एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः। कनिष्ठः। कनीयान्। पक्षे यविष्ठः। अल्पिष्ठः इत्यादि॥ विन्मतो-
र्लुक्॥ विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः। स्रजीयान्। अतिशयेन त्वग्वा-
न् त्वचिष्ठः। त्वचीयान्॥ प्रशंसायां रूपप्॥ सुबंतात्तिङंताच्च॥ प्रशस्तः पटुः पटुरूपः। प्रशस्तं पचति पचति-

रूपं। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः। ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः। यशस्कल्पं। यजुष्कल्पं। विद्वद्देश्यः।
विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पं। विभाषासुपो बहुच् पुरस्तात्तु। ईषदसमाप्तिविशिष्टे सुबंताद्बहुज्वा स्यात्स
च प्रागेव न तु परतः। ईषदूनः पटुः बहुपटुः। पटुकल्पः। सुपः किं। यजतिकल्पं। प्रकारवचने जातीयर्। प्रकार
ति चायम्। धात्वर्थे तु प्रकारमात्रे। पटुप्रकारः पटुजातीयः। अग्निसाकः। इवे प्रतिकृतौ विद्यात्प्राक्कुत्स्याधिकारः।
अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः। तिङश्चेत्यनुवर्तते। कस्यचदः। कृतोत्यपत्यदकारेणात्देशः स्यात्कच।
अज्ञाते। कस्यायमश्वो ऽश्वकः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। विश्वके। ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वना

९५

म्नष्टेः प्रागकच् पूर्वकपो। आवकयोः। युष्मकासु। अस्मकासु। युष्मकाभिः। अस्मकाभिः। ओकारेत्यादि
किं। त्वयका मयका। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः। सिवादेयादयः परं। तूष्णीकामास्ते। शीले
कोमलोपश्च। तूष्णींशीलः तूष्णीकः। पचतकि। जल्पतकि। धकित्। हिरुकम्। कुत्सितो ऽश्वो ऽश्वकः। संज्ञा
यां कन्। कुत्सितः स्यात् दंतौ नु वे संज्ञा गम्यते। शूद्रकः। राधकः। स्वार्थे एव च। अनुकंपायां। पुत्रकः।
अनुकंपितः पुत्र इत्यर्थः। नीतौ च तद्युक्तात्। सामदानादिरूपा या नीतिः तस्यां गम्यमानायामनु
कंपायुक्तात्प्रत्ययः स्यात्। हं तते धानकाः। गुडकाः। एहकः। अहकि। सर्वेषामनुकंप्यमाना प्रत्ययः।
अनेनतु परं परासंबंधे पातिविशेषः। बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा। सर्वत्र बहुपाविषये। घनिल

199

योवा। तथैव। ठञादावुर्ध्वं द्वितीयादचः। अस्मिन्नकारोप्यष्टोऽजादि प्रत्यये परतस्मिन् परे संकृते द्वितीया
दचऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते। अनुकंपितो देवदत्तः देविकः। देवियः। देविलः। देवदत्तकः। अनुकंपितो वायुदत्तः।
वायुकः। ग्रहणमुकोद्वितीयत्वेक विधानार्थम्। वायुदत्तः। वायुकः। पित्तकः। चतुर्थादचऊर्ध्वस्य लोपो
वाच्यः। अनुकंपितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः। देवदत्तकः। दे
वकः। लोपः सर्वपदस्य च। दत्तिकः। दत्तियः। दत्तिलः। दत्तकः। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वा। लोप
वाच्यः। देवदत्तः। दत्तः। देवः। सत्यभामा। भामा। सत्या। भामा। उवर्णाल्लइलस्य च। भानुदत्तः। भानुलः। ऋवर्णा
न्न। द्वापि। सवित्रियः। सवितृकः। चतुर्थादेरजादौ च लोपः सर्वपदस्य च। अप्रत्यये तथैवेष्टउवर्णाल्लइलस्य
च। एतन्न श्लोकवार्त्तिकं व्याख्यातं व्याख्यातं। सत्यभामा। भामा। सत्या। प्रावादुपादे रजेडश्चतुर्वोच। उपधार
सर्वसर्वादिपदिकास्त्वविशेषः। अडचउवुए तोरूपः। वाघथाशान्तं प्राचां ग्रहणं जनार्थं। अनुकंपित उ
पेन्द्रदत्तं उपडः। उपकः। उपिकः। उपियः। उपिलः। उपेन्द्रदत्तकः। षडूपाणि। जातिनाम्नः कन्। मनुष्यनाम्न
इत्येव। जातिशब्देभ्यो मनुष्यनामधेयं तस्मात् कन् स्यादनुकंपायां नीतौ च। सिंहकः। [illegible] द्विती
यांसंध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः। कहोडः। कहिकः। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः। वागाशी
र्दत्तः। वाचिकः। कथं षडंगुलिदत्तः। षडिक इति। षषष्ठा [illegible] वितिवचनात्सिद्धं। श्रीवलमुपरि विशाल

मू२ रू४
दि१

त्रि॰३

वुरुणार्यमादीनां तृतीयात्॥ एषाम्मनुष्यनाम्नां ठजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् सर्वं विभा
षा॥ पद्मादः॥ अनुकंपितः शेवलदत्तः॥ शेवलिकः॥ शेवलिकः॥ सुपरिकः॥ विशालिकः॥ वरुणिकः॥ अर्यमिकः॥
=गैनो तस्योत्तरलोपः लोपश्च॥ अजिनान्तमनुष्यनाम्नो वुक पायां तस्य वोत्तरपदलोपः॥ अनुकंपितो
व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः॥ सिंहकः॥ अल्पे॥ कः स्यात्॥ अल्पं तैलं तैलकं॥ ह्रस्वे॥ ह्रस्वो वृक्षकः॥ संज्ञायां कन्॥ ह्रस्वे

रसो ४

हनुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन्॥ सर्वस्यापवादः॥ वंशकः॥ वेणुकः॥ कुटीशमीशुंडाभ्यो रः॥ ह्रस्वा
कुटी कुटीरः॥ शमी शमीरः॥ शुंडारः॥ कुत्वा डुपच्॥ ह्रस्वा कुतूः कुतुपः॥ कुतूः चर्मस्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः॥
मन्॥ कासूगोणीभ्यां ष्टरच्॥ आयुधविशेषः कासूः॥ ह्रस्वा कासूतरी॥ गोणीतरी॥ वत्सोक्षाश्वर्ष
भेभ्यश्च तनुत्वे॥ वत्सतरः॥ द्वितीयवयःप्राप्तः॥ उक्षतरः॥ अश्वतरः॥ ऋषभतरः॥ भारवहननिमित्ततनुत्वे एवायं॥ किंय
त्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्॥ अनयोः कतरो वैष्णवः॥ यतरः॥ ततरः॥ महाविभाषया कः॥ यः॥ सः॥ वा बहू

नो

ब जातिपरिप्रश्ने डतमच्॥ बहूनां मध्ये निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात्॥ जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे॥
कतमो भवतां कठः॥ एवं यतमः॥ ततमः॥ वाग्रहणमकजर्थं॥ यकः॥ सकः॥ महाविभाषया यः॥ सः॥ किमोऽस्मिन् विषे

॥१४०॥

येडतरजपि॥ कतरः॥ एकाच्च प्राचां॥ डतरच् डतमच्च स्यात्॥ अनयोरेकतरो मैत्रः॥ एषामेकतमः॥ अवक्षेपणे
कन्॥ व्याकरणकेन गर्वितः॥ येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणं॥ स्वतः कुत्सिते तु कुत्सितो ... स्या॥ भागिनी

॥१४०॥

पानोहरणे विधिः॥ ॥इवे प्रतिकृतौ कन् स्यात्॥ अश्व इव या प्रतिकृतिः॥ अश्वकः॥ प्रतिकृतौ किम्॥ गौरिव गवयः॥

संज्ञायां च। इवार्थे कन्स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा॥ अप्रतिकृत्यर्थ आरंभः॥ अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः। उष्ट्रकः।
लुम्मनुष्ये। संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये। चंचा तृणमयः पुमान्। चंचेव मनुष्यः चंचा। वध्रिका।
जीविकार्थे चापण्ये। जीविकार्थं यद्विक्रीयते माणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कंदः। देवलकानां जी
विकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदं। अपण्य इति किं। हस्तिकान्विक्रीणीते। देवपथादिभ्यश्च। कनो लुप्स्यात्। देवपथः।
हंसपथः। आकृतिगणोयं। वस्तेर्ढञ्। इवेत्यनुवर्तते। प्रतिकृताविति निवृत्तं। वस्तिरिव वास्तेयं वास्तेयी। शिलाया
ढः। शिलाया इति योगविभागाड्ढञपीत्येके। शिलेव शिलेयं। शैलेयं। शाखादिभ्यो यः। शाखेव शाख्यः। मुख्यः।
जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। द्रव्यं च भव्ये। द्रव्यमयं ब्राह्मणः। कुशाग्राच्छः। कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः। समासा
स्या॰ च्च तद्विषयात्। इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात्। काकतालीयो देवदत्तवधः। इह काकतालसमागमसदृशश्चोरस
मागम इति समासार्थः। अयुक्तः काकमरणसदृशश्चैत्रवध इति प्रत्ययार्थः। अजाकृपाणीयः। अतर्कितोपनत इति फ
लितोर्थः। शर्करादिभ्योण्। शर्करेव शार्करं। अंगुल्यादिभ्यष्ठक्। अंगुलीव आंगुलिकः। भरुजेव भारु
जिकः। एकशालायाष्ठजन्यतरस्यां। एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा। पक्षे ठक्। एकशालेव एकशालिकः। ऐकशा
लिकः। कर्कलोहितादीकक्। कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः स्फटिकः। लौहितीकः। पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपू
र्वात्। इवार्थो निवृत्तः। नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः। तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः
स्यात्। लोहितध्वज्यः। व्रातच्फञोरस्त्रियां। व्रात। कापोतपाक्यः। च्फञ्। कौंजायन्यः। ब्राध्नायन्यः। आयुधजीवि

संघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्॥ वाहीकेषु ये आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यड् स्यात्॥ क्षौ
द्रक्यः। मालव्यः। स्त्रियां ङीप्। क्षौद्रकी। आयुधेति किं। मल्लाः। संघेति किं। सम्राट्। वाहीकेषु किं। शाबराः। अब्रा
ह्मेति किं। गोपालवाः। शालंकायनाः। अब्राह्मणेतद्विशेषग्रहणं। राजन्ये। स्वरूपग्रहणं। वृकाट्टेण्यण्। आ
युधजीविसंघवाचकात्स्वार्थे। वार्केण्यः। आयुधेति किं। जातिशब्दान्मा भूत्। दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः।
दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्ताः षष्ठो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः।
आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी। क्रौष्टकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः। दामनीयः। दाम
नीयौ। दामनयः। औलपि। औलपीय। त्रिगर्तो। कौण्डोपरथीयः। दाण्डकीयः। पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ
ञौ। आयुधजीविसंघवाचिभ्यामेभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे। पार्शवः। पार्शवौ। पर्शवः। यौधेयः। यौधेयौ।
यौधेयाः। अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्। अभिजिदादिभ्योऽण्णन्तेभ्यः
स्वार्थे यञ्। अभिजितोऽपत्यमाभिजितः। आभिजित्यः। वैदभृत्यः। शालावत्यः। शैखावत्यः। शामीवत्यः। और्णावत्यः। श्रौ
मत्यः। ञ्यादयस्तद्राजाः। एभ्यः ञ्यादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः। तेनाप्ययौ बहुषु लुक्। लोहित
ध्वजाः। कपोतपाकाः। कौञ्जायनाः। ब्राध्नायना इत्यादि। पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च। लो
पवचनमनैमित्तिकत्वार्थं। अतो न स्थानिवत्। पादः पत्। तद्धितार्थ इति समासे कोऽप्ययं। वुन्नन्तं स्त्री
पामेव। द्वौ द्वौ पादौ ददातीति द्विपदिकां। द्विशतिकां। पादशतग्रहणमनर्थकं। अन्यत्रापि दर्शनात्। द्विमोदकि

कां। ईड् व्यवसर्गयोः आशु स्यात्। अविश्वासार्थमिदं ह्रीपोष्टे दंडइयति। द्विपारिकः। व्यवसर्जनि रदग्गो
पार्थः। स्थूला दिभ्यः प्रकारवचने कन्। जाता पुरोपवादः। स्थूल प्रकारः स्थूलकः। अणुकः। चंव बृहत्तोक
पसंख्यामं। चंचलः। बृहत्कः। सुरा पाश्राहे। सुरवर्णो हि सरकः। अनत्यंतगतो क्तात्। छिन्नकः। भिन्नकोन
सामिवचने। सामिप पर्याये उपपदे क्तांते तान्वके पु। सामिकृतं। अर्द्धकृतं। अनेत्यंतगतो रिह प्रकृत्यैवाभि
मप
धाना त्स्मर्वेणाकन्न शाकः। इदमेवानिषेधहत्वज्ञैर्यंतस्वार्थिकमपि कनं तापपति। बहुतरकः। बृहत्तरको बृह
च्या आच्छादने। कन्स्यात्। हूतो आचारोत रासंगो समो बृहतिका तथा। आच्छादनेकिं। बृहती छंदः। अषडाउ
शितं गवलंकर्मालं पुरुषाध्यु। तत् पदार्थवः स्वार्थे। अषडक्षीणो मंत्रः। द्वाभ्यामेव कृतं इत्यर्थः। आशितंगा
वो स्मिन्नित्याशितं गवीनमरण्यं। निपातनात् सर्वस्य सुम्। अलं कर्मीणः। अलं कर्मतणः। जैः। अलं पुरुषी
एः। ईश्वरार्थीनः। निपातस्वकत्तर स्त्रवैविस्ताषात् ग्रहणात्। अन्येपि कविकस्वार्थे कानि यमिष्यंते तवादयः
णाकृतः। व्यादपः प्राग्वृत्तः। आमात् इव अज्ञपरः। बृहती जात्यंता समासांताश्येति। विभाषा चेरदिक्
[illegible] ह्निस्व यां। अदिक् स्त्रीव [illegible] स्यंता प्रातिपदिको खः स्याद्धात्वार्थे। प्राक्। प्राचीनं। प्रसक्। प्रतीचीनं।
अवाक्। अवाचीनं। निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफ पाथाव माथमाः। अर्वतं मंथनीयं वाक्। अर्वाचीनं। अदिक्स्त्रि
याकिम्। प्राचीदिक्। दिग्गुहणं किं प्राचीनाब्राह्मणी। स्त्रीयहणं किं। प्राचीनंग्राम ह्याम्नाः। जायंताः क्रु
बंधुनि ब्राह्मण जातीयः। बंधुनिकिं। ब्राह्मण जातिः शोभना। जाते चे उकं इत्यंबंधु। स्नानातो विभाषा सरखा

नेनेतिचेत्। सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवत्स्यार्थ। पितृस्थानीयः। पितृस्थानः। सस्थानेन किं।
गोस्थानः। अनुगादिनष्ठक्। अनुगदति अनुगादी। स एव आनुगादिकः। विसारिणो मत्स्ये। अ
ण् स्यात्। वैसारिणः मत्स्यः। किं विसारी देवदत्तः। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। अभ्या
वृत्तिर्जन्म क्रियाजन्मगणने वृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात्। पंचकृत्वो भुंक्ते। संख्यायाः किं।
भूरिवारान् भुंक्ते। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। कृत्वसुचोऽपवादः। द्विर्भुंक्ते। त्रिः। चतुः। एकस्य सकृच्च।
सकृदित्यादेशः स्यात् सुच् च। सकृद्भुंक्ते संयोगान्तस्येति सुचो लोपः। ननु हल्ङ्याब्भ्य इति लोपे
सति स्थानिवत्त्वात् सुचोऽपि तद्योगात्। विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले। अविप्रकृष्टे आसन्ने। आसन्नः
बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुंक्ते। आसन्नकाले किं। बहुकृत्वो मासस्य भुंक्ते। तत्प्रकृतवचने मयट्। प्राचुर्येण
प्रकृतं प्रकृतं तस्य वचने प्रतिपादने। भावेऽधिकरणे वा ल्युट्। आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयं। अपूपमयं
पर्वापूपमयी। द्वितीये। अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व। समूहवच्च बहुषु। सामूहिकाः प्रत्ययाः अ
तिदिश्यन्ते। चान्मयट्। मोदकाः प्रकृताः। मोदकिकं। मोदकमयं। शाष्कुलिकं। शाष्कुलीमयं। द्वितीये
॥२८४॥ मोदकिको यज्ञः। मोदकमयः। अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः। अनन्त एवानन्त्यं। आवसथ एवावस ॥२८५॥
थ्यं। इतिहेति निपातसमुदायः। ऐतिह्यं। भेषजमेव भैषज्यं। देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्। तदर्थमेव तादर्
थ्यं। स्वार्थे ष्यञ्। अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यं। पितृदेवत्यं। पादार्घाभ्यां च। पादार्थमुदकं पाद्यं। अ

205

ध्यं। नवस्य नू आदेशः। त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः॥ नूत्नं। नूतनं। नवीनं। नश्च पुराणे प्रात्॥ पुरा
णे वर्तमानात् प्रशब्दात् नो वक्तव्यः। चात् पूर्वोक्ताः। प्रणं। प्रत्नं। प्रतनं। प्रीणं॥ भागरूपनामभ्यो धेयः॥ भा
गधेयं। रूपधेयं। नामधेयं॥ आग्नीध्रसाधारणादञ्॥ आग्नीध्रं। साधारणं। स्त्रियां ङीप्। आग्नीध्री।
साधारणी। स्त्रियां ङीप्। आग्नीध्री। साधारणी॥ अतिथेर्ञ्यः॥ तादर्थ्य इत्येव। आतिथ्यम् इदम् आति
थ्यं॥ देवात्तल्॥ देव एव देवता॥ अवेः कः॥ अविरेव अविकः॥ यावादिभ्यः कन्॥ याव एव यावकः॥ लोहि
तान्मणौ॥ लोहित एव मणिः लोहितकः॥ वर्णे चानित्ये॥ लोहितकः कोपेन। लोहिताल्लिंगबाधनं वा॥
वा। लोहितिका लोहिनिका कोपेन। रक्तो लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात् कन् स्या
त्। लिंगबाधनं वेत्येव। लोहितिका। लोहिनिका। लोहितिका शाटी॥ कालाच्च॥ वर्णे चानित्ये इ
ति द्वयमनुवर्तते। कालकं मुखं वैलक्ष्येण। कालकः पटः। कालिका शाटी॥ विनयादिभ्यष्ठक्॥ वि
नय एव वैनयिकः। सामयिकः। उपाय एव ह्रस्वत्वं च। औपयिकः॥ वाचो व्याहृतार्थायाम्॥ संदिष्टार्था
यां वाचि विद्यमानात् वाक्शब्दात् स्वार्थे ठक्। संदेशवाग् वाचिकं स्यात्॥ तद्युक्तात् कर्मणोऽण्॥ कर्मैव
कार्मणं। वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्म इत्यर्थः॥ ओषधेरजातौ॥ स्वार्थेऽण्। औषधं पिबति। अ
जातौ किं। ओषधयः क्षेत्रे रूढाः॥ प्रज्ञादिभ्यश्च॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः। प्राज्ञी स्त्री। दैवतः। बान्धवः। मद

स्तिकन्नपरदेवमृत्तिका॥ सस्नोअसांसाधुं॥ रूपपोपवादः॥ अभ्यास्ता मृतम्स्सा॥ मस्त्रा॥ उत्तरवा
न्यतरस्यामिह पाणिनीयोयं॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां॥ बहूनि ददाति बहुशः॥ अ
ल्पानि अल्पशः॥ बह्वल्पार्थान्मंगलामंगलवचने॥ नेह॥ बहु ददाति श्राद्धेषु॥ अल्पमभ्युदयि
केषु॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां॥ द्वौ द्वौ ददाति द्विशः॥ माषं माषं माषशः॥ प्रस्थशः॥ परिमाणशब्दाव
तावेकार्थ एव॥ संख्यैकवचनात्किं॥ घटं घटं ददाति॥ वीप्सायां किं॥ द्वौ ददाति॥ कारकात्किं द्वयोर्बहूपो द्वयोः
स्वामी॥ प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पंचमी विहिता तदंतात्तसिः स्यात्॥
प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति॥ आद्यादिभ्य उपसंख्यानं॥ आदितः॥ आदितः मध्यतः अंततः पृष्ठतः पार्श्वतः॥ आ
कृतिगणोयं॥ स्वरेण स्वरतः॥ वर्णेन वर्णतः॥ अपादाने चाहीयरुहोः॥ अपादाने या पंचमी तदंतात्तसि
स्यात्॥ ग्रामादागच्छति ग्रामतः॥ अहीयरुहोः किं॥ स्वर्गाद्धीयते॥ पर्वतादवरोहति॥ अतिग्रहाव्यथन
क्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः॥ अकर्तरि तृतीयांतात्तसिः॥ अतिक्रम्य ग्रहो अतिग्रहः॥ चारित्रेणा
तिगृह्यते॥ चारित्रतोऽतिगृह्यते॥ चारित्रेणान्यानतिवर्तते इत्यर्थः॥ अव्यथनमचलनं वृत्तेन न व्यथते वृ
त्ततो न व्यथते वृत्तेन न चलतीत्यर्थः॥ क्षेपो वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः॥ वृत्तेन निंदित इत्यर्थः॥ अकर्त
किं॥ देवदत्तेन क्षिप्तः॥ हीयमानपापयोगाच्च॥ × कम्य × हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयांता

द्वातसिः॥ वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते वृत्ततोऽपापः वृत्ततः पापः॥ क्षेपस्य ॥ क्विक्षायामिदं ॥ पक्षेनुश्वेयि
॥ सिद्धं ॥ कर्त्तरि किं ॥ देवदत्तेन हीयते ॥ षष्ठ्या व्याश्रये ॥ षष्ठ्यंताद्द्वातसिर्नानापक्षसमाश्रये ॥ देवाः अर्जु
नतो भवन्॥ कर्णा आदित्यः तोभवन् ॥ अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः ॥ व्याश्रये वृक्षस्य धारणा ॥ रोगाच्चाप
नयने ॥ रोगवाचिनः षष्ठ्यंताद्द्वातसिः प्रचिकासायां प्रवाहिकातः कुरु ॥ × किं × प्रतिकारमस्याः कुर्विय
र्थः ॥ अपनयने किं ॥ प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ॥ कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः ॥ अकृततत्र
वदिति वक्तव्यं ॥ विकारस्य मवोग्राह्युक्ता प्रकृतौ वर्त्तमानाद्विकारशब्दः स्वार्थे च्विर्वाच्यः ॥ कृ रेण्य
ते तं करोति कृष्णी करोति ॥ अक्षी भवति ॥ गंगी स्यात् ॥ अर्थैस्येच्वाविति नेति वाच्यं ॥ दोषा नक्तमहः
दिवा नक्तनारर्त्तः ॥ एतच्चाव्ययात्वास्थेति सर्वे ॥ स्याच्चेऽर्को ॥ क्यच्च्योश्च ॥ हलः परस्यापत्ययकार
स्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः ॥ गार्गीभवति ॥ च्वौ च ॥ च्वौ च परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् ॥ शुची भवति ॥ पटूस्या
त् ॥ अव्ययस्य च्वौ दीर्घत्वं नेति केचित् ॥ तन्निर्मूलं ॥ स्वाभिस्यादितिनुमहा भिक्षाषया ॥ दोषाभवदिदं स्वस्तोस्या
दित्यपि पक्षेस्यादिति केचित् ॥ अरुः ॥ यदि नेष्यते तर्हि ॥ नतिथानात् ॥ च्विरेवनो सद्यन इत्यस्य ॥ री इतः ॥ मात्री
करोति ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतो रहो रजसां लोपश्च ॥ एषां लोपः स्यात् च्विश्च ॥ अरू करोति ॥ उन्मनी स्यात् ॥ उ

प८

208

शुक्लं करोति। विवेकी करोति। किरही करोति। विरजी करोति। विभाषा साति कार्त्स्न्ये। च्विविषये साति
र्वा स्यात् साकल्ये। सात्पदाद्योः सस्य षत्वं न स्यात्। दधि सिंचति। कृत्स्नं शस्त्रम् अग्निः संपद्यते। अग्निसा
सा द्रवति। महाविभाषया वाक्यमपि। कार्त्स्न्ये किं। एकदेशेन शुक्ली भवति पटः। अभिविधौ संप
दा च। संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्यादभिव्याप्तौ। पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः। संपदा तु वाक्यमेव।
अग्निसात्संपद्यते। अग्निसाद्भवति शस्त्रं। अग्नी भवति। जलसात्संपद्यते। जली भवति लवणं। ए
कस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यं। बहूनां व्यक्तीनां किंचिदवयवावच्छेदेनान्य
थाभावोऽभिविधिः। तदधीनवचने। सातिः स्यात् कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे। राजसात्संपद्यते राजाधी
नमित्यर्थः। देये त्रा च। तदधीने देये त्रा स्यात् सातिश्च कृञादियोगे। विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति। वि
प्रत्रा संपद्यते। पक्षे विप्रसात्करोति। देये किं। राजसाद्भवति राष्ट्रं। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीया
सप्तम्योर्बहुलं। एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात्। देवत्रा वंदे रमे वा। बहुलोक्तेरन्यत्रापि।
बहुत्रा जीवतो मनः। अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्। द्व्यजेवावरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेका
॥१४४॥ ज्ञितियावत्। तादृशमर्धं यस्य तस्माडाच् स्यात् कृभ्वस्तिभिर्योगे। डाचि विवक्षिते द्वे बहुलं। नित्यमाम्रे ॥१४४॥
डिते डाचीति वक्तव्यं। डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन् परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात्। इति तका
रपकारयोः पकारः। पटपटाकरोति। अव्यक्तानुकरणात् किं। दृषत्करोति। द्व्यजवरार्धात् किं। श्रत्करो

209

ति। श्रावरेति किं। खरटखरटा करोति। अपटअपटा करोति। अनेकाच इत्येव कृस्त्वायितुं पुकं।
एवं हि डार्वांति परस-न्म इत्येव द्वित्वे सुप्रवेचव धेयं। अनितौ किं। पटिति करोति। कृञो द्वितीयतृ
तीयशंबबीजा कृषौ। द्वितीयाभ्यो दिडाच्स्यात् कृञ एव योगे कर्षणे। वकुलोकेव्यक्तानुकर
णादन्यं डाचि न द्वित्वं। द्वितीयं तृतीयं कर्षणं द्वितीया करोति। तृतीया करोति। शंबशब्दः प्र
तिलोमे। अनुलोमे कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शंबा करोति। बीजेन सह कर्षति बीजा करोति।
संख्यायाश्च गुणांतायाः। कृञो योगे कृषौ डाच् स्यात्। द्विगुणा करोति। क्षेत्रं। क्षेत्रकर्मकं द्विगुणक
र्षणं करोतीत्यर्थः। समयाच्च यापनायां। कृषाविति निवृत्तं। कृञो योगे डाच् स्यात्। समया करोति। कालं
यापयतीत्यर्थः। सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने। सपत्रा करोति मृगं। सपुंखशरस्य प्रवेशनेन सपत्रं करोती
त्यर्थः। निष्पत्रा करोति। सपुंखस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः। अतिव्यथने किं।
सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलं। निष्कुलान्निष्कोषणे। निष्कुला करोति दाडिमं। निर्गतं कुलमंतरवयवा
नां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच्। सुखप्रियादानुलोम्ये। सुखा करोति स्वामिनं। प्रिया करोति गुरुं। अ
नुकूलाचरणेनानंदयतीत्यर्थः। दुःखात्प्रातिलोम्ये। दुःखा करोति स्वामिनं। पीडयतीत्यर्थः। शूलात्पाके।
शूला करोति मांसं। शूलेन पचतीत्यर्थः। सत्यादशपथे। सत्या करोति भांडं वणिक्। क्रेतव्यमिति तथ्यं क

रोतीत्यर्थः। शपथेनुसत्यं करोतीति विग्रहः। मद्रात्परिवापणे। मद्रशब्दो मंगलार्थः। परिवापणं मुंडनं।
मद्राकरोति कुमारं मंगलत्यमुंडनेन संस्करोतीत्यर्थः। भद्राच्चेति वक्तव्यं। भद्राकरोति। अर्थः भाव
ना। परिवापणे किं। भद्रं करोति। इति तद्धितप्रक्रिया। सर्वस्य द्वे इत्यधिकृत्य। नित्यवीप्सयोः। आ
भीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात्। आभीक्ष्ण्यं तिङंते ष्वव्ययसंज्ञकेषु कृदंतेषु च।
पचापचति पचति। भुक्त्वा भुक्त्वा। वीप्सायां वृक्षं वृक्षं सिंचति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः। परेर्वर्जने। परि
परि वंगेभ्यो वृष्टो देवः। वंगान्परिहृत्येत्यर्थः। परेर्वर्जने वा वचनं। परि वंगेभ्यः। उपर्यध्यधसः सामीप्ये। उप
र्युपरि ग्रामं। ग्रामस्योपरिष्टात्समीपदेश इत्यर्थः। अध्यधि सुखं। सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुः
खमित्यर्थः। अधोधो लोकं। लोकस्याधस्तात्समीपदेश इत्यर्थः। वाक्यादेरामंत्रितस्यासूयासंमति
कोपकुत्सनभर्त्सनेषु। असूयायां सुंदर सुंदर वृथा ते सौंदर्यं। संमतौ। देव देव वंद्योसि। कोपे दुर्वि
नीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि। कुत्सने। धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः। भर्त्सने। चोर चोर घातयिष्यामि
त्वां। एकं बहुव्रीहिवत्। द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात्। तेन सुब्लोप पुंवद्भावौ। एकैकमक्षरं इह द्वयो
रपि सुपो लुकि सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप्। एकैकया आहुत्या इह सर्वत्रा
ये पुंवद्भावाद्वय यह विशेषः। न बहुव्रीहौ क्वचित्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थं। ते

न के २

211

नञ्प्राति द्विरवहुव्रीहौ सर्वनामता स्यादेवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यानमेव तत्। स्तत्रमतेपि बहु
व्रीह्यर्थे। लौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहौ वितावहातिदेशः। किंच नास्ति। एकैकस्मै देहि। आचार्य वा
उपाध्यायो याधाहेस्तो बहुव्रीहिवद्भावः। गतगताः। चिरहस्यानुयुमानस्येय मुक्तिः। बहुव्रीहिवद्भावा स्सुब्लुक्। गतगा
ता। इह पुंवद्भावः। कर्मधारयवदुत्तरेषु। उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं। प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावा वां
तोदात्तत्वानि। प्रकारे गुणवचनस्य। सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्ता च कर्मधारयवत्। कर्मधारयवदु द्वे
त्तरेष्वित्यधिकारात्। तेन पूर्वस्यागस्य पुंवद्भावः। समासस्य अंतोदात्तत्वं च। पटुपट्वी। पटुपटुः पटुसदृश
ईषत्पटुरित्यर्थः। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह ग्रहणं। शुक्लशुक्लं रूपं। शुक्ल
शुक्लः पटः। आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये। मूले मूले स्थूलः। संभ्रमेणाप्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः। सर्प सर्प
बुध्यस्व बुध्यस्व। सर्पः बुध्यस्व ३। क्रियासमभिहारे च। लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। नित्यवीप्सयोरित्येवसि
द्धे प्रत्यायार्थे द्विराथ्यमिदं। पौनःपुन्ये पि लोपस्य सहसंगृहीतत्वात् कर्तालज्जुदे। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो
द्वे वाच्ये। समासवच्च बहुलं। बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्। इतरशब्दस्य तु नित्यं। असमासवद्भा
वे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः। अन्योन्यं विप्रा नमंति। अन्योन्यौ। अन्योन्यान्। अन्योन्येन कृतं। अन्योन्यस्मै द
त्तमित्यादि। अन्योन्यस्य पांशुकरे रामरथं न हीति माघः। एवं परस्परं। अत्र कस्कादित्वात् विसर्जनीयस्य सः। इ
तरेतरं इतरेतरेण इत्यादि। स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्था यां विभक्तेराम्भावो वा वाच्यः। अन्योन्याम् अन्यो

न्यं। परस्परं परस्परं। इतरेतरामितरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। अत्र केचित्। आमादेशोद्दि
तो याप। एव। भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात्। तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि स्त्रतायादिद्वयं देवरूपमिच्छ हु। अन्ये
त्तदाहरणस्य दिक्त्वात् सर्वविभक्तौ मामादेशमाहुः। द्वन्द्वलक्षणत्वे सत्त्वाभावः क्लीबत्वाद्दिरहः स्वमोः। समासे
सोरलुक्तवेति सिद्धवालुलकाद्यपं। तथाहि। अन्योन्यं परस्परमित्येवं द्वन्द्वयोपिटा कर्मणाः। नत सर्वनाम्नो
वृत्ति इति पुंवद्भावः। अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। न वद्विर्वचनमेवदृत्तिः। पायां प्रियः। ओ स्तत सामे याद्भाव
ति प्रसंगात्। अन्योन्यमितरेतरमित्यत्रवाइतरादित्य इत्यद्य प्राप्नः। अन्योन्यसंम क्रमहद्द्वियामं। अन्योन्या
श्रयः। परस्पराक्षिप्तसादृश्यं। अत्र दृष्टपरस्परे दित्यादौ सर्लुक्। वस्तुतः सर्ववाहुलकबलेन समाधेयं। अक
ति वार्त्तिकं भाष्योदाहरणं स्त्रियामिति सूत्रे अन्योन्यशब्दस्य तद्दिति भाष्यवाच्य प्रमाणमिति। अकृच्छ्रि
पस्कृत्वयोरन्यतरस्यां। प्रियप्रियेण ददाति। प्रिये गावा। सुखसुखेन। सुखेन वा। द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावा
सृ। लुकि पुनस्तदेव वचनं। अतिप्रियमपि वस्तु अनायासेन ददातीत्यर्थः। यथास्वे यथायथं। यथास्वमिति
वीप्सायामव्ययीभावः। यो यः आत्मा यच्च आत्मीयं। यथास्वं तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्य
॥१४६॥ ते। यथायथं ज्ञाता। यथास्वं च भावमित्यर्थः। यथात्मीयमिति वा। द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणय
ज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्य ॥१४६॥
ते एष्वर्थेषु। तत्र रहस्ये द्वन्द्वशब्दस्य वाच्ये। इतरेविषयत्वेनाः। द्वन्द्वं मन्त्रयते। रहस्यमित्यर्थः। मर्यादास्थि

213

न चौतिक्रमः॥ आचतुरं ह्यमे पशवो द्वंद्वं मिथुनायंते। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति। पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति
मर्यादार्थः। व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानं। द्वंद्वं व्युत्क्रांताः। द्विवर्गसंबंधेन पृथगवस्थिताः। द्वंद्वं यज्ञपा
त्राणि प्रयुनक्ति। द्वंद्वं संकर्षणवासुदेवौ। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। योगविभागादन्यत्रापि द्वंद्व
मिष्यते॥ ॥ इति द्विरुक्तिप्रक्रिया॥ ॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धांतकौमुद्यां पूर्वार्द्धं समाप्तं॥
॥

[OrderDescription]
,CREATED=09.10.20 10:55
,TRANSFERRED=2020/10/09 at 11:22:03
,PAGES=214
,TYPE=STD
,NAME=S0003948
,Book Name=M-1836-SIDHANT KOUMUDI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,